Chrysallis. Jaargang 1978

bron
Chrysallis. Jaargang 1978. Deltos Elsevier, Amsterdam 1978

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_chr007197801_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

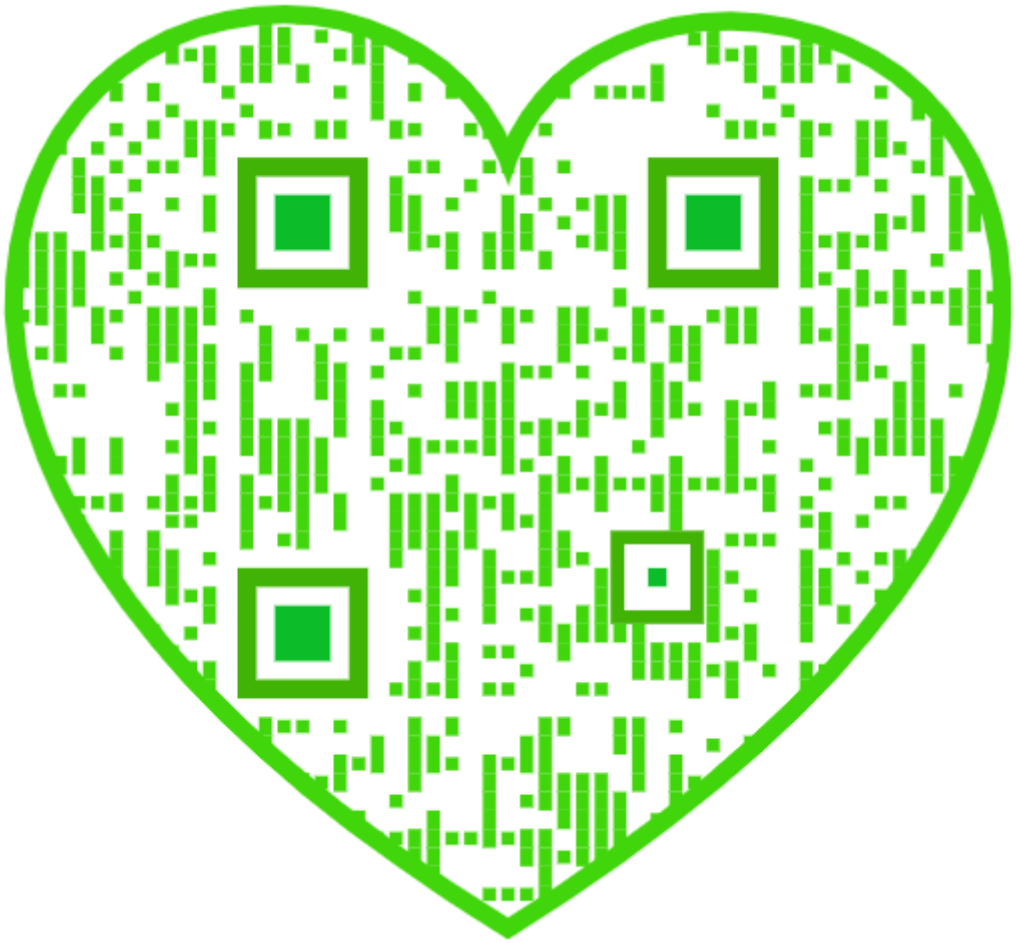

[Nummer 1]

Ter introductie van Chrysallis
Chrysallis; 'de goudkleurige pop der kapellen'

Wie

Chrysallis, dat door vrouwen wordt gemaakt, zal tweemaal per jaar verschijnen.

We willen onze bladzijden nadrukkelijk openstellen voor vrouwen uit al die landen waar Nederlands wordt gesproken: noordnederlandse, vlaamse en Surinaamse vrouwen, antilliaanse en zuidafrikaanse. En vrouwen uit alle overige delen van de wereld waar vrouwen literatuur en kunst maken, en vrouwen die denken over boeken en beelden en daarover schrijven.

Maar als een man een contributie inzendt naar *Chrysallis?*

Natuurlijk, we nemen op wat we goed vinden en mooi, en het hoeft heus niet Beter te zijn of zelfs niet bewijsbaar Even goed als wat vrouwen maken.

Wat

Wanneer wij spreken - en hieronder zullen we het toelichten - over hoe vrouwen zouden kunnen schrijven als ze alle kansen kregen om te schrijven en zich bevrijden van opgeplakte verwachtingen, spreken we over een situatie die nog niet bestaat.

Daarom heeft dit tijdschrift een experimenteel karakter. En daarom sturen we nooit zonder meer inzendingen terug, maar gaan we, zodra het ons zinvol lijkt, met de auteur aan het werk. Dit nummer bevat, om mee te beginnen, proza en poëzie van enkele bekende nederlandse en minder bekende vlaamse schrijfsters die ons hun werk hebben willen afstaan; vertaald werk van indonesische, amerikaanse en duitse schrijfsters; en enkele beschouwingen over vrouwen en literatuur.

In volgende nummers zal *Chrysallis* bovendien nog plaats bieden aan:

- herpublicaties van werk dat ten onrechte vergeten werd;
- interviews met vrouwen in literatuur en kunst;

- artikelen over boeken van binnen- en buitenlandse vrouwen die elders weinig aandacht krijgen;
- onderzoek naar leeservaringen van vrouwen en naar het beeld van de vrouw in de literatuur;
- historische documenten van literair belang die door vrouwen zijn geschreven.

Want, zoals Showalter (zie elders in dit nummer van *Chrysallis*) schrijft: ‘de lengte en de breedte van de ervaringen van vrouwen zijn bij lange na nog niet in kaart gebracht’.

En, naar Millett beweert in de inleiding van haar *Prostitution Papers* (Feiten over prostitutie), is bij onderdrukte groepen de spontaniteit voor nieuwe vormen niet verpest.

We zullen zien.

Vaststaat in ieder geval dat we niet werken vanuit een specifieke normatieve ideologie. En wie denkt dat betrokkenheid noodzakelijkerwijs in propaganda resulteert en dat engagement onvermijdelijk tot indoctrinatie leidt, die moet zich maar op *Chrysallis* abonneren om van deze misverstanden te worden verlost.

Chrysallis staat in Nederland alleen, maar vele buitenlanden zijn ons inspirerend voorgegaan - met tijdschriften als *The Feminist Art Journal, Women and Literature, Mamas Pfirsiche* en talloze andere.

Waarom

In de *New York Times Book Review* van 4 september 1977 benadrukt F. du Plessix Gray het gevaar van wat zij de reactionaire Nietzscheaanse mythe noemt: die de kunstenaar ziet als een heilige, eenzame held wiens genie als een vlam door alle obstakels heenbrandt. En toen de NRC een aantal medewerkers vroeg te verzinnen hoe zij een nieuw literair tijdschrift zouden inrichten (29 oktober 1976), ging Maarten 't Hart terecht tekeer tegen wat ook hij omschreef als twee mythen: de mythe dat de tijd vanzelf wel schift tussen goede en slechte kunst en de mythe dat een groot talent zich altijd wel doorzet en er vanzelf wel komt. De tijd heeft een miserabel selectief vermogen, schrijft Maarten en hij heeft natuurlijk volkomen gelijk.

We beleven nu een periode waarin geregeld werk van vergeten vrouwelijke kunstenaars wordt ontdekt: het proza van K. Chopin,

een ‘Tintoretto’ die door diens dochter en een ‘Hals’ en een ‘David’ die door hun vrouwelijke leerlingen blijken te zijn geschilderd. Het lijkt daarom eigenlijk niet meer nodig om met bijzondere nadruk te blijven betogen dat vrouwen minder kansen krijgen in de kunst. (Hoewel het geloof in de redenering ‘gelijke rechten betekenen automatisch ook gelijke kansen’ bij velen nog steeds even onuitroeibaar als onjuist is.)

De hier gegeven voorbeelden zijn natuurlijk historisch, maar ook nu nog is het ongelijk verdeeld. Wie van een willekeurig literair tijdschrift een jaargang doorwerkt vindt daar minder namen in van vrouwen dan van mannen, terwijl toch niemand denken zal dat vrouwen minder goed kúnnen schrijven en er evenmin gegronde redenen bestaan om aan te nemen dat minder vrouwen willen schrijven.

Hoe komt dat?

Er zijn diverse redenen waarom vrouwen minder succes hebben dan zou kunnen.

Woolf (die door een toonaangevende uitgeverij in haar reclame tegenwoordig als ‘écht intelligente vrouw’ van haar seksegenoten wordt onderscheiden) besteedt in *A room of one's own* ettelijke overtuigende bladzijden aan het speculeren over de non-carrière van Shakespeares geniale zuster; en in haar spoor vraagt L. Nochlin - die met A. Sutherland Harris het boek *Women Artists 1550-1950* heeft gemaakt - zich af of de vader van Picasso een artistieke dochter Pablita met dezelfde energie zou hebben gestimuleerd en in de kunst zou hebben opgevoed.

Trouwens, het is nog steeds zo dat opgroeiende vrouwen niet vanzelfsprekend de verantwoordelijkheid voor hun eigen levensonderhoud wordt bijgebracht en dat hun toekomstplannen binnen de ruime marge van de vrijblijvendheid worden bezien.

Het gaat hier dus om het beeld dat in deze cultuur van vrouwen bestaat en waar vrouwen zelf uiteraard ook door worden beïnvloed.

Vrouwen zijn dikwijls onzeker. H. Freezer schreef eens dat vrouwen minder risico nemen omdat ze zich daarmee nu eenmaal nog kwetsbaarder zouden moeten opstellen, daardoor bij voorkeur veilige onderwerpen kiezen, en daardoor weer minder baanbrekend werk verrichten. En al jaren geleden stelde A. Burnier: ‘Het is de hoogste tijd dat vrouwen als volwaardige

mensen in de cultuur gaan participeren. (Het zelf mede-bepalen van normen en waarden is heel wat essentiëler dan een part-time baantje of het recht van meedoen in een of ander masculinistisch bestel.) Maar voor de transformatie van onze masculinistische cultuur tot een humane cultuur is in de eerste plaats een positief zelfbeeld van vrouwen nodig.'

Maar meisjes die beginnen te lezen moeten zich met jongenshelden identificeren als ze tenminste spannende dingen willen meemaken, en voor volwassen vrouwen is het al niet veel beter: we lezen altijd over mannen en in mannenlevens spelen vrouwen meestal een ondergeschikte en vaak een stereotiepe rol. Het beeld dat van vrouwen in de literatuur gepresenteerd wordt is belabberd.

En de vele, vele uitzonderingen daarop? Die zijn te weinig bekend en kunnen daardoor niet als voorbeeld dienen. Beauvoir geeft een lange lijst boeken van en over vrouwen, maar het zijn meestal onbekende schrijfsters. A. Kollontai doet in de twintiger jaren hetzelfde en met even weinig resultaat: en daarmee zijn we dus weer terug bij die tand des tijds die zo'n vreemde voorkeur heeft voor slechts die ene helft van het hem aangeboden voedsel. Om deze redenen raken vrouwen zelfs als ze lezen al in een rolconflict, laat staan als ze schrijven. H. Haasse zei meen ik eens in een lezing, dat zij als hoofdpersoon van *De verborgen bron* een man had genomen eigenlijk zonder erbij na te denken, omdat een vrouw niet geschikt zou zijn geweest om die dingen te ondernemen en te beleven die zij voor die rol in gedachten had - en dat ze zich pas jaren later realiseerde hoe raar dat was.

De mensen die merendeels bepalen wat kunst is, zijn mannelijke mensen, en mannelijke mensen hebben, evenals vrouwelijke, in deze cultuur een eenzijdig ontwikkelde smaak. Vrouwen hebben een andere belevingswereld dan mannen, en daardoor zouden ze over andere dingen kunnen schrijven.

Ik doel hier niet alleen op lichamelijke dingen, hoewel die zeer belangrijk zijn: seks voelt voor vrouwen anders, en zwangerschap komt bij mannen niet voor. (Lessing kreeg het trouwens hard te verduren toen ze voor het eerst beschreef hoe het voelt om ongesteld te zijn.) Maar ook weten alleen vrouwen hoe het voelt om een moeder te zijn of een dochter van een moeder of een echtgenote van een man. En wanneer we verder gaan: vrouwen kijken

anders naar werk en naar geld, en naar ongetrouwd zijn, en naar onzekerheid, en naar psychiaters.

Het is ondenkbaar dat een man zou schrijven over de situatie van de mannelijke mens, maar een vrouw moet wel, een vrouw kan er niet onderuit omdat haar situatie nu eenmaal altijd problematisch is, zegt Beauvoir.

Maar met dit alles wordt niet bedoeld, dat er een 'typisch vrouwelijke stijl' zou moeten bestaan. De overeenkomsten tussen de produkten van vrouwelijke kunstenaars zijn groot. Lady M. Wortley Montagu en D. Lessing hebben (volgens P. Meyer Spacks) meer gemeen wanneer ze over een spiegel schrijven dan elk van beiden met een mannelijke tijdgenoot - maar die overeenkomsten liggen in de ervaringswereld en *niet* in de manier waarop die wereld in hun werk terechtkomt, niet in hun wijze van werken, niet in hun stijl. Dat hoeft niet, tenminste.

Want in de literatuur en in de kunst dienen alle mogelijkheden open te zijn voor iedereen, zodat iedereen op een eigen wijze de waarheid kan spreken. En de waarheid - die ligt niet in de gebeurtenis of in de sociale situatie, maar in de eigen visie daarop, en in de vorm waarin die eigen visie gestalte krijgt.

Wie

Chrysallis is bestemd voor alle

Vrouwen - ook zij die (nog) denken dat literatuur & kunst moeilijke dingen zijn waarvoor je moet hebben geleerd wil je erover kunnen oordelen;

Mannen - die willen volgen wat er in Nederland op cultureel gebied wordt gedaan en gemaakt; en ja hoor

Mensen - die hopen op en werken aan een evenwichtige maatschappij waarin normen en waarden gelijkelijk door iedereen worden bepaald.

Namens de redactie

Hannemieke Postma

Ariane Amsberg

Ariane Amsberg geeft toneellessen aan een middelbare school, werkt mee aan het VPRO*-programma van Germaine Groenier, publiceert interviews met vrouwen in Sekstant*.

Ze woont in Oegstgeest, heeft drie kinderen, en fotografeert vooral Vruchten.

Geboorte
zeven foto's

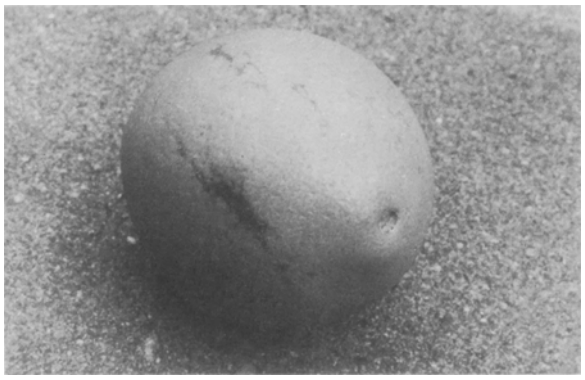

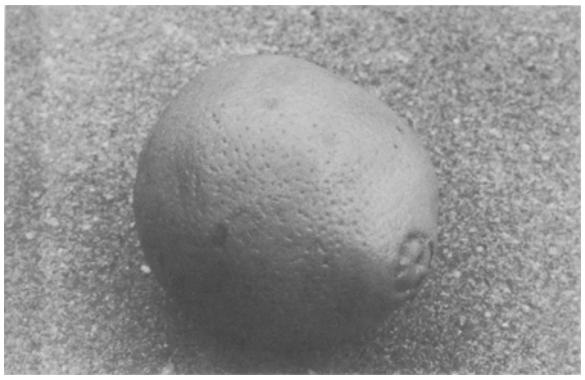

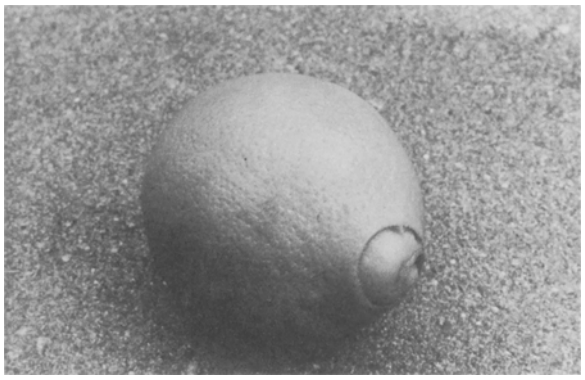

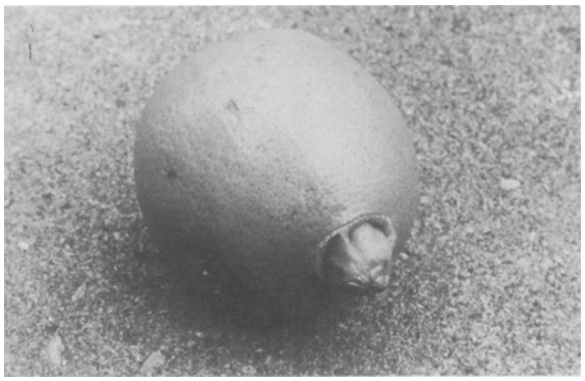

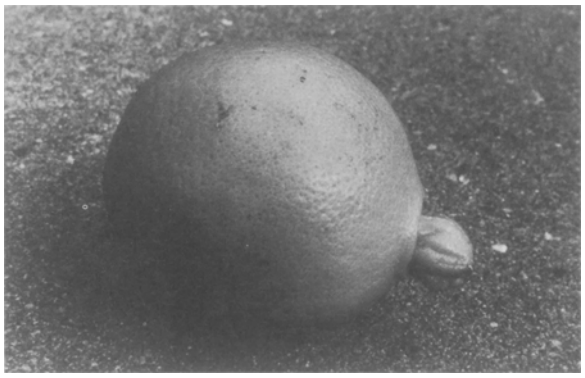

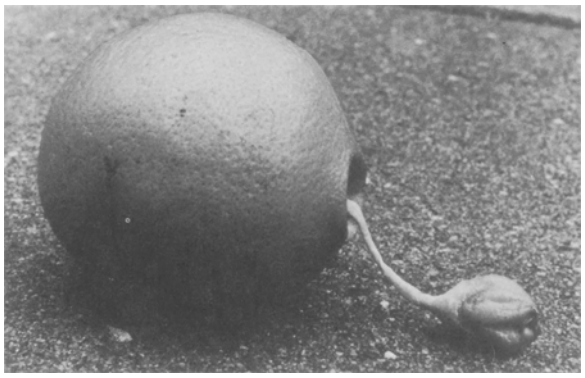

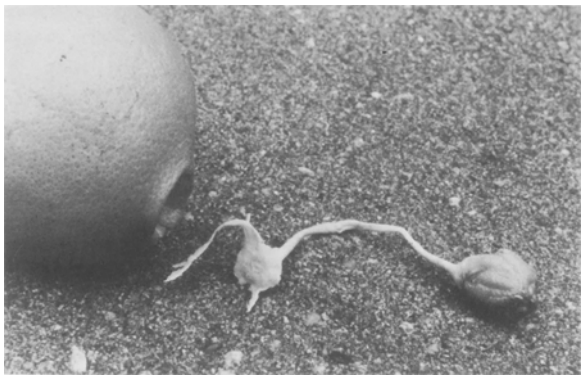

Maartje Luccioni

Maartje Luccioni's debuut, de roman Wie nu geen huis heeft, *kreeg onmiddellijk grote bekendheid. Zij speelde in een door vrouwen beheerste binnenwereld: grootmoeders en moeders als vruchtbaarheidsgodinnen binnenshuis. Haar tweede boek,* Alles anders, *viel op door de tweeledige structuur: het 20ste-eeuwse zinledige middle-class huisvrouwenbestaan werd gesteld tegenover een science-fictionachtige Amazone-cultuur voor vrouwen, een bestaan waarin mannen alleen goed zijn voor de bevruchting.*

Bittere gedichtjes

‘Toute honte bue’, François Villon

Als alle schaamte is gedronken,
als de buik zeer doet
en de voeten knobbels hebben,
dan denkt ze soms half-versuft
aan hoe het was,
hoe het had zullen zijn,
en dan koopt ze toch
een bosje bloemen,
maar ze geniet er alleen van.

Een taaie tong
die aan het verhemelte kleeft,
een stugge hand
waar geen beweging in komt;
daarom kan ze nu niet meer zeggen,
niet meer
gebaren
‘ik hou van je’,
en misschien
is het ook niet meer zo.

De maan zijn weg langs de hemel
en de oude tijger
zijn vaste drinkplaats:
zo is die liefde
van jou en van mij.

Ethel Portnoy

Na 23 jaar in de Verenigde Staten te hebben gewoond, keerde Ethel Portnoy die de rug toe. Ze leefde en studeerde in Parijs, nu woont ze in Den Haag met haar Nederlandse man. Ze schreef de bundels Steen en been *en* De brandende bruid. *In februari 1978 is bij Meulenhoff haar toneelstuk verschenen:* Belle van Zuylen ontmoet Cagliostro.

Insert

Ik lig in het ziekenhuis: culminatie van een aantal dramatische ontwikkelingen.

Ik weet wel dat men, filosofisch gesproken, voortdurend bezig is te sterven, maar plotseling, naar het schijnt, ben ik begonnen er haast mee te maken. Ik zag een *teken,* snelde ermee naar de dokter, en nu ben ik hier.

Chopin, zoals gespeeld door Cornel Wilde in een derderangs film genaamd *A Song to Remember,* zag ook een teken. Je ziet hem aan de vleugel zitten, bezig met het spelen van een of ander stormachtig stuk, de Revolutie-Etude of iets dergelijks, daarna zie je een close-up van zijn vingers op het klavier, en dan, op de ivoren toetsen, pats! een druppel helderrood bloed. Zo'n close-up heet een 'insert', ze nemen het apart op en voegen het er later in - is dat niet fascinerend? Maar wat heeft een dergelijke wetenswaardigheid op het ogenblik nu voor zin voor mij? Want ik lig te sterven en het zal met me sterven. IJdelheid der ijdelheden, alles is ijdelheid!

Men wordt verleid, als men nog Buiten is, tot de drogreden dat men herinneringen aan gelukkige ogenblikken kan bewaren, om ze later te voorschijn te halen en er van te genieten op ogenblikken zoals deze. Vergeefse moeite. Je kan alleen maar denken aan het vreugdeloze heden; wat al het andere betreft, het is of dat nooit gebeurd was.

In vroeger dagen werden stervenden tot aan het einde toe beziggehouden. Het ziekbed, dat tenslotte het sterfbed zou worden, stond midden in de zitkamer, zodat de patiënt op ieder uur van de dag en de nacht bezoekers kon ontvangen. Het leek wat op een grote armstoel met een lang eind voor de benen. Kaulbach's schilderij van de stervende Mozart toont hem op zo'n stoel, achterover leunend in een enorm wit kussen waarvan de sloop voorzien is van hetzelfde geplooide kant als waarmee de hals van Mozart's nachthemd is afgezet. Een paar van zijn vrienden, die in een hoek van de kamer bij een clavecimbel staan, zingen gedeeltes uit het *Requiem,* waaraan hij kennelijk tot het laatste ogenblik heeft zitten componeren. Met twee vingers slaat Mozart de maat op de leuning van ziin canapé. Naast hem op de vloer ver-

spreid liggen de bladzijden die hij net heeft geschreven.

Hoe jaloers ben ik op Mozart dat hij onder zulke onhygiënische omstandigheden kon sterven. Hoe staat het me tegen om dood te gaan op deze anonieme plek, om langzaam op te houden met bestaan midden in de drukke ziekenhuisroutine. O, om thuis te kunnen sterven, tussen de sleetse Perzen en de stoffige planten, bij het geluid van de bel van de melkboer. Of als ik het toch voor het zeggen heb, waarom niet boven op een berg, tussen bliksemstralen en zich opeenpakkende onweerswolken. Maar niet hier, niet op de bodem van dit witgetegelde aquarium waar helemaal geen weer is.

Triviaal en eenzaam, het ziekenhuisleven. Het kleine schaaltje huishoudjam op het liefdeloze lunchplateau. De popmuziek die in mijn oor wordt gepompt via de oorschelpradio. Er is een keuze van vier stations: alle vier geven popmuziek. Van al die liederen over de liefdesaffaires van anderen word ik langzamerhand ibbel en ik luister alleen nog maar naar de nieuwsberichten. Vliegtuigen storten neer, flatgebouwen zakken in elkaar, oorlogen breken uit, en tegen de achtergrond van dit alles is mijn eigen verdwijning, dat zie ik wel in, een hoogst onbetekenende gebeurtenis.

's Avonds breng ik enkele ogenblikken door in een zaaltje aan het eind van de gang dat beheerst wordt door een groot televisietoestel. Het journaal van acht uur gaat beginnen.

Vrouwen in gebloemde housecoats druppelen naar binnen om het te zien. Bij één ervan wekt een staking bij Hoogovens grote verontwaardiging op. ‘Bah!’ zegt ze met nadruk. Zou ze een aandeelhoudster van Hoogovens zijn? ‘Rooie rakkers,’ hoor ik haar mompelen als er een paar stakers op het scherm verschijnen om hun kant van de zaak toe te lichten.

Niemand zegt iets. 't Zijn zeker *allemaal* aandeelhoudsters van Hoogovens.

In de veilige broeikas van mijn eigen kringetje thuis was ik gaan denken dat iedereen zo dacht als ik. Wat een vergissing!

Ik sluip weg voordat ze me aan reepjes scheuren.

Ik probeer te lezen, ik probeer aan andere dingen te denken, maar het lezen gaat zoals in de trein of in een vliegtuig, ik heb m'n hoofd er niet bij. In werkelijkheid denk ik voortdurend aan

iets anders, ik denk aan doodgaan. Ik kijk neer op mijn lichaam, zo bescheiden, de benen zo netjes over elkaar onder de dekens, mijn fraaie gevulde armen, mijn handen en polsen - wat een verlies, dat dat allemaal moet verdwijnen.

Boven ieder bed op deze afdeling hangt een zwaard, genaamd Kanker, aan een dun draadje angst.

De vrouw in het bed naast me had wat ze een ‘vleesboom’ noemde binnen in haar. Nu is die weggehaald - omgehakt, zou je kunnen zeggen. Ze ligt te slapen. Maar zie! daar komt een bezoeker voor haar.

Mispoes! Hij is niet voor haar gekomen maar voor mij. Hij gaat bij mijn bed zitten en kondigt aan dat hij de ziekenhuis-aalmoezenier is. Ik heb hem niet geroepen maar hij is gestuurd, om te weten of ik bang ben voor de aanstaande operatie en om mij te sussen met gemeenplaatsen. Mijn neutrale antwoorden geven hem geen aanknopingspunt en al spoedig zoekt hij ongemakkelijk naar woorden. Ik wacht beleefd tot hij ophoepelt.

Als hij vertrokken is voel ik woede in mij omhoog stijgen. Waarom sturen ze een man, een wildvreemde man op mij af op een moment als dit. Hij ziet eruit als iemand die treincoupés onbewoonbaar maakt met de rook van z'n sigaar. Hoe zou ik voor zo'n wezen mijn intiemste gedachten kunnen blootleggen? Als ik hem vertelde over het exquise schilderij dat ik heb liggen componeren, mieren en oorwormen voorstellend die door de oogkassen van mijn witgebleekte doodshoofd kruipen, zou hij het alleen maar raar vinden, en ongepast.

Mijn dierbaren, rond mijn bed geschaard, zijn als kleine figuurtjes die naar me wuiven van de overkant van een meer. Ik voel geen spijt ze te verlaten: ik weet dat ze zich zullen redden. Om de waarheid te zeggen kan ik voor het ogenblik niet zo veel interesse voor ze opbrengen. Andere kwesties pijnigen me: wat heeft mijn leven bij elkaar opgeleverd? Heb ik verwezenlijkt wat er in me zat? Het antwoord: een krachtig, hartgrondig nee. Ik denk: als ik nog maar wat tijd had, nooit zal ik meer tijd verspillen zoals ik totnutoe heb gedaan.

Dan valt me iets in. Op ongeveer de leeftijd van negen besloot ik om schrijver te worden. Heb ik toen begrepen dat ik sterven

moest en zag ik het schrijven als een soort talisman waarmee ik de dood op een afstand kon houden? Probeerde ik zelfs nu nog om de bescherming van die talisman op te roepen?

Zoals die gekkin in Californië die een paar bouwvakkers in dienst nam en ze de opdracht gaf om te bouwen en te blijven bouwen, wat dan ook en hoe dan ook - want ze had de idee-fixe dat zo lang haar huis maar niet afgebouwd was, de Dood de slechte smaak niet zou hebben om haar te komen halen. Maar de Dood heeft helemaal geen goede smaak; de Dood is zelfs uitgesproken ongemanierd.

Het bouwsel dat zij achterliet beslaat vele honderden meters grond. Een wonderwerk: vol trappen die in het plafond verdwijnen, ramen die uitkijken op blinde muren, deuren die opengaan op het niets.

Ik word gereed gemaakt voor de operatie door een leerlingverpleegster. Deze afdeling wemelt ervan, geen enkele ouder dan negentien, waarschijnlijk om ze van de voortijdige aanblik van grote wanstaltige piemels op de mannenafdeling te vrijwaren.

Bij nader inzien zou deze vermoedelijk voor de aanblik van een wanstaltige piemel haar hand niet omdraaien, want ik zie op haar lapel een trouwring aan een veiligheidsspeld hangen.

Ze is klein en heel mager. Haar dunne bruine armen zijn bedekt met een zacht zwart dons, zoals de behaarde stengels van bepaalde planten. Ik betrap mij erop dat ik me afvraag hoe ze in bed zou zijn. Zelfs hier laat de libido me niet met rust. Een vrouwenafdeling is ten slotte niet meer dan een soort harem.

Voordat ik werd opgenomen heb ik mijn teennagels knalrood geverfd, zodat het ziekenhuispersoneel iets vrolijks zou hebben om naar te kijken - maar nu heeft dit meisje een paar dikke wollen sokken over mijn voeten getrokken.

Ik word de operatiekamer binnengereden. Er hangt een geur die ik me herinner van lang geleden: het is de geur van een zekere donkergroene vloeistof om likdoorns te verwijderen, die mijn moeder gebruikte. Het vertrek is groen, net als de geur. Wie daar staat te wachten is niet mijn eigen dokter, maar een of andere persoon die ik nooit eerder heb gezien. Zoveel weet ik nog wel, hoewel hij van top tot teen gehuld is in groen textiel, alleen zijn ogen zijn zichtbaar.

Wat de rest van zijn attributen ook mogen wezen, de ogen van een man, geïsoleerd gezien van de rest, zijn bijna altijd mooi. Dat verklaart de aantrekkelijkheid van chirurgen en Touaregs. Maar waar is mijn eigen dokter? Wie is deze vreemdeling? Alsof hij mijn onuitgesproken vraag wil beantwoorden legt de groene mummie zachtjes een gehandschoende hand op een van mijn blote benen, zoals de ene chimpansee die de andere geruststelt. Vol vertrouwen zink ik weg in een diepe groene zee van likdoorntinctuur.

Mijn lichaam is begonnen een ziek en treurig eigen leven te leiden. Niet alleen voel ik me moe, maar ook neerslachtig, vies en lelijk. Mijn sombere gedachten over de toekomst beïnvloeden zelfs mijn waarneming van de werkelijkheid - hoewel het een heldere dag is, lijkt er een soort zwartheid langs de randen naar binnen te sijpelen.

Ik ga eraan. Nooit zal ik de oude vrouw zijn die ik dacht eenmaal te zullen worden. Degene die ik zo duidelijk in gedachten gezien heb zal de wereld ontvolkt worden.

Sterven ... mijn hart begint te bonzen. Het is alsof een groot dier me achterna zit; het wil me opeten. Als ik ergens een hol wist zou ik erin kruipen en me verstoppen.

Ik krijg toestemming om op te staan en een wandeling door de gang te maken. Aan het eind is een raam waardoor ik de straat kan zien. Het is een heldere dag en heel wat vrachtauto's komen dreunend voorbij. Wat komt er een energie aan te pas om de wereld draaiende te houden: het klopt en stompt en dondert maar door. Als ik ernaar kijk voel ik me klein en zwak; het lijkt niet meer dan gepast dat een zo onbetekenend wezen van de aardbodem verdwijnt.

Op de vensterbank vind ik een klein plastic fototoestelletje, daar vermoedelijk achtergelaten door een kind. Het is kennelijk bedoeld om aan een sleutelring te hangen. Er zit een wit knopje bovenop; ik kijk in de lens en druk op de knop en daar zie ik, levensgroot, een serie kleurendia's van Zwitserse berglandschappen.

Ik neem het toestel mee naar bed. Alsmaar druk ik op de knop, fantaserend dat mijn kamer een balcon heeft dat uitkijkt op zulke

bergen, meren en dennebomen. Ik hoor hoe ergens in de hall de zware witte theekopjes op een stalen aanrecht worden gestapeld; achter de deur hoor ik het suizen van een wagen met rubber wielen die voorbijrijdt over de linoleum vloer.

Ik word uit het ziekenhuis ontslagen en thuis wacht ik op de uitslag van het onderzoek.

Als het positief is zal ik nog verdere operaties moeten ondergaan. Ze zullen sleutelen en sleutelen en doorgaan met sleutelen, al was het alleen maar omdat ik er nu eenmaal ben. Maar wat ze ook sleutelen, elke keer zal mijn lichaam krachten moeten verzamelen om over de horde te springen - totdat het ten slotte opgeeft van uitputting. En intussen zal iedereen weten dat ik gebrandmerkt ben door de scharlaken letter.

Een grijze dag. Somber zit ik in mijn geparkeerde auto, starend naar andere geparkeerde auto's. Een zeemeeuw wentelt in de stopverfkleurige hemel. Ik denk: als ik vorige week dood was gegaan, zou ik dit allemaal niet meer hebben gezien. En wat dan nog, denk ik, zo de moeite waard is het ook niet om dit te zien.

Gratie! De uitslag van de tests zijn mij eindelijk onthuld. Op m'n verjaardag nog wel. Het resultaat: negatief. Wat een prima verjaardagscadeau - niet alleen *Life,* maar ook *Time*. Ik begin onmiddellijk aan een tienjarenplan dat ten minste vijf romans omvat.

Een paar maanden later. Ik zit aan mijn bureau, bezig met de familiale geldzaken. Rekeningen betalen, formulieren invullen, zien te doorgronden wat de belastingen willen.

Maar ik voel me niet helemaal op m'n gemak. Er is iets mis. ‘Dit alles is niet zoals het wezen moet,’ denk ik bij mijzelf. Waarom denk ik dat? Ik pijnig mijn hersens, me afvragend wat er aan de hand is.

En dan weet ik het. Dat is het! Het was niet de bedoeling dat ik dit allemaal zou doen. Deze week had ik dood moeten zijn.

Chris Yperman

Chris Yperman schreef twee novellen: Een heel klein scheepje *en* Zon op de weg, *eenakters voor het Brussels kamertoneel, en televisiespelen. Haar meest opvallende werk is haar roman* Pour Delphine, *opgedragen aan de Franse actrice Delphine Seyrig. Als motto draagt dit werk de zin van Ishtar: 'A prostitute compassionate am I'. Ishtar, Astarte, is dan ook zowat alles wat een vrouwelijke god maar zijn kan: godin van de maan, tweelingzuster van de zon, gehuwd met haar vader de hemelgod, en zeer zinnelijk. Het thema is de onmacht van de sensuele liefde: het lege ik zuigt zich vol aan de ander en raakt nochtans nooit vol. Binnenkort wordt* Pour Delphine *in een bibliofiele uitgave herdrukt*.

Pierrot Lunaire

Tekst voor Pierrot Lunaire, opus 21 van Arnold Schoenberg Uitvoering juli 1977 in een regie van François Beurelaers

Bewerking in het Nederlands van de driemaal zeven gedichten van Albert Giraud en van de Duitse versie van Otto Erich Hartleben

eerste deel

1. maandronken

de wijn die men met d'ogen drinkt
valt van de maan in groene regen
en een springvloed overstroomt
de stille horizon.
verderfelijke zoete lusten
drijven in deze liefdesfilter.
de wijn die men met d'ogen drinkt
valt van de maan in groene regen.
de dichter droomverdronken
bedrinkt zich aan de vreemde alsem
slurpt duizelig dronken en verrukt
en tot de allerlaatste druppel
de wijn die men met d'ogen drinkt.

2. colombine

de maanlicht bleke bloesem
opalen blanke rozen
bloeien in julinachten -
waar pluk ik er nu een.
mijn bange leed verzachten
langs de rivier der doden ...
de maanlicht bleke bloesem
opalen blanke rozen.
gestild waren mijn pijnen
mocht ik als in een sprookje
wellustig lang - ontbladeren
over uw bruine haren
de maanlicht bleke bloesem.

3. de dandy

met een zo fantastische lichtstraal
verlichtte de maan de kristallen flacons
voor de zwarte flakkerende spiegel
van de zwijgende dandy met het masker.
in het blinkende bronzen bekken
lacht de weerspiegeling klank in het water.
met een zo fantastische lichtstraal
verlichtte de maan de kristallen flacons
pierrot met zijn wasbleek geel gelaat
staat peinzend en denkt: schmink ik mij rood vandaag?
niet rood noch groen noch het oosters blanketsel
maar beschildert zijn masker zo langzaam zo vreemd
met een fantastische manestraal.

4. als een vale witte schim

als een vale witte schim
wast zij bij nacht het bleke linnen
naakte zilverwitte armen
uit haar blanke zijden mouw.
door het bos sluipt zacht de wind voort
roerloos over de rivier.
als een vale witte schim
wast zij bij nacht het bleke linnen
knoopt haar rok om hare heupen
onder de bedauwde twijgen
spreidt over de donkere weiden
hare lichtgevende lakens -
als een vale witte schim.

5. valse de chopin

zoals een bleke druppel bloed
op de lippen van een zieke
zo kleuren rode lusten,
zingt een vreemde toverij
over een vertwijfelingsvolle
troosteloze ijzige droom.
zoals een bleke druppel bloed
op de lippen van een zieke
smartelijk juichend, zoet en smachtend
droefgeestige duistere wals
gaat niet meer uit mijn gedachten
kleeft nog als een weke nasmaak
zoals een bleke druppel bloed

6. madonna

stijg madonna der hysterie
op het altaar van mijn verzen
bloed uit uw magere borsten
door het woedend zwaard vergoten
uwe pijnlijk diepe wonden
lijken ogen rood en open
stijg madonna der hysterie
op het altaar van mijn verzen.
in uw uitgemergelde handen
toont gij 't halfvergane lichaam
van uw zoon die stierf voor allen
die hier nu het hoofd afwenden
o madonna der hysterie

7. de zieke maan

doodzieke uitgeteerde maan
daarboven in de zwarte nacht
uw blik zo koortsachtig en groot
betovert als vreemde muziek.
aan een onlesbaar liefdesleed
sterft gij van begeerten verstikt
doodzieke uitgeteerde maan
daarboven in de zwarte nacht.
de minnaar die zo argeloos
tot bij zijne geliefde sluipt
neemt voor een lieflijk stralenspel -
uw bleke misgeboren bloed
doodzieke uitgeteerde maan.

tweede deel

8. nacht

duistere zwarte reuzenvlinders
doodden pas de zonneglans.
een gesloten toverboek
vol inktvlekken is - de avond.
langvergeten wierookvaten
stuwen rook verstikkend wurgend.
duistere zwarte reuzenvlinders
doodden pas de zonneglans.
en van de hemel naar de aarde
regent het bloeddorstige zwermen
onzichtbare zwarte monsters
over onze wanhoop neder...
duistere zwarte reuzenvlinders.

9. smeekbede

pierrot - mijn lachen
heb ik verleerd.
de veer gebroken
in mijnen mond.
troosteloos donker
zwart is de nacht.
pierrot - mijn lachen
heb ik verleerd.
o geef mij weder
maanlichte sneeuwman
zilveren spiegel
witbeschilderde
pierrot - mijn lachen.

10. de dief

rode vorstelijke robijnen
bloed van roem en eer en moorden
sluimeren in de dodenschrijnen
onder kelder-grafgewelven.
's nachts met een stelletje schooiers
gaat pierrot beneden - om te roven
rode vorstelijke robijnen
bloed van roem en eer en moorden.
doch daar - rijst zijn haar te berge
staat hij aan de grond genageld:
door de duisternis - als ogen -
staren uit de dodenschrijnen
rode vorstelijke robijnen.

11. een rode mis

een gruweleucharistie
bij verblindende goudglans
bij 't flakkeren der kaarsen
nadert hij 't altaar - pierrot.
zijn hand vol gratie gods
verscheurt de priesterkleren.
een gruweleucharistie
bij verblindende goudglans.
met zegenende gebaren
toont hij de bange zielen
een druipende rode hostie:
zijn hart - met bloedige vingers -
een gruweleucharistie.

12. galgenlied

die dorre dame
met de houten hals
dat zal zijn laatste
geliefde zijn.
in zijne hersens
steekt als een nagel
die dorre dame
met de houten hals.
in haar hete vlecht
op hare dode borst
voor de laatste keer
zult gij klaarkomen
bij die dorre dame.

13. onthoofding

de maan het blanke turkse zwaard
op het gevlamde zijden kussen
het dreigt en kromt - spookachtig groot
tegen de donkere nacht.
pierrot slentert langzaam verder
en staart doodsbang en wijst daarboven
de maan het blanke turkse zwaard
op het gevlamde zijden kussen.
en onder hem knikken zijn knieën
machteloos valt hij op de grond neer
en hoort het straffend suizen reeds
en hoe het fluitend neervalt op zijn hals
de maan het blanke turkse zwaard.

14. de kruisen

brede kruisen zijn de verzen
waaraan de dichters rood van bloed
blindgeslagen door de gieren -
klapperende spokenzwermen.
koude lijken op de zwaarden
feestelijk scharlaken bloedbad.
brede kruisen zijn de verzen
waaraan de dichters rood van bloed.
stijf en koud ver van de mensen
zijn zij verlaten gestorven.
traag daalt op het hoofd der dichters
de zon een rode koningskroon. -
brede kruisen zijn de verzen.

derde deel

15. nostalgia

lieflijk klagend - een kristallen adem
de zwijgende stemmen der pantomime
zuchten: waarom is pierrot zo houterig
zo traag en sentimenteel geworden.
en het weerklinkt in zijne lege hersens
in gedempte tonen heen en weder.
lieflijk klagend - een kristallen adem
de zwijgende stemmen der pantomime.
dan vergeet pierrot zijn treurig masker:
door de witte vuurschijn - van het maanlicht
door de bries gedragen - zweeft zijn verdriet
ten hemel, verlaat de heimwee zijn hart
lieflijk klagend - een kristallen adem.

16. echt gemeen

in de kale kop van cassander
die oorverdovend roept en keelt
duwt pierrot, met huichelmasker
en zacht - ja een schedelboor.
dan stopt hij met beide duimen
van die echte turkse tabak
in de kale kop van cassander
die oorverdovend roept en keelt.
dan draait hij een pijp van meerschuim
in die oude kale knikker
rook met felle rode lippen
blaast behaaglijk rookgordijnen
uit de kale kop van cassander.

17. parodie

breinaalden blank en blinkend
in haar grijze haren
zit de duegna verliefd
in kersenkleurig kleed.
verscholen in het lover
komt zij pierrot bespieden.
breinaalden blank en blinkend
in haar grijze haren.
dan plotseling - hoor - gewisper
de maan kwaadaardig spottend
aapt na met hare stralen -
breinaalden blank en blinkend.

18. de maanvlek

met een witte vlek van helder maanlicht
op de rug van zijn gitzwarte jasje
zo wandelt pierrot stil in de avond
en weet niets van het schuim van de eenhoorn
die in de maneschijn onzichtbaar draaft
plots wendt hij het hoofd en ziet dat hij wandelt
met een witte vlek van helder maanlicht
op de rug van zijn gitzwarte jasje.
och wacht denkt hij: dat is maar een krijtvlek
die wrijf ik wel even weg - doch vergeefs
want weet niets van de briesende eenhoorn
die langs hem voer in witte bleke vacht
als een witte vlek van helder maanlicht.

19. serenade

met ontzettend valse strijkstok
speelt pierrot op zijn viola
op één poot zoals een reiger
krast hij daar een pizzicato.
plotseling komt cassander - woedend
op deze nachtelijke virtuoos -
met ontzettend valse strijkstok
speelt pierrot op zijn viola.
dan werpt hij ze op de grond neer
en met delikate linkse
pakt de oude bij zijn stropdas -
speelt dan dromerig op de kaalkop
met ontzettend valse strijkstok.

20. vaarwel

een manestraal om te roeien
in een witte lotus
zo vaart pierrot naar 't zuiden
gedreven door de bries.
de stroom zingt diepe tonen
en wiegt de lichte boot.
een manestraal om te roeien
in een witte lotus
als sneeuwkoning der mime
keert nu pierrot terug.
punch in een gouden beker
vlamt groen de horizon.
- een manestraal om te roeien.

21. geuren van vroeger

o uit ver vervlogen tijden
mij bedwelmende sprookjesgeuren
ik hoor het breekbaar spottend lachen
schateren door de lucht.
en zoete begeerten zindren
van vreugde die ik zolang vergat:
o uit ver vervlogen tijden
mij bedwelmende sprookjesgeuren.
alle wrevel valt van mij af
van uit mijn zonomstraalde venster
in schitterende regenbogen
schrijd ik langs elysese velden ...
o uit ver vervlogen tijden.

Nh. Dini

Over de schrijfster.

Nurhajati Suhardini werd in 1936 in Semarang geboren. Na de middelbare school heeft ze een tijd als stewardess gewerkt bij de Garuda Indonesian Airways. In 1960 trouwde ze met de franse vice-consul in Kobe, Japan. Sindsdien woont ze in het buitenland, op het ogenblik in de buurt van Parijs.

In 1956 debuteerde Dini met een bundeltje korte verhalen Dua Dunia (Twee Werelden, *uitg. Nusantara te Jakarta). Daarna volgden de romans* Hati yang Damai (Het vredige hart, *1961),* Pada sebuah kapal (Op een schip, *1973) en* La Barka *(1975). Vooral haar laatste twee boeken, waarin een voor Indonesië nieuw thema aan de orde wordt gesteld, hebben sterk de aandacht getrokken: het recht dat de vrouwelijke hoofdpersonen opeisen op de bevrediging van de eigen seksuele behoeften, volgens de normen van de wereld van de vrouw*.

Aantekeningen bij het verhaal Jatayu:

Jatayu is een figuur uit de Rama-cyclus van het javaanse schimmentoneel, ontleend aan het Indiase epos *Ramayana*. De Ramacyclus behandelt de strijd tussen Rama en de demonenvorst Rawana om het bezit van Sita, Rama's vrouw. Sita volgt Rama in ballingschap. Op hun zwerftochten wordt ze overmeesterd en ontvoerd door de wellustige Rawana. Jatayu, de koning van de adelaars, probeert de aanslag te verhinderen, maar wordt door Rawana dodelijk verwond. Als Rama op de plek des onheils verschijnt, kan Jatayu hem stervend nog mededelen wat Sita is overkomen. Bedroefd voltrekt Rama de dodenriten voor de vogel, waarna Jatayu in een vuurwagen ten hemel stijgt. Rama trekt treurend verder op zoek naar zijn vrouw. Jatayu speelt een onbeduidende rol in het lange Rama-verhaal, maar zijn rol als helper van de vrouw is van belang tot begrip van het verhaal. Jatayu wordt ook Garuda genoemd, naar zijn vader - half mens half vogel - die ooit de nectar van de goden heeft gestolen om daarmee de vrijheid van zijn moeder te kunnen terugkopen. Garuda is het nationale embleem van Indonesië. In de jaren dertig werd Rama geïdentificeerd met de vurige nationalist Sukarno, Sita was het moederland Indonesië en Rawana de grove Hollander die zijn

handen niet kon thuishouden. De inhoudswaarde van de wayangverhalen is flexibel, afhankelijk van de kundigheid van de dalang om toespelingen te maken op actuele gebeurtenissen en omstandigheden. Grondslag van het Rama-Sita-verhaal is de javaanse variant van het scheppingsverhaal, zoals die overal in de archipel voorkomt. Het centrale motief is die van het heilige huwelijk van de hemelgod met de aardgodin, dat dreigt te worden verijdeld door de partij van de onderwereld, en de onvermijdelijke strijd die daarop volgt. De poppenspeler zit voor het witte scherm, waarop de schimmen worden geprojecteerd door een lamp. Hij brengt de poppen tot leven, reciteert het verhaal en dirigeert het achter hem zittende gamelanorkest. Rechts voor hem staat de ene partij opgesteld, nl. die geassocieerd zijn met de hemel en het licht, links die van onderwereld en duisternis.

Een bekend Indonesisch kritikus vroeg zich af of Prita alleen maar de functie had om de zwakheid van de vrouw aan te tonen of dat ze een schetsmatige heldin was, verstoken van iedere symbolische waarde. Jatayu's betekenis ligt in de waarde die Prita aan hem hecht als symbool van vrijheid, maar ook in de associatie met de wayang-figuur die zijn levensbestemming vindt door partij te kiezen voor Sita. Het komt algemeen voor dat de javaanse toeschouwer zijn favoriet heeft onder de wayangfiguren, degene met wie hij verwantschap voelt, die hem kan bijstaan als raadgever of voorbeeld van leven.

Jatayu

Voor Nuning, mijn tweelingzuster

Ze was rusteloos. Ze draaide haar hoofd van links naar rechts en gluurde daarbij uit haar ooghoeken, of ze knikte plotseling alsof ze iets met klem beaamde. Dan glimlachte ze en haar ogen lichtten op, innig en zacht. Zo innemend was ze dat het twijfelachtig, ja onwaarschijnlijk leek dat ze niet meer over haar volle verstand beschikte.

Iedereen wist dat ze de dochter was van de poppenspeler aan de rand van het dorp, dat ze was opgegroeid in een huis gevuld met de afbeeldingen en poppen van het wayangtheater en dat haar ziel één was met die van de javaanse beschaving. Bij haar geboorte had er zelfs een gamelanorkest in het huis gestaan.

Haar geboorte had grote vreugde gegeven in het gezin. De vader had gewenst dat het kind een meisje zou zijn, en zowaar: blijkbaar hadden de wayanggoden vanuit hun kist de bede van de dalang aangehoord. Weliswaar had zijn pasgeboren dochter nog een oudere broer, maar het had zo verschrikkelijk lang geduurd voordat zij geboren werd. De vader gaf zijn dochter, naar wier komst hij vurig had verlangd, de naam Prita. Daarmee drukten de ouders hun grote verwachting uit dat ze edel van aard zou worden, evenals de Prita uit het wayangverhaal, de moeder van de Pandawa's. Maar de mensen in het dorp zeiden dat die naam haar krachten ver te boven ging en zo leek het ook te zijn, want tegen haar zestiende jaar werd Prita ernstig ziek. Haar hersenen en zenuwstelsel werden aangetast door tropische malaria. In het dorp deden praatjes fluisterend de ronde dat de wayanggoden vertoornd waren op dat meisje met die verheven naam. Maar Prita behield haar naam, want haar vader wilde die niet veranderen.

Prita zat nog maar net in de tweede klas toen ze van de middelbare school moest. Het virus had haar hersenen aangetast, zodat haar aandacht te ver afdwaalde om de lessen te kunnen volgen. Sindsdien deed ze niet anders dan spelen met het wayangspel van haar vader, of ze stond, steeds glimlachend, voor de deur van het huis, of ze wachtte op de sigarettenverkoper die daar aan de rand van het dorp terzijde van het huis zijn waar verkocht.

‘Hé!’ riep ze soms kortaf naar een langsrijdende fietser.

Maar daarna verhelderde altijd een glimlach haar vriendelijk gezicht, zodat de fietser zich onmiddellijk afwendde en snel maakte dat hij wegkwam. Ze gaf de indruk van een zo grote zachtaardigheid dat het bij niemand zou opkomen haar te plagen.

Thuis moest Prita steeds iets te doen hebben. Ze voerde stukken op met het wayangspel van haar vader. Het waren vooral de verhalen uit de Ramayana-cyclus die ze het beste uit haar hoofd reciteerde. Omdat zij iemand was die een verlangen koesterde naar vrijheid, voelde ze zich nauw verwant aan de adelaarsvorst Jatayu, de vogel die Rama onthult waarheen Sita door de reus is ontvoerd.

Ja, ze wilde vrij zijn, ze wilde vliegen als een vogel in de lucht. Van jongs af had ze het ideaal gekoesterd piloot te worden, ook al was ze dan een vrouw. Maar nu ze niet meer naar school mocht zou ze dus ook nooit achter de stuurinrichting van een vliegtuig zitten.

Vroeger, toen ze nog naar school ging, had ze vaak gespeeld dat ze piloot was. In haar bank in de klas strekte ze haar handen voor zich uit en ronkte als een vliegmachine. De klas viel dadelijk stil en geboeid keek ieder toe, geamuseerd en ontroerd. Zo was het: Prita de vliegenierster nam ieder die haar zag voor zich in met haar zacht gelaat, ook al had ze bij haar geboorte niet de gunsten der goden verworven.

Prita had de hele dag op de kist met de wayangpoppen gezeten, toen ze hoorde dat haar vader die wilde verkopen. Zij, die niet bij haar volle verstand was, moest het wel verliezen tegen de noodzaak die de mensen drijft. Haar vader wilde de hypotheek op zijn huis inlossen die hij een jaar tevoren had genomen om de heilsmaaltijd te kunnen betalen bij de duizendste sterfdag van zijn oudste kind.

‘Vader is slecht, mam,’ zei Prita verdrietig.

‘Vader heeft geld nodig. Later, als hij weer geld heeft, zal hij vast wel een veel beter stel poppen kopen,’ troostte haar moeder..

‘Maar ik heb de adelaar niet meer die mij kan laten vliegen!’ Prita verdedigde haar Jatayu, de wayangfiguur en speler in het Ramaverhaal. ‘Jullie zijn echt gemeen tegen me. Ik mag niet meer naar school, ik mag niet ver van huis, en nu wil je ook nog mijn Garuda afpakken.’

Haar moeder keek tersluiks naar haar vader.

De oude vader, hij die meester was over de poppen waarmee hij zijn uitvoeringen gaf, voelde zich machteloos tegenover Prita zijn dochter, die het enige kind nog was in het gezin van de dalang sinds de dood van de oudste zoon.

‘Ik zal iets anders voor je zien te vinden,’ zei haar vader.

‘Wat dan?’

‘Een kaketoe.’

‘Een kaketoe kan toch niet vliegen als een adelaar?’

‘Maar hij kan toch praten?’

Hierop wilde Prita niet langer naar haar vader kijken.

‘Een kaketoe zal vast een leuke vriend worden,’ zei haar moeder nog, tussenbeide komend.

‘Zo'n vriend wil ik niet. Ik wil de adelaar die vliegt,’ schreeuwde Prita en ze holde huilend naar de wayangkist, opende die en haalde één voor één de leren poppen te voorschijn, zoekend naar Jatayu. De poppen kwamen her en der op de vloer terecht: nee, dit was het moment niet om eerbied aan goden en edelen te betuigen.

Het eindigde ermee dat Jatayu thuisbleef, hangend aan een plank boven het hoofdeinde van Prita's slaapbank. De andere wayangpoppen verhuisden naar de nieuwe eigenaar. Haar vader had toegegeven uit liefde en deernis met Prita, maar de wayangkoper was teleurgesteld nu er een speler aan de kist ontbrak.

Toch vielde Prita zich soms onverdraaglijk eenzaam. Net als andere mensen verlangde ze met het ouder worden naar de liefde van een vriend.

Hoewel vaag, kon ze zich het gezicht van haar oudere broer nog wel voor de geest halen. De enige broer die ze had was gestorven zonder dat ze wist waar hij lag begraven. Alleen wanneer ze helder was kon ze zich nog herinneren hoe hij vroeger afscheid had genomen van haar vader en moeder. Hij had een zonnehoed op gehad en was gekleed in hemd en korte broek. Hij had een hengel en een vismand bij zich. Ze voelde nog hoe haar broer haar die dag op beide wangen had gezoend. In het begin had ze hem erg gemist, maar later begon ze vriendelijk te lachen naar iedere jongen die langs hun huis kwam, heel wat toeschietelijker zelfs dan tegen haar ouders.

Eén van die jongens schonk bijzonder veel aandacht aan haar. Prita raakte gewend aan zijn blikken, want hij kwam vaak langs om sigaretten te kopen dicht bij haar huis aan de rand van het dorp, en in het geheim stond ze dikwijls te wachten of hij langs zou komen.

Op een keer kwam Prita aan het einde van de middag in haar groene driekwart broek het huis uit en slenterde naar de kraam van de sigarettenverkoper. Luidkeels en ruw riep ze de klant aan die daar toevallig stond. Onmiddellijk draaide de man zich om en tot haar grote schrik zag ze dat het de jongen was met wie ze zo vaak blikken van verstandhouding had gewisseld. Prita glimlachte en wilde meteen doorlopen naar de brug verderop.

'Wat ben je mooi met die gele strik, Prita,' zei de jongen of er niets gebeurd was.

Prita keek hem aan en haar handen grepen naar de strik die om haar korte springerige haar was gebonden.

'Wordt je vader niet boos als je een broek draagt?'

'Hij weet niet beter, Dar,' gaf de sigarettenverkoper ten antwoord. Prita ging op de bank van het stalletje zitten en schommelde langzaam met haar benen.

'Houd je van bloemen?' vroeg de jongen vriendelijk en kwam wat dichterbij. Prita knikte en knipperde met haar ogen.

'Ik heb thuis veel bloemen, wil je ze hebben?' Prita knikte weer.

'Maar je moet zelf komen.'

Hij zweeg. Ook Prita zei niets. De jongen hoopte dat Prita zou vragen waar hij woonde, maar Prita zei nooit wat, ze lachte alleen maar vriendelijk.

'Wil je ze zelf komen halen?'

Prita keek hem aan.

'Ja, doe je dat?'

Prita bleef hem aankijken.

'Zeg dan iets! Hoe moet ik het weten als je maar blijft zwijgen.' Prita glimlachte.

'Ach, je lacht maar, zonder dat je ooit eens wat zegt,' zei de jongen zacht, alsof hij in zichzelf sprak.

En Prita, die het blijkbaar had gehoord, glimlachte nog eens.

Sindsdien waren Prita en de jongen goede vrienden. Prita ging geregeld naar zijn huis dat diep in het dorp lag en de jongen

kwam vaak in het huis van de dalang op bezoek om Prita mee te vragen op een wandeling, of om samen op de fiets het dorp uit te trekken.

Prita's wereld was niet langer meer beperkt tot haar huis en het dorp, dat ze sinds ze van school was geen enkele keer meer had verlaten. De sigarettenverkoper en haar vader en moeder waren niet langer de enige mensen die ze goed kende. Ze lachte niet meer vriendelijk en stralend als ze de blikken kruiste van een vreemdeling. Ze wist nu ook hoe auto's en treinen eruitzagen. Vreemd waren die, ook al had ze alleen nog maar de buitenkant gezien, omdat ze niet de gelegenheid had gehad ermee te rijden. Maar waanzin dreigde voortdurend haar geest te verduisteren en soms was haar helderheid geheel verdwenen.

Op een middag zochten Prita en de jongen beschutting tegen de regen onder het afdak van een kerk. Het was die dag zwaarbewolkt weer, en af en toe moesten ze bescherming zoeken tegen een bui die plotseling in stromen losbarstte met de opstekende windvlagen.

Dromerig staarde Prita naar de straatweg. De worsteling van wind en water over het wegdek fascineerde haar. Mooi vond ze dat, zoals de bladeren van de bomen aan de wegkant in hun vlucht opwervelden in de nevels van water, die als rook omhoogkolkten. De stormwind die tot onder het beschermende afdak van de kerk blies, joeg regendruppels tot poeder in haar gezicht, fris en verkoelend. Een glimlach krulde om haar lippen, zodat haar heldere ogen nog mooier leken. Nu lag er geen schaduw van onrust over haar gezicht. Maar anderen die net als zij beschutting bij de kerk hadden gezocht voelden zich wel ongedurig en velen werden kregel van het regenachtige weer. Het kostte maar tijd en de regenvlagen die als mistflarden over de weg vlogen hadden niets aantrekkelijks voor hen.

‘Ik wou dat ik vloog,’ klonk onverwachts haar stem, zodat de jongen haar aankeek. ‘Als ik zo'n blaadje was, vloog ik in de wind en de regen, net zo luchtig als een hofdanseres.’

‘Maar dan heb je toch de adelaar nodig, hè?’ zei de jongen. Prita zweeg en glimlachte.

‘Ik heb pas een verhaal geschreven over een stormmiddag, maar daarin heb ik mensen verzonnen die allemaal bang waren. Ben jij niet bang in zulk weer, met veel regen en wind?’

‘Nee, ik ben niet bang.’ Prita schudde langzaam haar hoofd. ‘Ik houd er juist van. Was het iedere middag maar zulk weer, de weg is toch juist prachtig nu?’

Haar linkerhand wees naar de weg, wit als in een mist. Af en toe reed de zwarte omtrek van een auto voorbij, nauwelijks zichtbaar. Die nacht droomde Prita als nooit tevoren dat ze vloog in glorie en luister.

De laatste tijd kwam een kennis van haar vader hen af en toe thuis bezoeken. Hij zag er nogal nurks uit met zijn knevel en lange baard. Maar Prita bood hem geen verversing aan, al haar aandacht was voor het voertuig waarop hij was komen aanrijden. Het was groen en het leek nog het meest op een motorfiets, maar ook op een speelgoedtreintje, nee toch niet, eerder op een driewieler. Een scooter werden die dingen genoemd; dat had Prita wel eens gehoord.

O, wat zou ze graag eens naar de motor luisteren!

Een onweerstaanbaar verlangen om ermee weg te rijden werd plotseling in haar wakker. Daarom gaf ze haar ogen goed de kost om zich in te prenten wat de man met de baard allemaal deed, voordat hij wegreed. Ze slaagde erin haar verstand erbij te houden, zodat ze zich kon herinneren hoe de motor op gang moest worden gebracht. Maar ze had nog geen gelegenheid gevonden om erop te rijden.

Als de baardman was gekomen en druk met haar vader zat te praten op de galerij, liep Prita langzaam op de scooter af, betastte hem en liet haar ogen er verlangend overheen strijken, teder en zacht. Deze nieuwe liefde deed haar al de andere vergeten. Ze interesseerde zich niet meer voor Jatayu boven haar slaapbank en evenmin wachtte ze nog vaak op de jongen die thuis maar zat te lezen en te schrijven. Al haar tijd was gevuld met die ene onveranderlijke droom: te vliegen. En ze zou ook vliegen deze keer, met de scooter waarvan het geronk haar in de oren klonk als een vliegmachine.

De avond viel. Vanaf de ochtend had het de hele dag door gemotregend. Strak staarde Prita naar het voorwerp dat voor haar stond. Langzaam, haast automatisch, als gedreven door een innerlijke noodzaak grepen haar handen het stuur vast en klemden

zich eromheen, als om nooit meer los te laten. Ze keerde de scooter om en reed hem een eindje weg van het huis. Toen begonnen haar handen snel en efficiënt de motor te starten. Haar vader en de baardige man dronken koffie op de achtergalerij. Ook het geruis van de regen kwam haar goed van pas: ze zouden wel denken dat ze rustig op haar kamer zat.

Nu reed Prita op de scooter. Ze was het dorp uitgereden zonder op of om te kijken. Ze zag de voorbijgangers niet. Ze stuurde met grote concentratie. Regendruppels doorweekten haar blauwe driekwart broek en witte bloes. Haar weerbarstige haar woei wijd uit in de wind die haar in de rug blies. Ze reed rustig door. Plotseling sloeg ze linksaf in de stad de stijgende weg op die haar hoger en hoger voerde. De gebruikelijke zachtheid was uit haar gezicht verdwenen en had plaats gemaakt voor een trek van ernst en trots. Ze voelde dat het zó moest zijn om te vliegen, hoog tussen de regenwolken en windvlagen door. Dit was de droom die haar had achtervolgd vanaf haar vroege jeugd tot nu ze achttien was.

Ze zat stijf rechtop als een echte piloot achter het stuur van zijn machine, vol verantwoordelijkheid en vastberaden van blik en beweging. Ze reed steeds hoger en hoger, terwijl de motregen gestaag bleef dalen, zoals tevoren. De bochtige weg gaf Prita's dromen de volle vlucht hoog in de wolken en wind. Het laatste steile stuk liet ze achter zich en nu voerde de weg omlaag in één constante afdaling.

Prita was zichzelf niet meer meester. ‘Ik vlieg, ik vlieg, hoog in de wolken en de wind,’ riep ze in de ruisende motregen.

Huizen en stalletjes beneden aan de weg leken haar klein. Ze kon zich niet bedwingen, ze opende haar beide handen en liet het stuur los. Nog even slaagde ze erin haar evenwicht te bewaren en door te rijden. Ze vloog nu werkelijk als een vogel met links en rechts haar wijduit geslagen vleugels.

Maar opeens overviel haar van links een rukwind, zodat ze begon te slingeren en uit haar evenwicht geraakte. Ze helde naar rechts en kantelde met scooter en al wentelend naar beneden. In een onophoudelijke val tuimelde ze neer onder het geronk van de motor, die echode in de schemeravond en de gestage regen.

‘Nee, ik wil niet vallen, ik wil vliegen!’ schreeuwde ze bij haar volle bewustzijn. Rond haar draaiden hemel, huizen en bergtop-

pen mee met haar wentelend lichaam.

Maar niemand lette op haar kreet.

Ze viel neer juist waar de weg steil begon te klimmen. Haar hoofd knakte, het was rood en zwart van bloed en haar. Ze lag stil en stom in de opkomende duisternis, ze werd besproeid door de regen. Haar moed en de fierheid van de ogenblikken dat ze vloog met uitgeslagen armen gingen verloren in deze verstilling. Ze was gevallen en haar ledematen waren gebroken en verbrijzeld, precies zoals Jatayu was neergestort toen hij werd getroffen door het wapen van Rawana.

Maar al haar dromen en idealen waren in vervulling gegaan in die enkele minuten op de scooter waarnaar ze had verlangd als naar het vliegtuig dat haar als een adelaar de lucht in zou hebben gevoerd.

Jatayu hing boven haar slaapbank en wachtte op hun gezamenlijk spel. Maar Prita zou niet meer opstaan. Ze was gestorven als de wayangfiguur die haar van jongs af het meest aan het hart had gelegen.

Het motregende de gehele nacht door tot in de volgende ochtend.

Vertaling en aantekeningen: Ireen Farjon

Angenies Brandenburg

Angenies Brandenburg studeerde Nederlands, gaf les, en werd redacteur bij De Nieuwe Linie, *met de portefeuille Cultuur & Feminisme*.

Groepsfoto met dames

Er zijn grofweg twee manieren om naar boeken te kijken.

Met ‘naar boeken kijken’ bedoel ik: de intuïties die je als lezer hebt, en die meestal neerkomen op oordelen als ‘Ik vind het goed; het spreekt me aan’, of ‘Ik vind het niet goed; het spreekt me niet aan’, met nog van alles daartussenin, die intuïties steun geven door te zoeken naar de elementen die je oordeel mogelijk hebben beïnvloed.

Dat het geen zin heeft dat te proberen op een afstandelijke, objectieve manier, wil ik vooropstellen. De kwalificatie *goed* of *slecht, mooi* of *niet mooi,* is gebonden aan de persoon van de lezer. De afbeelding van het leven bijvoorbeeld zoals Anja Meulenbelt die geeft in *De schaamte voorbij,* botst zo daverend met de manier waarop Maarten 't Hart vrouwen beleeft, dat hij het boek niet anders dan slecht kan vinden. Terwijl iemand die zich gespiegeld ziet in juist die afbeelding zal zeggen dat het een goed boek is. Van enig ‘gelijk’ dat een van de twee partijen zou kunnen hebben is geen sprake. Voorwaarde voor een vruchtbare benadering van literatuur is niet het onderwerpen ervan aan abstracte methoden, maar veeleer het voortdurend onderzoeken van de (dis)congruentie tussen lezer en boek, tussen subject en object. Ik begon dit artikel met te zeggen dat je dat op twee verschillende manieren kunt doen. Je kunt een boek opvatten als het portret van zijn maker, als een uit-gedrukt innerlijk. Zo ongeveer als een foto die, naarmate het boek autobiografischer is, meer met een telelens genomen lijkt, en die bij een roman de richting uitgaat van een groepsfoto met dame. Gaaf is de vergelijking natuurlijk niet: het is niet zo dat één van de figuren in een verhaal de schrijfster zelf zou zijn, op de wijze van middeleeuwse schilders die zichzelf stiekem ergens tussen de figuren van hun schilderijen werkten. Het is een manier van taalbeschouwing, meer dan van letterkundige analyse, om een boek te zien als het formele eindprodukt van een gedachten- en gevoelsproces, als een ‘spiegel van de ziel’, of als een vraagstuk van vorm of vrouw. Het is daarbij een erg riskante manier van beschouwen: ze hangt in veel hoger mate af van de intuïtie van de toevallige lezer, dan van een voorraad wetenschappelijk onderzocht taalmateriaal waarop men terug kan vallen.

De andere benadering van literatuur is gangbaarder en eveneens, maar dan omgekeerd, te vergelijken met het maken van een foto. In dit geval fotografeert de lezer als het ware de volledige inhoud van het boek, om daarna de diverse onderdelen die zichtbaar zijn geworden, nader te gaan bekijken. Er komen dan patronen te voorschijn van onderlinge verhoudingen tussen de figuren, van hun verschillende visie op de (tussen de kaften van het boek bestaande) werkelijkheid, van de wijze waarop zij hun omgeving beleven, kortom van hun type zoals dat door de auteur ontworpen is.

Een goed voorbeeld van deze benadering is het artikel *Van bevestigen naar bewustmaken,* dat Truus Pinkster in 1975 publiceerde in het feminismenummer van *Te Elfder Ure*. Literatuur wordt daarin opgevat als een sociale uiting: 'We vinden er, min of meer vervormd, onze sociale houdingen en verhoudingen in terug.' De bedoeling is dan ook 'om de werkelijkheid, verbeeld in romans, te vergelijken met de sociale realiteit'. Truus Pinkster spitst dit toe op een beeld van vrouwen dat én in de werkelijkheid én in romans bestaat. De vragen die zij daarbij stelt betreffen o.a. de houding die vrouwelijke romanfiguren innemen tegenover hun eigen uiterlijk, de relatie die zij vertonen tot mannen en tot elkaar, en de wijze waarop zij gezien worden door mannelijke romanfiguren. Haar analyse speelt zich af binnen de groepsfoto van het boek.

Al ontledend en al zoekend naar de antwoorden op de vragen die men zich stelt, lijkt het alsof er tevens iets valt duidelijk te maken omtrent de blik op de sociale realiteit die de auteur erop na houdt. Zo'n redenering lijkt evident, en misschien is ze dat ook wel, maar tegelijk is ze bedrieglijk. Het kan namelijk heel goed zijn dat een schrijver *liegt* in haar of zijn werk. Dit is geen academische grap; het behoort eenvoudig tot de mogelijkheden. Een van de specialiteiten van de taal, in tegenstelling tot bijvoorbeeld spierreflexen, is de mogelijkheid die ze geeft, iets onwaars als waar voor te stellen. Ik denk niet dat schrijvers dat in de regel zullen doen, maar uitgesloten is het niet.

Een analyse als die van Truus Pinkster, of als die van Kate Millett in *Sexual Politics* (Millett onderzoekt daarin de kenmerken die vrouwen meekrijgen in de romans van mannelijke auteurs: Lawrence, Miller, Mailer en Genet), bestrijkt als het ware de

helft van de twee-eenheid vorm en inhoud. Het is zeker te grof om die twee, zoals ik hier doe, uiteen te rijten en de benadering die ik daarnet schetste, van exclusieve toepassing te verklaren op de inhoudelijke kant van een boek. Maar misschien is het functioneel in deze zin, dat het een onderscheid mogelijk maakt tussen 'inhoudelijk liegen' en 'stilistisch liegen'. Het laatste is nl. vele malen moeilijker dan het eerste. Misschien is wat ik tot nu toe in dit stuk beweer, gelogen. Misschien belazer ik de lezeres met drogredenen en heb ik, hoewel ik mij feministisch voordoe, ontzettend de pest aan vrouwen. Misschien ben ik wel een man. In één ding kan ik echter mijn lezers niet bedriegen, of ik zou mezelf een bijna onmogelijk geweld moeten aandoen: in mijn stijl en taalgebruik. Uit de *wijze waarop* ik schrijf (of spreek) valt heel wat af te leiden over mij als persoon. Ik denk bijv. niet dat ik gauw gezien zal worden als iemand die zich bij voorkeur bezighoudt met het yin en het yang, of als iemand die nooit kwaad wordt. Dat is misschien te betreuren, maar het *is* wél zo, en het is zichtbaar ook.

Bovendien is de keuze van de totale vorm - dat wil zeggen de vorm van het gedicht, of het verhaal, of het essay, of het dagboek - waarin men zich uitdrukt, evenzeer gebonden aan iemands persoonlijkheid als de keuze die men maakt uit het mogelijke grammaticale en semantische aanbod van de taal. Menno ter Braak was een uitstekend essayist, maar zijn romans waren draken. Virginia Woolf, die vooral geprezen wordt om haar romans, vind ikzelf de schrijfster van de mooiste essays die ik ken. Simone de Beauvoir is, in mijn ogen, het meest zichzelf als zij fictie schrijft - hoe knap *De tweede sexe* ook in elkaar zit. En het is ten slotte maar beter wanneer verhalenverteller Maarten 't Hart zich niet waagt aan redenerend proza, waarin op welke zaak dan ook enig nieuw licht geworden moet worden.

Voor de duidelijkheid zullen we dus het onderscheid tussen de twee benaderingen van literatuur, de ene meer naar de inhoud, de andere meer naar de vorm, handhaven. Die naar de vorm kent dan twee aspecten: de *gehele* vorm (roman, gedicht etc.) en de specifieke *taal*vorm waarin een schrijver zich uitdrukt.

Het begrip 'zich uitdrukken' bevat naast een bewuste een onbewuste component, en om die laatste is het me te doen. Laten we eens zien of we iets van dat onbewuste zich uitdrukken kunnen

ontdekken bij een aantal vrouwelijke schrijvers en of het inderdaad iets zegt over hen en hun beleving van de werkelijkheid.

In mijn poging daartoe ga ik iets doen wat volkomen ongeoorloofd is, nl. lukraak schrijfstersnamen groeperen rond criteria die pas achteraf aan het licht komen. Geen enkel vooraf-geldig criterium, zoals Nederlandse of buitenlandse schrijfsters, overeenkost in periode, genre of materiaalkeuze, en plaats binnen een bepaalde stroming is bruikbaar. De totstandkoming van mijn groepen berust op louter intuïtie - en dan nog *mijn* intuïtie. Wie weet ben ik de enige die het zo ziet.

Er zijn maar weinig gemeenschappelijke kenmerken bij de schrijfsters die in dit potje zijn terechtgekomen: het zijn allemaal vrouwen en ze zijn zich daar allemaal van bewust.* Voor het overige loopt er een grote streep door. Aan de ene kant van de streep zet ik neer: Virginia Woolf, Annie Romein-Verschoor, Andreas Burnier, Simone de Beauvoir en Renate Rubinstein. Aan de andere kant: Germaine Greer, Kate Millett, Verena Stefan, Anja Meulenbelt, Suzanne Brøgger, Anaïs Nin en Erica Jong.

Is er tussen deze twee groepen enig in het oog springend verschil? Je zou zeggen van niet. In beide zijn auteurs te vinden die essayistisch of (literair)-kritisch werk op hun naam hebben. Echter, in groep 1 iets meer. In beide ook autobiografie- of memoireschrijfsters. Echter, in groep 11 iets meer. Verder verspringt het accent van ‘minder’ naar ‘meer’ feministisch in beide groepen gelijkelijk - als we onder ‘feministisch’ verstaan: het bewust kiezen van een vrouwelijke optiek, en daardoor als toets der herkenning voor andere vrouwen dienen. Of toch, in deze definitie, in groep 11 iets meer? We zullen zien. Ten slotte beantwoorden, zigzag door de twee groepen heen, de auteurs aan de eis van persoonlijkheid. Daar bedoel ik mee dat men zou moeten kunnen *horen* wie de vrouw achter de vorm is - zoals twee maten Multatuli volstaan voor de identificatie van zijn stijl.

Nu deze schrijfsters, wellicht tot hun eigen verbazing, bij elkaar op de thee gevraagd zijn, kunnen we aan de slag gaan en door wat vragen te stellen aan hun werk, bekijken of er onder deze aanzetten diepgaander verschillen schuilgaan.

* Om begrijpelijke redenen wordt in deze bespreking het werk van Hanneke van Buuren, Hannes Meinkema en Ethel Portnoy niet behandeld.

Aan beide kanten van de scheidslijn komt, zoals gezegd, essayistisch proza voor. Kate Milletts *Sexual Politics* is een studie, die qua omvang te vergelijken valt met Beauvoirs *De tweede sexe*. Met de schrijfster kan men het een verzameling essays noemen, waarin sommige het karakter hebben van cultuurkritiek of literaire kritiek. Ook Anja Meulenbelt heeft theoretisch-analytisch werk geschreven: *Feminisme en socialisme* en *De ekonomie van de koesterende funktie* (in het feminismenummer van *Te Elfder Ure)* zijn er voorbeelden van. Zowel inhoudelijk als stilistisch op dit terrein sterk, zouden beiden op die grond in de eerste groep kunnen worden thuisgebracht.

Anders ligt het met Germaine Greer, Suzanne Brøgger (van wie zojuist een tweede boek in vertaling is verschenen: *Wegen en dwaalwegen van de liefde)* en voor een deel Erica Jong. Zij schrijven geen essays, zij schrijven uitbarstingen. Opgeblazen tot prijskoeien door uitgerekend Henry Miller en Norman Mailer blijken ze, wanneer men eens stevig prikt, maar een mager skelet te bezitten, bevleesd met apodictische wartaal.

Ik licht een zin uit *De vrouw als eunuch* (Greer): 'De ongeorganiseerde organische structuur van mijn surrogaat-familie zou het voordeel hebben dat het een onverbrekelijk thuis zou zijn omdat het niet zou rusten op de zwakke schouders van twee verbijsterde eenlingen die krampachtig proberen een paradoxaal cliché te realiseren', die ik zet naast een zin uit *A room of one's own* (Woolf): 'It is fatal for a woman to lay the least stress on grievance; to plead even with justice any cause; in any way to speak consciously as a woman. And fatal is no figure of speech; for anything written with that conscious bias is doomed to death. It ceases to be fertilized. Brilliant and effective powerful and masterly, as it may appear for a day or two, it must wither at nightfall; it cannot grow in the minds of others.'

Alsof ik nog vier was, en bloempjes plukte in de Haarlemmer Hout, sla ik het ene boek na het andere open op een toevallige pagina, en noteer ik een toevallige zin. Naast Woolf komt Brøgger *(Verlos ons van de liefde):* 'Maar dat is in de regel niet het geval wanneer de liefde tot een monogaam principe gemaakt wordt dat verbondenheid en intimiteit met alle anderen uitsluit. En ik noem oppervlakkige gezelligdoenerij de meest effectieve uitsluitingsmethode die er bestaat, een triviale vorm van porno-

grafie - een belediging van het verlangen der mensen naar vereniging.' En naast Brøgger een stukje uit de *Tamarkolommen* van Renate Rubinstein: 'Dit is, lijkt mij, het probleem van de bigamie. Zou het niet geweldig zijn om twee mannen te hebben? Eén voor de zomer en één voor de winter. Je zou zoveel meer tot ontplooiing komen, je leven zou voller zijn. Je houdt van allebei en de kant van jezelf die bij de ene niet volledig aan bod komt, ontvouwt zich bij de andere. Maar wat je ook zaait of stekt dat krijgt eigenlijk geen echte kans.'

Naar beste weten kan ik stellen dat dit evengoed vier andere stukjes van dezelfde auteurs hadden kunnen zijn. De overeenkomst in thematiek is bijna spontaan: alleen bij Tamar heb ik ernaar gezocht. Dat de tekst van Woolf precies een uitspraak bevat die ongeveer dodelijk is voor een bepaald soort vrouwenboeken, is al evenmin opzet. Het maakt een spelletje als dit alleen wel opwindend. Het zou trouwens niet om de inhoud gaan, maar om de vorm. Bij Woolf en Rubinstein hebben de zinnen ritme, en is de woordkeus natuurlijk (in dubbele betekenis: de natuur zelf speelt een beeldende rol) en direkt. Beiden doen een bewering, maar korten die tegelijk in tot iets concreets, iets wat je kunt *zien*. Je ziet hoe het vermeende meesterwerk verwelkt in de late schemering. Of hoe het Tamarplantje geen wortel schiet omdat het in twee tuinen tegelijk wil staan. In beide gevallen laat iemand zich uit over de werkelijkheid, zoals die (in haar ogen) is. Greer en Brøgger daarentegen laten zich uit over de werkelijkheid, zoals die (in haar ogen) *zou moeten* zijn, - al loopt dat bij Brøgger via een ontkenning. Goed beschouwd zíe je bij hen ook niets. De combinatie van abstracte begrippen, dikke bijvoeglijke naamwoorden, zwaargelaarsde zinnen en een stellende, generaliserende toon, zorgt er op doeltreffende wijze voor dat je de schouders ophaalt over het beweerde.

Het wordt er, hoe verhit het ook mag klinken, neutraal door. Het bijt zich niet vast in je herinnering. Wat overblijft is niet de contour van een persoon, díe persoon, die schrijft, maar een abstractie in zichzelf: een opgewondenheid over iets.

Waar wijst zoiets op? Op gebrek aan zelfvertrouwen, aan identiteit?

Onwaarschijnlijk is dat niet.

Er is een merkwaardig verschijnsel, dat ik tot dusverre alleen bij

een aantal vrouwelijke schrijvers heb aangetroffen. Het is dat ze ofwel na de uitbarsting van dat ene boek verder zwijgen (Greer, Solanas), ofwel in een volgend boek blijk geven van hun beduusdheid over het eerste (Jong, Brøgger, Millett). Dat kan omkleed zijn met een boel veinzerij, zoals bij Erica Jong, maar het kan ook tamelijk waarachtig aandoen, zoals in *Flying* van Kate Millett, dat zij schreef na het succes van *Sexual Politics*. Echt begrijpen doe ik het niet, maar de noodkreten over haar te snel gekomen beroemdheid annex verwerping door de fakkeldraagsters van 'de beweging' klinken oprecht.

Millett voert in *Flying* een zeer grote stijlverandering door, die te vergelijken is met Anja Meulenbelt in *De schaamte voorbij*. Het lijkt alsof beiden zich openlijk op de borst willen slaan voor eerder gedane arbeid. Alsof de studie-achtige stukken die zij voordien schreven, te mannelijk waren of gewoon te verstandig. Zowel *Flying* als *De schaamte voorbij* zijn 'persoonlijk' geschreven - wat in dit geval wil zeggen dat het woord 'ik' een zeer hoge frequentie heeft, dat de zinnen dikwijls brokkelig zijn of elliptisch, dat de gedachten- of gevoelsgang niet een stromende beek is maar een bokkend paard, en dat de ervaring on-middellijk (zonder 'formele' vertaling) wordt weergegeven.

Dat, kortom, de schrijfsters al schrijvend over zichzelf een subjectiviteit aanboren die in geen enkele verhouding staat tot de objectiviteit van hun essays. Ze zijn geen individu, integendeel, ze zijn een gedeeld geheel. En dat is precies het punt waarop zij afwijken van schrijfsters als Annie Romein-Verschoor, Simone de Beauvoir, Virginia Woolf en, naar ik aanneem als zij ooit nog eens memoires schrijven, Andreas Burnier en Renate Rubinstein. Ook hier weer treedt de vrouw achter de vorm naar voren: de laatste vijf schrijfsters zijn identificeerbaar, ongeacht wat zij schrijven. Het maakt niet uit of hun belangstelling zich richt op iets buiten henzelf of op iets in henzelf. Als zij spot in hun pen hebben, hebben zij ook zelfspot. Als ze relativeren, doen ze dat ook zichzelf. Als ze in hun andere werk een enorm beschrijvend talent vertonen (Woolf), verdwijnt dat niet in hun autobiografie. Als ze zich elders bezighouden met de maatschappelijke werkelijkheid (Beauvoir, Annie Romein), doen ze dat ook in hun levensbeschrijving. Ze zijn, wat je noemt, herkenbaar. Maar in een andere zin dan de schrijfsters van zgn. egobiografieën, waartoe ook Anaïs Nin en

Verena Stefan behoren, en misschien Doris Lessing op haar langdradig slechtst. Bij hen ligt de herkenbaarheid niet in het gemak waarmee je de auteur kunt waarnemen en thuisbrengen, maar in de mate waarin vrouwelijke lezers zichzelf herkennen in het geschrevene. Het voornaamste kenmerk van een egobiografie is dat het een poging is van de schrijfster, *zichzelf* te scheppen - en niet iets anders. Je krijgt ook niet iets anders te zien. Een egobiografie van het type Nin - Meulenbelt - Stefan - Millett is eerder analytisch dan descriptief. Menselijke verhoudingen, en het 'ik' daarin, worden ver uitgesponnen, maar over de omgeving, de 'literaire ruimte', kom je bijna niets te weten. Er worden wel plaatsen van handeling gegeven, maar er is geen doordringende wisselwerking tussen mensen en dingen. De persoonlijke chaos is interessant, menselijke relaties zijn interessant, maar het waarnemen en beleven van zaken die daarbuiten vallen is dat niet. Er is nooit het indirekte van een gevoel, dat opgeroepen of beschreven wordt door middel van een feilloze selectie uit allerlei omgevingselementen. De aandacht is gericht op wat de personen bij zichzelf en jegens elkaar voelen.

Opnieuw een paar stukjes tekstvergelijking. Wederom, op mijn erewoord, lukraak gekozen.

Kate Millett in *Flying:* 'Place of shame. One goes there to remember. In case the new life lets you forget. It takes but a second to locate each figure arrested in the same gesture as ten years before, the entire tableau frozen just as I dreaded it. Feeling safe, I fancy I look good hitting the door, with someone, swimming fast through the mob at the bar. But still nervous at being sized up, still not many inches away from all the wallflower nights in years-ago bars clinging in desperation to a fifty-cent beer.'

Anaïs Nin in het *Dagboek 1931-1934:* 'Ik schenk hem mijn vertrouwen. Ik trek me niet terug uit de wedijver. Ik vertrouw dat hij me bewondert. Dit, zegt hij, is een verbetering. Enkele maanden geleden zou ik me teruggetrokken hebben. Nu vertel ik hem dat ik gedroomd heb van elkaar nabij zijn nadat hij de laatste keer zo'n begrip voor mij aan den dag heeft gelegd.'

Anja Meulenbelt in *De schaamte voorbij:* 'Ik wil me niet verantwoordelijk voelen voor ze. Niet hun gewicht om mijn nek, naast de ballast van mijn eigen leven dat ik net kan torsen. Niet opnieuw mezelf overslaan, al mijn energie gericht op het begrijpen

van een ander. Ik voel me hard en streng als ik het Hans vertel. Ontzettend onaardig om mannen die zo hun best doen in de kou te laten staan. Maar ik kan het niet meer. Zelf afhankelijk zijn is even pijnlijk als nu zien hoe iemand afhankelijk is van mij.'

Verena Stefan in *Häutungen:* 'Das licht im fahrstuhl ist sehr hell, ich betrachte Samuel aufmerksam. er macht einen schritt auf mich zu und küsst mich auf der mund. wir kennen uns nicht, wir wissen nichts von einander. die ausgelassenheit ist in den menschenknäueln der kneipe zurückgeblieben. wir stehen uns allein gegenüber. gleich werden wir uns ausziehen und zueinander in ein bett legen. der küss kann uns nicht über unser vorhaben hinweg täuschen. wir bleiben voreinander stehen.'

Annie Romein-Verschoor in *Omzien in Verwondering:* 'En die wachtende houding past, ook nu nog, zo evident in ons cultuurpatroon én in de maatschappelijke en huiselijke omstandigheden, waaronder wij leven, dat ik - wachtte. Maar ik heb altijd het land gehad aan wachten, dat zinneloos door je handen laten glijden van de tijd als droog zand, waar je geen greep op hebt, dat gespannen uitzien naar iets dat groter en groter wordt als een rots die je op zee voorbij vaart, en van het moment van beleven af meestal als iets volkomen onbelangrijks wegzakt aan de horizon van de vergetelheid. Er is heel weinig zinrijk wachten: op het voorjaar in februari, op de geboorte van een kind.'

Wat is de kern van het verschil tussen de eerste vier schrijfsters, en de laatste? Misschien is het dit, dat Annie Romein, en wat dat betreft kan zij dienen als vertegenwoordigster van de eerste groep, gaat schrijven *nadat zij heeft nagedacht* over zichzelf. En dat Kate Millett, Anaïs Nin, Anja Meulenbelt en Verena Stefan *al schrijvend* hun gedachten vormen en hun gevoelens benoemen. Als aanduiding hiervoor zou kunnen dienen dat zij alle vier (Stefan niet in de flash-backs) in de tegenwoordige tijd schrijven, terwijl Annie Romein, net als Simone de Beauvoir, de verleden tijd gebruikt. Ook de zinslengte is een aanwijzing: waar Annie Romein een beeld ontwikkelt in een lange, sequens-achtige zin, zijn de zinnen bij de andere vier kort, op het verbetene af. Ze zijn niet mooi-kort, maar functioneel-kort. De vogel moet bij de staart gegrepen worden voor hij het raam uitvliegt - al verliest hij daarbij zijn veren.

Het is precies daarom, dat alle schrijfsters uit de tweede groep,

zeker in hun autobiografisch werk, een hoge graad van herkenbaarheid bezitten voor de lezer. Die lezer is vaak een vrouw, en het mag bekend heten dat vrouwen meestal niet uitblinken in gevoelens van eigenwaarde, zelfvertrouwen en superioriteit. Als je dan een boek leest waarin je een zelfvertrouwen *ziet ontstaan,* waarin je iemand zichzelf ziet ontwerpen, met alle gekruk van dien, dan moet het wel zijn of je in een eindelijk afgestofte spiegel kijkt. Op een minder geruchtmakend plan treedt hetzelfde herkennings-effekt op bij het lezen van Bonte Was-boekjes, of Vrouwenkranten.

De schrijfsters uit de eerste groep daarentegen lijken heel wat zekerder over althans hun eigen levensgevoel en hun kijk op de werkelijkheid, NIET over hun werk: Virginia Woolf bijv. geeft in *A Writer's Diary* blijk van angst en depressie zodra er een boek van haar zal verschijnen, of wanneer een roman stroept en haar inspiratie onder een boom ligt uit te rusten.

Toen ik, een tijdje geleden, met allerlei nog vagere noties over dit onderwerp dan deze rondliep, meende ik dat de schrijfsters uit groep 1 ‘emotioneler’ schreven dan die uit groep 11. Ik geloof dat eigenlijk niet meer. Ik heb trouwens nooit Andreas Burnier aangezien voor een denkmachine, of Renate Rubinstein voor een rigide, onkwetsbare trut. Integendeel.

Er is geen sprake van meer of minder emotioneel. Er is wél sprake van een grotere of kleinere noodzaak, de verhouding tot zichzelf te bepalen. Uit het werk van Anaïs Nin, Anja Meulenbelt, Erica Jong, Verena Stefan etc. komt dit aspect sterker naar voren dan uit dat van schrijfsters uit de eerste groep. Als dit inderdaad een factor is met een onderscheidende waarde, kunnen de namen die ik nu toevallig gekozen heb voor mijn twee groepen, aangevuld worden met andere.

Een ander mogelijk onderscheid wordt gevormd door de relatie die de auteur vertoont met haar omgeving.

Het kan een stokpaard van me zijn, maar ik blijf denken dat er twee soorten mensen bestaan. Het ene soort blijft zich eindeloos verbazen, en maakt die verbazing aldoor opnieuw productief. Hun nieuwsgierigheid gaat gelijkelijk uit naar mensen en dingen - variërend van de natuur via kathedralen naar stoomlocomotieven -, en nooit is iets, of zijn zijzelf, echt beantwoord. Als zulke mensen toevallig schrijfster zijn, is hun rijkdom aan associaties

en beelden (in wezen niets anders dan vergelijkingen met andere dingen of situaties) groot. Zij maken van iets abstracts liever iets zichtbaars en ze geven juist door enige afstand of ironie hun betrokkenheid te kennen.

Het andere soort mensen is veeleer nieuwsgierig naar het vinden van waarheid, en het geven van afdoende antwoorden op de verschillende vragen die het leven zo kan bieden. Vandaaruit richt zich hun belangstelling voornamelijk op de psychologie van het menselijk handelen, en het patroon van menselijke en maatschappelijke relaties. Als zulke mensen schrijfster zijn, schrijven zij vaak boeken waarin het 'ik' zeer serieus aanwezig is of waarin de maatschappij een bepaald ontwerp meekrijgt. Doordat voor hen het weergeven van het visuele of het oproepen van een verbeelde werkelijkheid minder belangrijk is, kan hun werk voor de lezer een naar-binnen-zuigend karakter hebben.

Wat ik hier zeg haalt meteen een derde punt naar voren dat een rol speelt bij het maken van welk onderscheid dan ook: de persoonlijke affiniteit van degene die de criteria ervoor vaststelt. Iemand met een heel ander levensgevoel zal ook ongetwijfeld boeken en schrijfsters ander zien dan ik, en daar evengoed argumenten voor aandragen.

Objectiviteit m.b.t. literatuur is dus onzin - wat me er niet van weerhoudt uit al het bovenstaande een conclusie te trekken.

De schrijfsters uit de tweede groep, wie in de loop der tijd veel verweten is, maar die ook bewonderd zijn vanwege hun moed, zich kwetsbaar te maken door eisen van structuur en compositie, eisen die sommigen misschien mannelijk noemen, terzijde te leggen, en door hun agressie vrij baan te geven, hebben in mijn ogen hoofdzakelijk een *sociale functie*. Zeer veel vrouwen ontdekken in hen een soortgenoot en voelen zich door hun werk aangemoedigd, in zichzelf te gaan geloven. De schrijfsters uit de eerste groep die, ik zeg het nog eens, zeker niet minder kwetsbaar, emotioneel of wat dan ook zijn, maar die alleen lijken te beschikken over een wat groter vertrouwen in zichzelf en wat minder twijfel aan het recht op hun eigen, particuliere emotionaliteit, hebben naast een sociale, een *literaire functie*.

Of dat voor een lezer betekent, dat ze daarom het een ook mooier vindt dan het ander, is wel mijn zorg maar niet mijn zaak.

Silvia Steiger

Silvia Steiger is beeldend kunstenares en woont en werkt in Makkum

Werkverslag over de knikkers en het glas (18.5.76-12.4.77)
Algemene opmerkingen over het werk

Het vermogen om te zien verandert in de tijd. De tijd verandert de voorstelling. Bepalend hiervoor is wat er om het voorwerp en om mij heen gebeurt: niet te voorzien.

Bepalend zijn de specifieke eigenschappen van het voorwerp: niet te voorzien en bepalend ben ik zelf: individueel beperkt.

In 1973 viel mij tijdens een reis op dat de voorstelling van een bepaald voorwerp in de loop van de dag veranderde. Ik vermoedde dat er zoiets als een verhaal zou kunnen ontstaan als ik regelmatig werkte.

Voordat ik met het tekenen van voorwerpen begon, waren stillevens mijn meest geslaagde werkstukken: voorwerpen kunnen bij aandachtige beschouwing stilte opwekken. Zij bieden de beschouwer de mogelijkheid om hun specifieke eigenschappen en hun identiteit te leren kennen.

Ik geloof dat de keuze van een voorwerp subjektief is: wat je nodig hebt, dat vind je ook.

Het voorwerp is het object van de beschouwing. Het wordt beïnvloed door wat ik ermee doe. Ik - het subject - wordt beïnvloed door de specifieke eigenschappen van het voorwerp. Als ik daaraan toegeef, bepaalt het ook mijn dagelijks leven. Een rond voorwerp wekt iets anders op dan een hoekig.

Ik werk zolang met een bepaald voorwerp totdat het in mijn bewustzijn zijn tijd heeft volgemaakt, of totdat een toevallige gebeurtenis van buiten af ingrijpt. Een blad van een boom werd in mijn verbeelding tot mijn ruggegraat, een persoonlijke vervulling. Het werken met een glas was af door een ingreep van buiten. Ik streef naar concentratie op het voorwerp. Die concentratie kan minuten of weken duren, tot er in mijn kijk op het voorwerp iets verandert. Ik hoop dat het onderbewuste aan de oppervlakte komt. Je zou mijn werkstukken misschien psychogrammen kunnen noemen.

Het toeval is iets dat ik biezonder geheimzinnig vind. Soms valt iets je toe. Je kan het toeval niet plannen, en het komt nooit uit de richting, waar je het vermoedde. Ik wacht bijvoorbeeld radeloos op het ogenblik dat de rand van het glas (voor mij een gesloten kring) zich opent; met de post ontvang ik een foto van twee halve cirkels, een opgaande en een neergaande lijn.

Voorwerp-tijd-ik. Ik ervaar tijd elke dag anders. Tijd waarin je leeft. Ik word zichtbaar - onzichtbaar, net als het voorwerp. Mijn tekens van tijd zijn tekens van object-subject-toeval. Op het moment dat ik het teken maak, zijn verleden en toekomst niet aanwezig. De gelijkenis met het teken van gisteren bestaat slechts schijnbaar. Het is iedere dag onbekend, waar het teken heen wil, dat is avontuur en hoop.

Werkverslag over de knikkers en het glas (18.5.76-12.4.77)

Binnen-Buiten
Blauw + geel = groen

Van een kind kreeg ik eens een knikker met blauwe slierten. Op een avond rolde hij van de tafel naar de deur. Als ik aan het werk wil gaan denk ik dat die knikker het nieuwe voorwerp zal zijn. Bij de eerste pogingen herinner ik me een bezoek aan Artis: een aquarium met exotische vissen en planten maakte diepe indruk op mij. Glas, dik glas versterkte wat ik zag, hield het op een afstand en bracht het tegelijkertijd dichterbij.

Als 's avonds het licht aan is zie ik de kamer weerspiegeld in de glazen deur. Het gevoel ingesloten te zijn is heel sterk. De dualiteit van binnen en buiten - de knikker die naar de deur rolt -, voorlopig wijs ik deze aanwijzing echter af.

17 juni

Bij de blauwe knikker leg ik nog zes kleurige knikkers omdat ik behoefte aan kleur heb. Op reis fotografeer ik kuiltjes, waar de knikkers thuis in zouden kunnen rollen.

Ik probeer opnieuw met de voorwerpen te werken. In hun ronde vorm blijven ze voor mij gesloten.

Eind juni staat er een rode bloem in een vaasje bij de knikkers. Ook met die bloem werk ik elke dag. Als hij uitgebloeid is voeg ik hem bij de reeks tekeningen.

Het glas met water om de rode verf te verdunnen fascineert mij: het is open - ik wil open zijn.

Ik maak de tekens van de knikkers en van het glas in dezelfde roze kleur. De uitlopende verf maakt van het glas een gezicht - een kop.

5 augustus

De volgende dag krijg ik met de post een foto van een Indianengezicht: het gezicht is net als het glas: de groeven, de contouren. Deze onbekende man bepaalt een paar dagen het werk. Ter verontschuldiging schilder ik een landschap voor hem, dat ik telkens onder de tekening leg.

Ik zie dat ik opschrijf: met de knikkers meerollen. Wat betekent dat? In plaats daarvan leg ik de gekleurde knikkers bij een van mijn werkstukken: los, ze zullen steeds anders liggen.

Ik heb de onverklaarbare behoefte om een lepel bij het teken te leggen. Dat doe ik ook een week lang. Op de laatste dag leg ik de blauwe knikker op de laatste lepel.

Een dag later zie ik een kinderspelletje: met de tanden een lepel in de mond vasthouden, waarop een bal ligt. De bal moet zonder van de lepel te vallen naar een emmer gebracht worden. Glas - emmer - bal - knikker - lepel - Het glas is open, - dat zou ik ook willen zijn.

17 juni

5 augustus

Een kind brengt me een tekening. Opnieuw is de gelijkenis met gezicht en glas zo mooi, dat ik de tekening als fotokopie aan de reeks toevoeg.

19 augustus

Het water in het glas is verdampt. Aan de binnenkant zitten opgedroogde roze verfresten.

Deze keer neem ik mijn voorwerp mee. Ik fotografeer het glas iedere dag een keer. Het blijkt dat er zonder manipulaties fototekens ontstaan, die ook bepaald zijn.

Mijn behoefte aan water is zo groot dat ik wateroppervlakten fotografeer. Het glas is een vat voor vloeistof.

Thuis laat ik water uit de kraan in het glas lopen. Het glas is tot de rand met water gevuld. Weerspiegeling: glasoppervlak - water - glasoppervlak.

Door de optische vertekening zijn de kringen en de bodem als een poort te zien: een andere opening.

Ik heb een droom van deze waarneming: voor de poort beweegt zich zoiets als een wijzer. Ingang - uitgang - vagina. Een aanwijzing dat mijn werk naar buiten moet treden?

Het woord initiatie - dood en wedergeboorte - fascineert me.

11 oktober

Ik werk met water, zoveel water als het materiaal kan verdragen. Door de spleet in de deur heeft een kind een eigen werkstuk gegooid. In de gang liggen twee uit papier geknipte tekens van het glas, het ene is blauw, op het andere zijn fragmenten van een boom te zien. Zij zegt later dat het toevallig is dat er in het tweede glas een boom is te zien. Voor mij is het opnieuw een verwijzing naar buiten.

Het glas, de poort, een oog -: in het dagelijks leven vallen mij voortdurend tekens van ogen op.

Ik ga twee dagen naar Terschelling. In de boot ben ik op het water. Ben ik misschien in het glas?

Het oude botenhuis op Terschelling heeft als teken een oog. De Brandaris schijnt in het donker. Het is een fascinerend gezicht hoe de lichtbundel in een cirkel over het landschap strijkt. Later op de boot sluit ik mijn ogen en probeer het licht en de ritmische beweging van het licht weer op te roepen: vanaf het middelpunt de ruimte in - vanaf het middelpunt de ruimte in - vanaf het middelpunt de ruimte in - vanaf het middelpunt de ruimte in ... mijn rechterhand op mijn voorhoofd voelt koud aan. Mijn duim en mijn wijsvinger maken het oog: een moment ben ik het licht van de vuurtoren. Hierbij heb ik een prettig gevoel in mijn maag.

Ik fotografeer het water en een zwemmer.

Midden oktober observeer ik een kever, die voortdurend over de rand van het glas loopt, totdat hij zich duidelijk naar beneden laat vallen naast het glas. Ben ik dat? Bestaat het bewustzijn uit schijven? Als beeld heb ik liever een spiraal. Een week

lang observeer ik de rand van het glas. De rand is groen (tegenwoordig is mijn nieuwe voorwerp: gras).

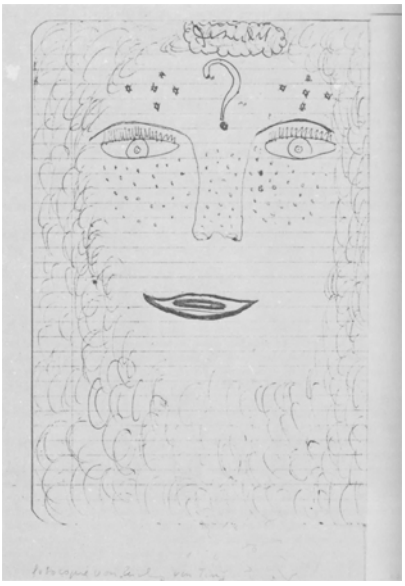

19 augustus

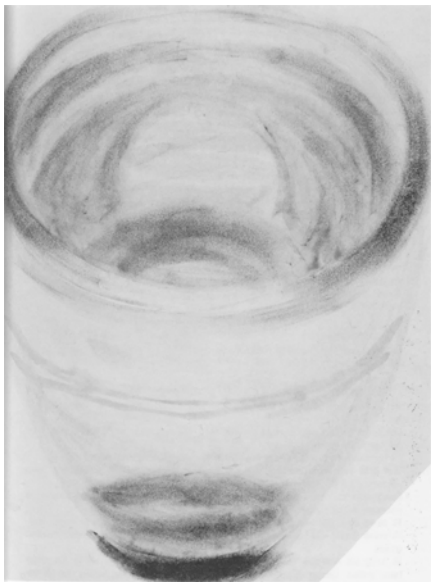

11 oktober

Eind oktober schrijf ik op: ‘doen’. Ik moet door de deur naar buiten.

Ik zet het glas op een plaats, die ik door de deur kan zien. Ik ben onrustig: de ongewoon open omgeving maakt me hulpeloos. Ik leg het glas op zijn kant. Zet het op een ladder (als dat geen wenshandeling is).

Regenwater vult het glas en er valt een blad in, wat een goed toeval zal blijken te zijn.

Met de verf gebruik ik aarde om contact met de omgeving te krijgen. Omdat ik in de schemer werk wordt het werk blauw.

Ik ben onrustig: in het donker zitten en op verlichting wachten! Vanaf de plaats waar ik werk zie ik de straatlantarens op de rondweg om Makkum. Opnieuw voel ik me opgesloten in het middelpunt van een cirkel: buiten en toch gevangen in de eigen voorstelling.

Ik werk ook in de regen: laat de natuur ingrijpen, laat zijn sporen toe. Het is een goede ervaring als ik zie dat de bomen in het donker de kleur van aarde hebben. Aarde die tijdelijk boom is geworden.

Midden november heb ik de volgende droom: een blauwe planeet met twee ringen (zoals Saturnus) is reusachtig groot aan de horizon te zien. Hij komt snel dichterbij. Hij zal op de aarde vallen. Ik zie mezelf door Makkum lopen. De aarde beeft. Ik voed tweelingen in het bewustzijn van het naderende einde. Ik ga naar een feest, waar ik twee groene kerstengeltjes van een tafel pak om mezelf te beschermen. Het einde van de droom is een grote teleurstelling: ik zie dal de planeet in een ellipsvorm is veranderd, een reusachtige neonreclame van een groot concern. Omdat het helder weer is, kan ik in het maanlicht werken. De lichtpunten in het water. Het glas wordt een kobold, die me uitlacht.

2 december

Wanneer het voor de eerste keer vriest, besluit ik het glas uit de tuin te halen. Er bestaat een reële mogelijkheid dat het glas door het ijs springt.

20 december

Het ijs smelt en het water is daarna goudgeel van kleur door de verfstoffen van het blad.

Dit is een nieuwe onvoorziene situatie. Het blauw van het werk wordt geel (later zal het werk groen zijn).

Er ontstaan werkstukken met goudfolie. Ik voel me harmonisch.

Het licht van de winterzon is net als het glas goudgeel. Ik fotografeer landschappen die ik met gele verf inkleur.

Een vrolijk cadeau is de kleine caleidoscoop van een knikker. Bij het omdraaien ontstaan mooie figuren.

Ik ga op reis. Het glas is in zijn toestand, met water en blad, niet te verplaatsen. Ik maak foto's van het woord ‘glas’, dat ik opgeschreven heb om me te concentreren.

Ik krijg uit Amerika een maïskolf cadeau. Ik moet twee korrels in het water laten wellen. Omdat ik open wil zijn, laat ik deze invloed van buiten toe. (Ik betrap me erop dat ik maïspap kook, wat ik in 20 jaar niet gegeten heb.)

Ik zie dat ik een papier als een kamerscherm om het glas zet. Hoogstwaarschijnlijk ben ik bang.

2 december

20 december

De behoefte om de schaduw van het voorwerp te laten zien (te hebben) is groot. Ook de schaduw is geel.

Waarom knip ik eigenlijk elke dag na elkaar een vinger- en een teennagel af? Ook dat is een cirkeltoestand, die me intimideert. Het beeld van brandende kaarsen rondom het glas is zo sterk, dat ik het uitvoer. Als ze opbranden zie ik tot mijn grote schrik, dat de angst tot een destructieve handeling heeft geleid. De kaarsen zouden een brandhaard zijn, die ik niet zou doven. Godzijdank maken de kaarsen in het papier alleen schroeiplekken.

Ik voeg toevalligheden met blauw en groen, die buiten het voorwerp omgaan, aan de reeks toe.

Het water wordt even troebel en dan weer helder. Door de maïskorrels is er in het glas een vegetatie ontstaan: groene sporen van algen.

Door de spanning en met het werk kom ik in een merkwaardige toestand: ik heb het mij totaal nieuwe, vreemde gevoel op de aardbol te zijn. Op de bol binnen het heelal. (Het alledaagse schijvenbewustzijn: vanuit het middelpunt tot aan de horizon zien is, als je erop let, als het staan midden op een bord.)

De aarde is een knikker geworden. Toevallig is er op de televisie een film waarop de aarde als bol aanschouwelijk wordt gemaakt: *Big Yellow Taxi* heet de film. Een gele taxi, dat vrolijkt op, de toestand is eerder beangstigend, maar lost zich dan heel natuurlijk in een griep op.

Het water in het glas verdampt zichtbaar, ik wil niet dat de vegetatie verdroogt. Opnieuw breng ik het glas naar de plaats voor de deur buiten.

Het regenwater kan het glas opnieuw vullen.

28 februari

Naast de aarde wordt het werk mede bepaald door de kleur van mos en gras.

Ik let op cirkels, ellipsen. Ik heb het vermoeden, dat de tijd met het glas ten einde loopt. De toevalligheden uit andere waarnemingsgebieden hopen zich op. Ik vind een groene plastic ring en voeg die aan de reeks toe.

Ik zie dat ik mijn rok, die precies een halve cirkel is, groen heb geverfd.

Het is voorjaar, ik vind een nieuwe geliefde, waarmee ik vele groene situaties beleef.

Ik wacht op bevrijding uit de cirkeltoestand: ik krijg een foto van een weiland gestuurd: de cirkel is een op- en neergaande lijn geworden. Open. Op dezelfde dag win ik bij een verloting een stuk zeep en een zakje met knikkers. Voor mijn verjaardag krijg ik ‘glasplanten’, in de kelken zit groene limonade.

Een reis verandert het werk in foto's van wateroppervlakken, fonteinen, die overvloeien, rivierbeddingen.

Ik maak me zorgen of er tijdens mijn afwezigheid niet onzorgvuldig met het glas zal worden omgesprongen. Dat is ongegrond: het staat stil op dezelfde plek.

Hierna kan ik het werk nog drie dagen voortzetten, dan gebeurt het toch: de plek is leeg, het glas is weg.

Ik ben ontzet, maar ook in zekere zin verlost. Want ik ben bevrijd van het groen, van het ‘buiten’. Nu ik dit opschrijf zijn er inmiddels vijf maanden van hulpeloze

pogingen voorbij. Ik zal waarschijnlijk moeten leren het cirkelvormige vlak van mijn bewustzijn werkelijk te openen.

15 september 1977

28 februari

Hanneke van Buuren

is docente leraren opleiding Nederlands en publiciste van boeken en artikelen op literair en feministisch gebied.

Poëzievertalingen

Susan Sherman*

Lilith of the wildwood of the fair places

(And Lilith left Adam and went to seek her own place. And the gates were closed behind her and her name was stricken from the Book of Life)

1

And how does one begin again

(Each time, each poem, each line, word, syllable,
each motion of the arms, the legs,
a new beginning)

Women women surround me
images of their faces
I who for years pretended them away
pretended away their names their faces
myself what I am pretended it away

as a name exists to confine to define confine
define woman the name the word the definition
the meaning beyond the word the prism prison
beyond the word

to pretend it away

2

It's the things we feel most
we never say for fear perhaps
that by saying them the things we care most
for will vanish
Love is most like that is the
unsaid thing behind the things we do
when we care most

* In: Elly Burkin and Joan Larkin (eds): *Amazon Poetry*. New York, 1975.

Lilith van het woeste woud van de liefelijke plaatsen

(En Lilith verliet Adam en ging heen om een eigen plaats te weken. En de poorten werden achter haar gesloten en haar naam werd geschrapt uit het Boek des Levens)

1

God, hoe opnieuw te beginnen ...

(Iedere keer, ieder gedicht, regel, woord, lettergreep,
iedere beweging van mijn arm, mijn been,
een nieuw begin)

Vrouwen vrouwen om me heen,
hun gestalten, hun gezichten,
en ik die deed, jarenlang, alsof ze er niet waren,
hun gezichten niet, hun namen niet,
mijzelf niet, zoals ik me voordeed
tenminste

naamwoord bepalend voornaamwoord
persoonlijk voornaamwoord ‘vrouwelijk’
bijwoordelijk bijvoeglijk maar altijd ‘bij’
voorzetsel achterzetsel bepaling bij en
het lidwoord verbergt altijd de verborgen
zelfstandigheid

doe alsof zij er niet toe doet,
alsof zij er niet is

2

Van alle mensen de dingen die voorbijgaan
zijn het de dingen die diep raken
en die vervluchtigden
omdat we ze niet durfden te benoemen.
Liefde - een voorbeeld daarvan,
hét voorbeeld

3

to be an outcast an outlaw
to stand apart from the law the words
of the law
  outlaw
    outcast
cast out cast out by her own will
refusing anything but her own place
a place apart from any other her own

I do not have to read her legend in ancient books
I do not have to read their lies
She is here inside me

I reach to touch her
my body my breath my life

4

To fear you is to fear myself
To hate you is to hate myself
To desire you is to desire myself
To love you is to love myself

Lilith of the Wildwood
Lilith of the Fair Places

who eats her own children
who is cursed of God

Mother of us all.

3

Verstoten, verworpen, verbannen,
voor haar zijn geen woorden meer
geen beperkende of uitbreidende bijzin, -
verbannen, eigen schuld, door eigen wil,

naar eigen plek en eigen plaats
in het wit tussen de regels
haar eigen volle leegte

O, haar legende in oeroude manuskripten
die verdichtsels,
spaar ze me!
in elke cel van mijzelf
woont ze al lang,
naar Waarheid.

4

Jou vrezen is mijzelf vrezen
Jou haten mijzelf haten
Jou begeren mezelf begeren
Jou beminnen mezelf beminnen

Lilith van de woeste wouden van de liejelijke plaatsen

die haar eigen kinderen zou verslinden,
van godswege vervloekt,

Moeder van ons allemaal.

L.[*]

es ist mehr
als einen vogel
im fluge abzufangen
mehr
als die eule
in den tag zwingen
mehr
als die blüte
zur nacht auf zu brechen
und die blätter
in den wind zu streuen
es ist wie der schmerz
wenn man den stein dir
in die offene wunde schlägt
es ist
wie ein schrei aus dir
ein schrei aus wildgebrochener
blüte ein schrei nach
anderer erde

* In *Gewalt und Zärtlichkeit; Lesbengedichte,* Berlin, 1976.

meer
dan de vogel
gevangen in vlucht
meer
dan de uil
te dwingen tot licht
meer
dan de bloesem
te breken bij nacht
meer
dan honkvaste blaadjes
te strooien in
vreemde lucht
meer meer meer
meer gelijk het zeer
bij het slaan met een steen
in een rauw-open mond
een schreeuw uit je mond
een schreeuw uit
wreed afgerukte
vogel-uile-hage-windebloesem
een schreeuw naar een andere
aarde een andere
eeuw

Susan Griffin*

The woman who swims in her tears
the woman who dives down deep
in her weeping, the
woman who floats downstream in
her grieving, the
woman who lives in the depths of her crying
of her aching
of her holding
herself
with her own arms and rocking, the
woman who has no mother, the
woman who mothers,
the woman filled with love
who looks at herself
through a closed glass window
and wonders why she cannot touch

the woman
who slept beside the body of one
other woman weeping,
the women who wept.
the women whose tears wet
each other's hair
the woman who wrapped her legs
around another woman's thigh
and said I am afraid.
the woman who put her head in the
place between the shoulder and the breast
of the other woman and
said: 'Am I wrong?'
the women who wept together
the women who pressed
their faces together
their hands together
their thighs together
who pressed into each other
who cried together

* In: *Like the iris of an eye*. New York, 1976.

Zij die in eigen tranen waden
en diep in eigen huilen duiken
gedreven door ellende leven
in diepste diepten van verdriet
    van pijn
    van jezelf vasthouden
    wiegend wiegend
    verdriet wiegend
moederloos moederen zij
overstromend van
liefdes melk
en honing, -
en kijken naar zichzelf als
door een gesloten ruit
naar buiten:
hoe bij jezelf te komen als je
‘erbuiten’ staat?

hun haren zwaar en
nat van de tranen op de wangen
van de vrouw van hun
verlangen.
rond die d'r dijen haar benen geklemd,
beklemd: ‘ik ben bang’ en
hun gezicht verborgen
tussen borsten en wangen
van de vrouw van verlangen
‘zit ik gevangen
aan de verkeerde kant?’

hun gezicht dicht
bijeen, hun benen
hun ogen hun handen
ineen,
zij die in eikaars huilen
verzinken verdrinken

Jacqueline Lapidus*

Coming out

the first person I loved
was a woman my passion
for her lasted thirty years
and was not returned
she never let me suck her nipples
she kept secrets between her legs
she told me men would love me
for myself she couldn't tell me
ways to love myself
she didn't know

Mother, I would like to help you
swim back against the foaming river
to the source of our
incestuous fears
but you're so tired
out beyond the breakers
and I am upstream among my sisters
spawning

* In: Laurel Galana and Gina Covina (eds): *The Lesbian Reader*. Oakland. California, 1975.

een vrouw dat was de eerste
mens waar ik van hield,
dertig jaar lang dertig jaar diep
een ongelukkige liefde
verboden aan haar borsten te zuigen
verboden het geheim tussen haar benen te zoeken
mannen zouden wel van me houden
zei ze maar ze
kende de manier niet
om mezelf van mezelf
te laten houden

Moeder, ik zou je graag helpen zwemmen
de schuimende rivier terug,
op naar die bron van die incestangst,
maar jij hapt naar lucht
daar buiten de branding,
terwijl ik kuitschiet
bovenstrooms
bij al mijn zusters.

Elsa Gidlow*

You say I am mysterious.
Let me explain myself:
In a land of oranges
I am faithful to apples.

* In: Elly Burkin and Joan Larkin (eds): *Amazon Poetry*. New York, 1975.

Geheimzinnig, apart, ik?
voor jou leg ik me bloot:
in dit land van appelmoes
zweer ik hou en trouwe
aan pompelmoes.

Herma Vergouwe

Van Herma Vergouwe, o.a. columniste in Het Vrije Volk, *tot voor een jaar medewerkster aan de Rutgersstichting, is minder bekend dat zij ook literatuur pleegt. Toch verschenen van haar twee gedichtenbundels:* Beiderzijds *en* Cabiria, *en een kleine roman:* Tampoco. *Vooral uit haar poëzie spreekt een tedere, zelfdoorvoelde betrokkenheid bij menselijke relaties en maatschappelijke misstanden*.

Invrijheidstelling

On-mo-ge-lijk: mijzelf
in duizendvoud herhalen aan jouw zijn,
je wachten in de tijd van toen tot later
en weten dat ook dan wij samen zijn

weerspiegeld voel ik heel jouw wezen
in alles, wat ik zie of hoor of doe:
je bent mij zoveel meer dan al die vreemden
waarmee ik commercieel mijn tijd verdoe

ik mis je, overal, de hele dag
en meer nog in de korte, kale nachten:
een uitgebluste kaars, een blanco brief
en jou als tussenschot in mijn gedachten

ik zal wel pogen zonder je te leven
en voegen mij naar hoe de zaken staan,
maar zonder jou is het zo dof en lichtloos
hoewel - dit gaat tenslotte niemand aan.

Herma Vergouwe

Kindervreugd

Nadat hij zijn moeder
al d'r poten had uitgedraaid
begon-ie aan haar vleugels.

Nauwgezet en veer voor veer
trok hij ze uit, terwijl hij behendig
haar sneppende snavel ontweek.

Socialisten stemden in
met deze vorm van bezitsverdeling,
feministen ontkenden
het jongensachtig verdrukkings-aspect,
pater Koopmans zegende
het vruchtgedrag
en vegetariërs keken
een andere kant uit.

Toen zelfs de donsveertjes uit moeder's
leeggezogen borsten waren geplukt
gaf hij haar een voetje
onder d'r sidderende kont
en waggelde zij

op vliesloze platpoten

totaal berooid de mist in ...

Herma Vergouwe

Document:

Lady Mary Wortley Montagu (1689-1762)

De avontuurlijke en geletterde Lady Mary Wortley Montagu was in de achttiende eeuw een gevierde literaire persoonlijkheid. Ze reisde door Europa, woonde meer dan een jaar in Turkije en zo'n twintig jaar in Italië. Zelf een slachtoffer van pokken, hielp ze door haar eigen kinderen te laten inenten, om het enten tegen pokken in Engeland te populariseren. Ze schreef gedichten, publiceerde anoniem verhandelingen over het feminisme en de politiek en schreef massa's brieven waarin ze vaak de hindernissen beschreef die geletterde vrouwen moesten trotseren. In de volgende selektie zijn brieven opgenomen over haar relatie met haar echtgenoot, van wie ze uiteindelijk scheidde; reisbrieven met observaties van het leven van vrouwen in andere landen; en een brief aan haar dochter over de opvoeding en scholing van haar kleindochter.

Uit de brieven van Lady Mary Wortley Montagu
Aan de Hr. Wortley Montagu
(28 maart 1710)

Misschien zult u verbaasd zijn over deze brief. Voordat ik ertoe kon besluiten ben ik in een heftige woordenstrijd met mezelf gewikkeld geweest. Ik weet dat dit geen gepast gedrag is, maar u beschouw ik niet zoals ik de rest van de wereld beschouw, en u mag niet door wat ik voor *u* doe oordelen over mijn gedrag ten opzichte van anderen. U bent de broer van een vrouw voor wie ik een tedere liefde koesterde, mijn vriendschapsbetuigingen zijn niet als die van anderen, ik spreek nooit zonder te menen wat ik zeg, als ik over liefde spreek dan spreek ik over iets eeuwigs. Zo een waarachtige betrokkenheid had ik met Mevr. Wortley. Ik beschouw iedereen die aan haar verwant is met enige achting. Dit benevens het feit dat wij oude bekenden van elkaar zijn kan in enige mate een verschoning zijn voor wat ik nu ga doen.

Ik ben verbaasd over een van de *Tatlers* die u me toestuurt. Hoe

is het mogelijk om de minste waardering te hebben voor een persoon die men van zulke lichtvaardige neigingen verdenkt. De Hr. Bickerstaff heeft een geheel verkeerd denkbeeld van mijn sexe. Ik durf te beweren dat sommigen onder ons de bekoring van de schijn, de praal van grootheid, verachten en dat misschien met een groter gemak doen dan welke filosoof dan ook. Het schijnt dat dezen zich zeer veel moeite geven om de wereld te minachten: wíj verachten de wereld zonder dat zelfs de lessen der zedeloosheid nodig zijn om ons daartoe te brengen. Of liever gezegd, ik weet dat ik de wereld altijd met minachting heb beschouwd zonder dat ik daartoe ten koste van één serieuze gedachte werd verplicht. Ik waag het zelfs nog verder te gaan: mocht ik kiezen tussen 2000 pond per jaar of 20 000, dan zou het eerste bedrag mijn voorkeur genieten. Er zit iets onvermijdelijk gênants in het maken van wat men noemt een schitterend figuur in de wereld. Het doet af aan het levensgeluk. Ik haat het rumoer en de haast die onafscheidelijk verbonden zijn aan grote bezittingen en titels. Beide beschouw ik als zegeningen die slechts aan dwazen dienen te worden toegekend, want het is slechts voor hen dat dit zegeningen zijn. Ik moet toegeven dat ik soms vermaakt word door de schone knapen waar u het over heeft; maar is het dan onmogelijk om geamuseerd te worden door wat men minacht. Ik kan lac en om een poppenspel, tegelijkertijd weet ik dat het mets bevat dat mijn aandacht of aanzien waard is. Algemene ideeën zijn over het algemeen onjuist. Onwetendheid en domheid worden als de beste grondslag voor deugdzaamheid beschouwd, alsof het noodzakelijk is om niet te weten wat een goede echtgenote is om er een te kunnen zijn. Ik beken dat ik nooit op deze wijze zal kunnen redeneren. Zoals ik altijd een aan mij toegebracht *letsel* zal vergeven als ik denk dat het niet voortgekomen is uit boosaardigheid, zo kan ik mezelf nooit *verplicht* voelen door iets dat zonder opzet is gedaan. Sta mij toe te zeggen (ik ben mij bewust dat het ijdel klinkt), dat ik weet dat ik een man van verstand gelukkig zou kunnen maken, maar dan moet die man wel voornemens zijn om er zelf ook wat toe bij te dragen. Ik heb zo een hoge achting voor u, dat ik het heel kwalijk zou vinden te horen dat u ongelukkig was, maar ik zou voor niets ter wereld de aanleiding van uw ongeluk willen zijn, wat ik als uw echtgenote (afgaande op uw gemoed) nauwelijks zou kunnen vermijden. U wantrouwt me, ik kan me

noch geliefd noch op mijn gemak voelen wanneer ik gewantrouwd word. Ook geloof ik niet dat uw hartstocht voor mij is waar u haar voor aan ziet, of liever gezegd, ik ben er zeker van dat ik, als ik verliefd was, niet zo zou spreken als u doet. Weinig vrouwen zouden zo duidelijk durven zijn als ik nu ben, maar huichelen is iets dat ik nooit doe. Ik vind het belangrijker dat mijn wijze van handelen mijn eigen goedkeuring wegdraagt dan die van de wereld, en ik zou mezelf nimmer van bedrog willen kunnen beschuldigen. Ik wou dat ik genoeg van u hield om in ruil voor het smaken van enkele dagen van geluk mezelf tot een levensduur van ellende te kunnen verdoemen. Ik kan daartoe niet besluiten. U dient anders over me te denken of helemaal niet.

Ik druk u niet op het hart deze brief te verbranden: ik weet dat u dat zult doen. Het is de eerste die ik ooit aan iemand van uw geslacht geschreven heb en zal ook de laatste zijn. U mag nimmer een volgende verwachten. Ik moet tegen alle correspondentie van dezen aard besluiten. Ik neem mij zelden iets voor en als ik dat doe houd ik me daaraan.

Aan de Hr. Wortley Montagu

(Walling Wells*, 22 okt. [1712] hetgeen de eerste postbestelling is waaraan ik een schrijven mee kon geven, aangezien ik me maandag zo ziek en vermoeid voelde dat ik vanuit het rijtuig regelrecht naar bed ben gegaan.)

Ik weet niet precies hoe te beginnen. Ik ben volkomen onbekend met een gepaste echtelijke stijl. Alles welbeschouwd denk ik dat 't het beste is om u te schrijven als waren we niet getrouwd. Alsof u nog mijn minnaar was betreur ik uw afwezigheid en ik verlang vurig te horen dat u veilig in Durham aangekomen bent en dat het tijdstip van uw terugkeer is vastgesteld.

Al ben ik nog niet zo lang bij dit gezin, toch verbeeld ik me dat ik nu deel uitmaak van een tafereel als in de *Spectator* wordt beschreven. Deze goede mensen bezien hun kinderen met een tederheid die meer dan een beloning is voor hun zorg. Wat de verdiensten van de kinderen aangaat kan ik niet waarnemen dat er veel onderscheid wordt gemaakt; of ze nu zin of onzin praten, het treft de ouders met bijna hetzelfde genoegen. Door mijn vriendschap

* Lady Mary logeerde daar bij vrienden.

met de moeder en mijn genegenheid voor Miss Biddy ben ik in staat om het gegil van Miss Nancy en Miss Mary met een overvloed aan geduld te doorstaan. En omdat ik voorspeld heb dat de oudste dochter in de toekomst veel harten zal veroveren sta ik bij iedereen in goede gunst. - Ik weet niet of u aanstonds zult ontdekken dat dit schijnbaar ongerijmde verslag de meest tedere uitdrukking van mijn liefde voor u is, maar mijn fantasie wordt erdoor voorzien van aangename beelden die ons toekomstige leven betreffen. Ik vlei mezelf met de hoop dat ik eens dezelfde genoegens met u zal proeven, en dat ik na even zo vele jaren tezamen, zal mogen zien dat u dezelfde genegenheid voor mij zult behouden als ik zeker voor u zal doen, en dat het lawaai van de kinderkamer voor ons meer bekoring zal hebben dan de muziek van de Opera.

[...] zoals deze zeker het gevolg zijn van mijn oprechte liefde, aangezien het in de aard van deze hartstocht ligt om de geest te vermaken met genoegens in het verschiet. Wanneer ik om uw afwezigheid treur, beteugel ik mijzelf door mij te herinneren hoeveel redenen tot verheugenis ik bezit in de hoop mijn hele leven met u door te brengen. Een geluk dat niet hoog genoeg geschat kan worden! - Ik waag het bijna niet u te zeggen dat ik er de hemel voor dank, want u zoudt me van huichelarij beschuldigen: en u vergissen; ik woon elke dag met dit gezin de gebedsbijeenkomst bij en ik vergeet bij mijn eigen schietgebedjes nooit hoeveel ik aan de hemel ben verschuldigd omdat u de mijne bent.

't Is kaarslicht, of ik zou niet zo spoedig besluiten.

Aan de Hr. Wortley Montagu
(24 november 1714)

Al verscheidene keren heb ik mijn pen opgenomen en weer neergelegd. Ik voel me heel besluiteloos over de wijze waarop ik u schrijven zal. Voor deze ene keer zal ik toestaan dat mijn rede door mijn gemoed wordt overheerst. Ik heb niet vaak de gelegenheid mij uit te leven, ik zal het doen in deze ene brief. Ik weet heel goed dat niemand ooit tot een genegenheid is overgehaald en wellicht is het moeilijker een voorbijgegane genegenheid te doen herleven dan om een afkeer te overwinnen, maar ik kan mezelf er niet langer van weerhouden te schrijven dat ik denk dat u me zeer onheus bejegent. Ik wil niet zoveel over uw afwezigheid zeggen - wat ik wel zou doen als ú buiten verbleef en ík in Lon-

den, want ik zou niet willen dat u dacht dat ik eigenlijk naar de stad verlangde wanneer ik zeg dat ik ernaar verlang bij u te zijn. Maar ik ben me er zeer van bewust dat ik in juli afscheid van u nam en dat 't nu het midden van november is. Alsof deze ontbering niet al groot genoeg was, vertelt u me niet dat u haar betreurt. U schrijft zelden en dan met zo een onverschilligheid dat blijkt dat u nauwelijks aan me denkt. Ik klaag over mijn slechte gezondheid en u zegt slechts dat u hoopt dat het niet zo erg is als ik het voorstel. U vraagt nooit naar uw kind. Tevergeefs probeer ik mezelf te vertellen dat u meer genegenheid voor ons heeft dan u betuigt, maar ik bedenk met smart dat een man die zich kennelijk schaamt over natuurlijke en redelijke gevoelens, over het algemeen trots is op gevoelens die dwaas en schandelijk zijn.

U dient in aanmerking te nemen dat eenzaamheid, en de zwaarmoedigheid die er het gevolg van is, geneigd zijn om het leven te schenken aan zeer melancholieke gedachten, en er zijn op zijn minst tedere brieven en betuigingen van vriendschap nodig om die onbehaaglijkheid te voorkomen die bijna onafscheidelijk is van afwezigheid. Ik ben me er zeer wel van bewust hoe tevreden ik zou moeten zijn wanneer uw zaken het noodzakelijk maken dat u het zonder mij stelt: ik zou niet willen dat u iets ten nadele van uw zaken deed, maar een beetje vriendelijkheid zou u niets kosten. Ik zou niet willen dat u iets zoudt verliezen door zich naar mijn zijde te haasten, maar ik zou wel graag zien dat u het betreurde dat we niet bij elkander kunnen zijn. In plaats daarvan schijnt het me toe dat deze gang van zaken u behaagt, en dat de duur van onze scheiding u onverschillig laat. Als ik over al uw gedrag nadenk schaam ik me over het mijne: ik denk dat ik de rol van Lady Winchester moet spelen.* Als dat het geval is weest u dan tenminste even edelmoedig als Lord Winchester en erken uw wispelturigheid zoals ook hij spoedig zijn afkeer opbiechtte. Op mijn woord van eer: ik zal u er niet meer over lastig vallen. Ik heb de ongerustheid die de leegte van uw brieven mij bezorgde zo lang mogelijk verborgen gehouden onder een voorgewende onverschilligheid, maar huichelen is me altijd al zwaar gevallen. Ik ben het moe, en moet u bidden me niet meer te schrijven in-

* Lady Anne Vaughan, een vriendin van Lady Mary, was getrouwd met de Markies van Winchester. Zij scheidden na korte tijd.

dien u zichzelf er niet toe kunt brengen om anders te schrijven. U kunt in beslag genomen zijn door de hoeveelheid van uw zaken en van uw ontspanningen, maar er is geen mens die niet de tijd kan vinden om iets te doen waar hij zijn zinnen op heeft gezet. Als uw genegenheid verdwenen is dan zou ik liever geen brief van u ontvangen dan een die in plaats van me te troosten over uw afwezigheid me een leed berokkent dat voorbijgaat aan het leed dat er door wordt veroorzaakt. Wat mij betreft, zoals dit mijn eerste klacht is zal het ook mijn laatste zijn; uw volgende brief van dezelfde soort zal aan u geretourneerd worden in blanco couvert.

Uit de brieven geschreven gedurende het gezantschap te Constantinopel

Aan Lady R. [Rich]
Wenen, 20 september [1716]

Ik ben uiterst verheugd, maar in het geheel niet verbaasd over de lange verrukkelijke brief die u zo goed was me te sturen. Ik weet dat u zelfs te midden van een hofhouding aan een afwezige vriendin denkt, en dat u het heerlijk vindt iemand een genoegen te doen zonder er iets voor terug te verwachten. Ik verwacht niets anders van u dan dat u veel en met liefde aan me denkt wanneer we elkaar niet kunnen ontmoeten.

De vernederingen die naar u me vertelt aan onze kleine vriendin zijn overkomen vervullen me met deernis, te meer daar ik weet dat ze alleen te wijten zijn aan de barbaarse gewoonten van ons land. Neem van mij aan dat hier het feit dat ze wat jong is voor de plaatselijke gebruiken haar enige gebrek zou zijn. Het enige dat ze hoeft te doen om wederom een jonge stralende schoonheid te zijn is: zich over zeven jaar naar hier toe te verplanten. Ik kan u verzekeren dat rimpels of een kromme rug, nee zelfs grijze haren hier niet bezwaarlijk zijn bij het maken van nieuwe veroveringen. Ik weet dat het voor u niet makkelijk voorstelbaar zijn zal dat een knaap van vijfentwintig met hartstocht naar Lady Suff - [Suffolk] lonkt of aandringt om de Hertogin van O - d [Oxford] uit de Opera te mogen begeleiden. Maar zulke taferelen zie ik elke dag en afgezien van mezelf kan ik niemand bespeuren die er verbaasd over is. Tot haar vijfendertigste jaar wordt een

vrouw hier als een nog onervaren meisje beschouwd en waarschijnlijk kan ze tot haar veertigste geen echte indruk op de wereld maken. Ik weet niet wat u hierover zult denken, maar voor mij is het een aanzienlijke troost te weten dat er op deze aarde zo een paradijs voor oude vrouwen bestaat. Op het ogenblik heb ik er voldoende aan een onbeduidend persoon te zijn, maar wel heb ik de intentie hier terug te keren als ik overal elders ontoonbaar geworden ben. Ik kan het bij deze gelegenheid niet laten om het betreurenswaardige lot te beklagen van veel aardige engelse dames die zich reeds lang geleden preuts bij de vruchtenlikeur hebben teruggetrokken en die, indien een gelukkig toeval ze hier naar toe had gevoerd, nog zouden stralen tussen schoonheden van de eerste rang. Daar komt nog bij dat hier aan dat verbijsterende woord ‘reputatie’ een geheel andere betekenis wordt toegekend dan in Londen. En in plaats van haar te verliezen, krijgt men hier juist een reputatie wanneer men zich een minnaar verwerft aangezien dames veel meer aanzien genieten naar de rang van hun minnaar dan naar die van hun echtgenoot.

Maar wat u wel érg vreemd zult vinden is dat de twee secten waarin de vrouwelijke natie onderverdeeld is hier totaal onbekend zijn. Hier doen de vrouwen noch aan koketterie noch aan preutsheid. Er is geen vrouw die zo de kokette durft uit te hangen dat ze twee minnaars tegelijk aanmoedigt. Ook ben ik nog geen vrouwen tegengekomen die zo preuts zijn dat ze voorwenden trouw te zijn aan hun echtgenoten, dewelke zeker de meest goedaardige soort mensen ter wereld zijn. Ze bezien de vrijages van hun echtgenotes met evenveel gunst als die van hun eigen plaatsvervangers die de lastige aspecten van hun taak op zich genomen hebben. Alhoewel ze zelf niet minder te doen hebben aangezien zij over het algemeen elders als plaatsvervanger moeten dienen. Om kort te gaan: 't is een gevestigd gebruik dat elke dame twee echtgenoten heeft, één die de naam draagt en een ander die de plichten vervult. Deze verbintenissen zijn zo algemeen bekend, dat het een botte belediging zou zijn, die openlijke verbolgenheid zou oproepen, wanneer men een vrouw van stand zou uitnodigen voor een diner zonder haar twee begeleiders, echtgenoot en minnaar, ook te vragen, tussen wie zij dan altijd met grote statigheid en luister in zit. Vaak kunnen deze sub-huwelijken zo'n twintig jaar duren, en dikwijls beschikt de geliefde over de bezittingen

van haar arme minnaar zelfs als zijn gezin erdoor wordt geruïneerd, alhoewel er even zelden als bij een gewoon huwelijk uit hartstocht aan begonnen wordt. Maar een man slaat maar een armoedig figuur wanneer hij niet in enige omgang van deze aard is verwikkeld. Zodra ze getrouwd is kijkt een vrouw uit naar een minnaar, want hij is een essentieel onderdeel van haar toerusting, zonder dewelke ze niet als elegant beschouwd zou kunnen worden. Het eerste deel van de overeenkomst is het vaststellen van een pensioen, dat aan de vrouw blijft toegekend zelfs als de hofmaker onstandvastig blijkt. Ik beschouw dit nogal dubieuze punt van eer als de ware grondslag van zovele voorbeelden van wonderbaarlijke standvastigheid. Ik ken werkelijk verscheidene vrouwen van de eerste stand van wie het bedrag van het pensioen even bekend is als het bedrag van de jaarlijkse pacht. Toch worden ze daarom niet lager geacht, het tegendeel is waar: als ze ervan werden verdacht dat ze voor niets maîtresse waren tegen geen enkele vergoeding, dan zou er getwijfeld worden aan hun oordeel des onderscheids. De rivaliteit bestaat dan ook voor een groot deel uit het kijken naar wie het meeste krijgen kan. Het zich niet met een intrige bezig houden wordt in zoverre als een schande beschouwd dat - dit verzeker ik u - een dame waar ik hier zeer bevriend mee ben, me gisteren nog vertelde dat ik haar zeer erkentelijk zou moeten zijn omdat ze in een gesprek mijn gedrag had gerechtvaardigd. Er werd openlijk beweerd dat ik onmogelijk een gezond verstand kon bezitten, aangezien ik al meer dan twee weken in de stad ben en nog geen stappen ondernomen heb om aan een minnarij te beginnen. Mijn vriendin heeft als oorzaak van mijn klaarblijkelijke domheid aangegeven dat de duur van mijn verblijf onzeker is. Dit was het enige dat ze te mijner rechtvaardiging bedenken kon.

Maar gisterenavond vond een van de plezierigste avonturen plaats die me ooit van mijn leven overkomen zijn, dewelke u een idee zal geven op hoe delicate wijze de *belles passions* in dit land geregeld worden. Ik was op een bijeenkomst bij de Hertogin van -, de jonge Hertog van - begeleidde me naar beneden en hij vroeg hoe lang ik van plan was hier te blijven. Ik gaf hem ten antwoord dat de duur van mijn verblijf afhangt van de keizer en dat het niet in mijn macht ligt om dit zelf vast te stellen. Wel nu, Mevrouw, (zei hij) of uw verblijf hier nu lang of kort is, ik vind dat u het op

een zo prettig mogelijke wijze dient door te brengen, en om dit te bereiken dient u in beslag genomen te worden door een kleine *question d'amour* - Mijn hart (antwoordde ik serieus genoeg) laat zich niet zo makkelijk in beslag nemen en ik ben niet van plan om er afstand van te doen. Ik begrijp, Mevrouw (zei hij zuchtend) uit de onaangename aard van uw antwoord dat ík niet op uw hart behoef te hopen, wat een grote verootmoediging is aangezien u mij bekoort. Desalniettemin voel ik mij gaarne bereid u te dienen en aangezien ik niet waardig ben u zelf te amuseren, wilt u me de eer bewijzen mij te laten weten wie van ons u het meeste behaagt: dan zal ik ondernemen de affaire geheel naar uw voldoening te regelen. - U kunt erover oordelen hoe ik dit compliment aanvaard zou hebben in ons eigen land, maar ik was al genoeg bekend met de gewoonten van dit land om te weten dat hij werkelijk de bedoeling had me van dienst te zijn. Ik bedankte hem met ernstige vriendelijkheid en verzekerde hem dat ik geen behoefte had van zijn diensten gebruik te maken.

Zo ziet u maar, mijn beste, dat in andere gewesten de ideeën over hoffelijkheid en beschaving even verschillend zijn als die over de goede zeden en religie. En we zullen er tot de dag des oordeels nooit achter komen wie het juiste denkbeeld heeft. Ik moet toegeven dat ik weinig ongeduld in mijzelf kan bespeuren deze grote dag van *éclaircissement* te bereiken. Uw etc.

(Adrianopolis, 1 april 1717)

Aan Lady Mar, de zuster van Lady Montagu

Ik wou, dierbare zuster dat u even regelmatig aan mij liet horen wat er in uw deel van de wereld passeert als ik aan u doe. Ik tracht u te amuseren met een nauwkeurig verslag van alles wat ik hier zie waarvan ik denk dat het uw aandacht waard is. U stelt zich tevreden met het keer op keer vertellen dat het saai is in de stad. Voor u is het misschien saai als niet elke dag iets nieuws te bieden heeft, maar hier zou alles wat u oudbakken toeschijnt bijzonder vers en mij aangenaam zijn, want ik ben ten achter op het nieuws van ten minste de laatste twee maanden. Ik bid u me meer details te vertellen. Ik zal pogen uw dankbaarheid op te wekken door u een kompleet en waar verslag te doen van alle nieuwigheden van deze plaats, waarvan geen enkele u meer zal verbazen dan de aanblik van mijn uiterlijk, aangezien ik in Turkse kledij

ben gehuld. Ik denk echter wel dat u het met me eens zult zijn dat 't op bewonderenswaardige wijze flatteert. Ik ben voornemens u mijn portret toe te sturen maar u moet het ondertussen maar doen met wat ik u er hier over zal vertellen.

Het eerste kledingstuk is een zeer wijde broek die tot de enkels reikt, deze verhult de benen met een nog grotere zedigheid dan waarmee uw onderrokken de uwe verhullen. De broek is gemaakt van dunne roze damast die versierd is met zilveren bloemen. Mijn schoenen zijn van met goud bestikt wit geiteleer. Hieroverheen hangt de kiel die vervaardigd is van fijne witte zijde dat met borduursel is omzoomd. Deze kiel heeft wijde mouwen die tot halverwege de armen reiken en wordt met een diamanten knoop bij de hals gesloten; maar erdoorheen kunnen de omtrek en kleur van de boezem zeer goed onderscheiden worden. De *antery* is een lijfje dat nauw aan het figuur sluit en gemaakt is van wit met gouden damast met zeer lange bloezende mouwen die afgezet zijn met een diepgouden franje. Deze hoort diamanten of paarlen knopen te hebben. De caftan, van dezelfde stof als de broek, is een kleed dat aan het lijf gegoten zit en tot aan de voeten reikt; deze heeft heel lange rechtvallende mouwen. Hieromheen komt de gordel, die ongeveer vier vingers breed is. Degenen die het zich kunnen veroorloven laten deze van diamanten of andere edelstenen maken. Diegenen die zich niet zo een grote uitgave willen getroosten hebben er een van satijn waarop met een bijzondere verfijning is geborduurd. Maar hij móét aan de voorkant met een diamanten gesp gesloten worden. De *curdee* is een ruim kleed dat, afhankelijk van het weer, wordt aan- of uitgetrokken. Het is gemaakt van een kostelijke soort brokaat (de mijne is groen en goud) en gevoerd met hermelijn of sabelbont; de mouwen reiken net iets verder dan de schouders. De hoofdtooi bestaat uit een kapje, *talpock* geheten, dat 's winters is gemaakt van fijn fluweel bestikt met paarlen en diamanten en 's zomers van een lichte glanzende zilveren stof. Deze wordt schuins aan één kant van het hoofd met een gouden kwastje bevestigd en aan beide kanten met een diamanten cirkel (zoals ik er verscheidene gezien heb) of een rijkelijk geborduurd doekje. Aan de andere kant van het hoofd ligt het haar plat en hier kunnen de dames hun fantasie de vrije loop laten; sommigen gebruiken bloemen, anderen een bosje reigerveren, in één woord wat hen maar behaagt.

Maar wat het meest voorkomt is een groot boeket van juwelen die zo gemaakt zijn dat ze op echte bloemen lijken: de bloemknoppen zijn van paarlen, de rozen van verschillend gekleurde robijnen, de jasmijnen van diamant, de narcissen van topaas, etc. Alles is zo kunstig gevat en geëmailleerd dat het moeilijk is je zo iets prachtigs voor te stellen. Het haar hangt in zijn volle lengte op de rug en is in staarten verdeeld waardoorheen parels en linten, waar altijd een overvloed van is, gevlochten zijn.

Ik heb nog nooit van mijn leven zoveel schitterende haardossen gezien. In die van een bepaalde dame heb ik honderdentien vlechten geteld, allemaal echt. Maar het dient toegegeven te worden dat schoonheid van allerlei aard hier meer voorkomt dan bij ons. Het wekt hier zelfs verbazing bij me op een jonge vrouw te zien die niet een schoonheid is. Van nature hebben ze de fraaiste teint ter wereld en meestal grote zwarte ogen. Ik kan u naar waarheid verzekeren dat het Engelse hof (alhoewel ik geloof dat dat het schoonste in de christelijke wereld is) niet zoveel schoonheden telt als er hier onder onze bescherming staan. Meestal modelleren ze hun wenkbrauwen, en Grieken en Turken beide hebben de gewoonte de ogen met een zwarte tinctuur te verven waardoor, op een afstand en bij kaarslicht, de zwartheid ervan nog beter uitkomt. Ik denk dat het velen van onze dames zou verheugen hier het geheim van te kennen, maar bij daglicht is het naar mijn smaak te zichtbaar. Ze verven hun nagels roze, maar ik moet toegeven dat ik mij niet genoeg aan deze gewoonte kan gewennen om er iets moois in te zien.

Wat hun moraal, of goed gedrag betreft, kan ik alleen maar zeggen (als Harlekijn) dat het met hen net zo is gesteld als met u en dat Turkse dames, ook al zijn het geen christenen, geen enkele zonde minder plegen. Nu ik een beetje bekend begin te raken met hun gebruiken kan ik het niet laten de voorbeeldige discretie of extreme domheid te bewonderen van alle schrijvers die over hen verslag hebben uitgebracht. 't Is heel goed waar te nemen dat zij in wezen meer vrijheid genieten dan wij. Het wordt aan geen enkele vrouw, van welke stand dan ook, toegestaan zich op straat te begeven zonder twee *murlins* aan: één die haar gezicht helemaal op de ogen na bedekt en een ander die haar hele hoofdtooi verstopt en tot halverwege haar rug reikt. Hun lichaam wordt ook geheel verborgen door iets wat een *ferigee* genoemd wordt, zon-

der dewelke geen enkele vrouw ooit verschijnt. Deze heeft rechte mouwen die tot aan de vingertoppen reiken en ze wordt er helemaal door omhuld, enigszins als door een rijmantel. In de winter zijn ze van laken, en van gewone stof, of zijde in de zomer. U kunt wel raden hoe doelmatig ze vermomd zijn. 't Is onmogelijk de voorname dame van haar slavin te onderscheiden, 't is zelfs onmogelijk dat de meest jaloerse echtgenoot zijn vrouw zou herkennen als hij haar tegenkomt, en geen man durft een vrouw op straat aan te raken of te volgen.

Deze voortdurende maskerade geeft vrouwen volkomen de vrijheid aan hun neigingen toe te geven zonder dat ze angst hoeven te hebben dat zij zullen worden ontdekt. De meest gebruikelijke methode van intrigeren bestaat hieruit dat men de minnaar een briefje stuurt waarin afgesproken wordt elkaar te treffen in een jodenwinkel (die hier even berucht zijn om hun geschiktheid voor dit soort zaken als de Indische-Huizen bij ons). Maar ook door degenen die hier geen gebruik van maken wordt niet geschroomd in deze winkels koopjes te zoeken en er de kostelijke waren te doorsnuffelen, die voornamelijk bij dit soort mensen te vinden zijn. De voorname dames laten hun hofmakers zelden weten wie ze zijn en het is zo moeilijk om daar achter te komen dat zij slechts zelden zelfs maar naar de naam kunnen raden van diegene met wie ze al meer dan een half jaar achtereen contact hebben. U zult zich wel makkelijk kunnen indenken dat het aantal trouwe echtgenoten erg gering is in een land waar men niet hoeft te vrezen dat een minnaar indiscreet zal zijn. Ja, er zijn er hier bijzonder veel die zich durven blootstellen aan de kastijding van deze wereld, om van de straf waarmee er in de volgende wereld gedreigd wordt maar niet te spreken: een zaak waarover tegen Turkse jonge dames trouwens nooit gepredikt wordt. Ook hebben ze weinig te vrezen van de verbolgenheid van hun echtgenoten, aangezien die dames die rijk zijn hun geld in eigen hand houden. Over het geheel genomen beschouw ik de Turkse vrouwen als de enige vrije mensen in het rijk. Ze worden door zelfs de raad van state ontzien en ook de Sultan zal nooit wanneer er een Pasja geëxecuteerd is de immuniteit van de *harem* (ofwel vrouwenvertrekken) schenden. Deze wordt dan doorzocht en komt volledig aan de weduwe toe. Zij regeren als een koningin over hun slavinnen terwijl het aan de echtgenoot niet is toegestaan zelfs maar

naar dezen te kijken, behalve misschien dan naar een of twee oude vrouwen die door zijn vrouw zijn uitgezocht. 't Is waar dat de wet hun vier vrouwen toestaat, maar ik ken geen voorbeeld van een man van stand die hiervan gebruik maakt, of een vrouw van stand die dat zou dulden.

28 jan. [1753]

Aan de Hertogin van Bute, de dochter van Lady Montagu Met de berichten die u me stuurt over uw oudste dochter hebt u me grote voldoening geschonken. Wat me vooral behaagt is te horen dat ze een goed rekenkundige is want dat is het beste bewijs van begrip: de kennis der getallen is een der belangrijkste verschillen tussen ons en de beesten. Als afstamming iets betekent, dan kunt u redelijkerwijs verwachten dat uw kinderen begiftigd zullen zijn met een ongemene hoeveelheid begrip. Door én de familie van Mr. Wortley én de mijne zijn enige van de grootste mannen voortgebracht die ooit in Engeland geboren zijn: ik bedoel Admiraal Sandwich en mijn grootvader, die met de naam Wijze William werd onderscheiden. Ik heb gehooid dat de vader van Lord Bute een buitengewoon genie was, al had hij niet vaak de gelegenheid dit te tonen; en zijn oom, de tegenwoordige Hertog van Argyll, heeft een van de beste geesten die ik ooit ontmoet heb. Daarom zal ik met u spreken vanuit de overtuiging dat Lady Mary niet alleen in staat is tot, maar ook begerig is naar het vergaren van kennis. Laat haar in dat geval zich er vooral in uitleven.

U zult zeggen dat ik de wetenschap niet tot een onderdeel van úw opvoeding heb gemaakt: uw vooruitzichten waren heel anders dan de hare. Aangezien u noch geestelijke noch lichamelijke gebreken had die konden beletten dat u de beste aanzoeken kreeg, er zelfs veel in uw omstandigheden was om ze aan te trekken, scheen het uw taak te zijn te leren hoe in de wereld te leven, zoals het de hare is te weten hoe er gemakkelijk buiten te kunnen.

Het is een veel gemaakte fout van bouwmeesters en ouders een of ander ontwerp te willen uitvoeren waarvan zij denken dat het heel mooi is (en misschien is het dat ook), zonder in aanmerking te nemen dat niets mooi is als het is misplaatst. Vandaar dat er zoveel gebouwen opgetrokken zijn waar degenen die ze opgetrokken hebben nooit in kunnen wonen omdat ze te groot zijn

voor hun fortuin. Bomenlanen worden gekreëerd op onvruchtbare heidegronden en vertrekken ontworpen voor een koelte die in Italië heel aangenaam zou zijn maar die in het noorden van Bretanje moordend is.

Zo streeft elke vrouw ernaar haar dochter als een dame op te voeden en bekwaamt haar voor een positie waarin ze nooit zal verschijnen, en tegelijkertijd is ze aldus ongeschikt geworden voor de eenzaamheid die haar lot zal zijn. Ze zal door de wetenschap, als ze er echt plezier in heeft, niet alleen voldaan maar ook gelukkig worden. Geen vermaak is zo goedkoop als lezen, geen genoegen zo blijvend. Indien ze vermaakt kan worden door een auteur in haar kast, zal ze niet naar de nieuwste mode verlangen of het verlies betreuren van dure vormen van amusement of verscheidenheid in gezelschap.

Om dit soort vermaak zo veelomvattend mogelijk te maken dient het haar te worden toegestaan de talen te leren. Ik heb het vaak beklagenswaardig gevonden dat jongens zo vele jaren verliezen met het leren van louter woorden. Voor een meisje is dit geen bezwaar, want haar tijd is niet zo kostbaar. Ze kan niet in enig beroep vooruitkomen en heeft dientengevolge vele overtollige uren. En aangezien u zegt dat ze een goed geheugen heeft zal ze zo aangenaam bezig worden gehouden.

Over dit onderwerp wil ik u echter twee waarschuwingen doen toekomen: ze moet zichzelve niet als geleerd beschouwen omdat ze Latijn of zelfs Grieks kan lezen. Talen zouden eigenlijk als de geleiders der wetenschap beschouwd dienen te worden in plaats van als de wetenschap zelf, hetgeen iets is dat bij vele onderwijzers kan worden waargenomen, die, al zijn ze misschien critici van de grammatica, tot de meest onwetende mensen op aarde behoren. Ware kennis bestaat uit het weten van dingen, niet uit het kennen van woorden. Ik zou willen dat ze in zoverre een talenkenner was dat ze boeken in hun oorspronkelijke vorm kon lezen, want die worden door het vertalen vaak bedorven en altijd geschaad. Elke ochtend twee uur van toewijding en dit zal veel spoediger dan u zich zoudt indenken tot stand gebracht worden. Afgezien daarvan zal ze nog tijd genoeg hebben de Engelse dichtkunst te doorlopen, hetwelk een belangrijker onderdeel van de opvoeding van een jonge dame is dan over het algemeen wordt aangenomen. Menig meisje is geruïneerd door een prachtig kort ge-

dicht waar ze om zou hebben gelachen als ze had geweten dat het van Mr. Waller gestolen was. Ik herinner me dat ik, toen ik nog een meisje was, een van mijn vriendinnen van de ondergang heb gered; ze toonde me een brief waar ze zeer verrukt van was. Aangezien ze van nature een goede smaak had merkte ze op dat de dichtregels niet zo vloeiend waren als die van Prior of Pope, maar dat ze wel meer ideeën en vuur bevatten dan welke ook van hen. Zo een bewijs van het verstand en de hartstocht van haar geliefde behaagde haar zeer en ze was ook niet weinig voldaan over haar eigen bekoring die sterk genoeg bleek te zijn om tot zulke sierlijkheden te inspireren. Te midden van deze triomf toonde ik haar dat ze uit de gedichten van Randolph waren gelicht. De ongelukkige kopiïst werd afgewezen met alle hoon die hij verdiende. Het was, om de waarheid te zeggen, bijzonder onfortuinlijk voor de arme plagiaris dat hij in mijn handen terechtkwam, aangezien die auteur uit de mode was geraakt en het aan een ieder die minder alzijdig dan ik had gelezen, voorbij zou zijn gegaan.

U zoudt uw dochter moeten aanmoedigen hetgeen ze leest met u te bespreken, en aangezien u zelf zeer goed in staat bent het verschil te zien dient u ervoor te waken dat ze pretentieuze dwaasheid niet voor gevatheid of humor houdt of rijmelarij voor poëzie. Dit zijn vergissingen die jonge mensen vaak begaan.

De tweede waarschuwing die aan haar gegeven dient te worden (en deze is absoluut noodzakelijk) is dat ze de kennis die ze vergaart, welke het ook is, met evenveel zorg verbergt als waarmee ze kromheid of kreupelheid verborgen zou houden. Het vertoon ervan kan alleen maar bewerken dat ze de jaloezie en, daaruit voortkomend, de meest ingekankerde haat uitlokt van alle herenen damesdwazen waaruit zeker driekwart van haar kennissenkring zal bestaan. Kennis dient door onze sexe gebruikt te worden om ons in eenzaamheid te vermaken, de hartstochten te stillen en te leren met weinig tevreden te zijn. Een leergierig leven zal zeker dit effect sorteren en misschien is dit wel te verkiezen boven zelfs die roem die mannen voor zichzelf hebben opgeëist en waarin ze niet dulden dat wij delen. U zult zeggen dat ik mij zelf niet aan deze regel gehouden heb, maar u vergist zich; 't is slechts door een onvermijdelijk toeval geweest dat ik zo een naam gekregen heb. Ik heb het altijd met zorg vermeden, het zelfs als een onge-

lukkig feit beschouwd. Een uitleg van deze alinea zou een lange uitweiding noodzakelijk maken waarmee ik u niet lastig zal vallen, aangezien ik u nu slechts wil vertellen wat ik nuttig acht voor de ontwikkeling van mijn kleindochter, die me zeer ter harte gaat. Als zij dezelfde hang (ik moet zeggen hartstocht) naar wetenschap heeft als waarmee ik geboren ben, zullen geschiedenis, aardrijkskunde en filosofie haar van genoeg stof voorzien om een langer leven opgewekt mee door te kunnen brengen dan aan stervelingen is toebedeeld. Ik geloof dat er maar weinig mensen bestaan die in staat zijn de berekeningen van Sir I. Newton te maken, maar het is voor iemand met een matige bekwaamheid niet moeilijk dezelve te begrijpen. U moet geen angst hebben dat ze hierdoor dezelfde karaktertrekken zal gaan vertonen als Lady -, Lady - of Mevr. -. Die vrouwen zijn niet belachelijk omdat ze geleerd zijn, maar juist omdat ze het niet zijn. De een beschouwt zichzelf nadat ze de *Romeinse Geschiedenis* van Echard gelezen heeft als een komplete historica, de andere acht zich een diepzinnige filosofe omdat ze een paar van die onbegrijpelijke verhandelingen van Pope uit 't hoofd heeft geleerd en de derde denkt op grond van de *Preken* van Whitefield dat ze een kundig godsgeleerde is: aldus kunt u ze over politieke geschilpunten horen schreeuwen.

Een van de gezegden van Thucydides luidt, dat onwetendheid Brutaal is en kennis Terughoudend, 't Is inderdaad onmogelijk ver in kennis te vorderen zonder dat de overtuiging dat de mensheid onwetend is u meer tot deemoed stemt dan de opgedane kennis tot vreugde.

Bij het aanbevelen van boeken wil ik werk noch tekenen uitsluiten. Ik vind het even schandalig dat een vrouw niet weet hoe een naald te gebruiken als het voor een man is niet te weten hoe met een zwaard om te gaan. Eens was ik bijzonder gesteld op mijn potlood en het was een grote teleurstelling voor me toen mijn vader mijn leermeester ontsloeg aangezien ik in de korte tijd dat ik me ermee beziggehouden had behoorlijke vorderingen had gemaakt. Door mijn te grote ijver in het beoefenen van deze kunst waren mijn ogen door zwakte aangetast, waardoor het noodzakelijk werd ermee op te houden; het enige voordeel wat ik eraan heb gehad was dat mijn handschrift verbeterde. Ik zie aan het hare dat oefening haar tot een vaardig schrijfster zal maken. Dat zou

ze kunnen bereiken door u van dienst te zijn als secretaresse wanneer uw gezondheid of andere aangelegenheden het u te lastig maken zelf te schrijven. Het zal door gewenning tot een prettige vorm van vermaak voor haar worden. En in die positie in het leven die haar waarschijnlijk ten deel zal vallen kan ze daarvan niet genoeg bezitten.

Het uiteindelijke doel van uw opvoeding was een goede echtgenote van u te maken (en het behaagt me te horen dat u dat bent), het doel van de hare behoort te zijn dat ze de mogelijkheid krijgt in een maagdelijke staat gelukkig te zijn. Ik zal niet beweren dat dit een beter lot is, maar het is ongetwijfeld veiliger dan welk huwelijk dan ook. 't Is de verstandigste keus bij een loterij waarin zich (naar de laagste schatting) tienduizend blanco briefjes bevinden tegen één prijs, om de gok niet te wagen. Ik ben altijd van deze waarheid zo volkomen overtuigd geweest dat, ondanks de flatteuze vooruitzichten die ik voor u had (want ik heb nooit de bedoeling gehad u aan mijn ijdelheid op te offeren), ik vond dat ik het in rechtvaardigheid verplicht was alle gevaren die verbonden zijn met het huwelijk aan u voor te leggen. U zult zich misschien herinneren dat ik dit op bijzonder nadrukkelijke wijze heb gedaan. Misschien hebt u bij het onderricht van uw dochter meer succes: zij heeft thuis zo veel gezelschap dat het voor haar niet noodzakelijk zal zijn zulks elders op te zoeken, daarom zal ze gemakkelijker die denkbeelden aannemen die u geschikt voor haar acht. Omdat u alleen was in het gezin zou het als een grote wreedheid zijn beschouwd u geen kameraden van uw eigen leeftijd toe te staan, vooral omdat we zoveel verwanten in de buurt hadden. Het verwondert me niet dat uw mening door de hunne beïnvloed werd. Het speet me niet te zien dat u niet tot een leven alleen had besloten, te meer daar ik wist dat dit evenmin in de bedoeling van uw vader lag. Ik stelde er mezelf mee tevreden uw tehuis zo prettig te maken dat u geen haast zoudt hebben het te verlaten.

Ik ben bang dat u deze een bijzonder langdradige en onbeduidende brief zult vinden. Ik hoop dat dit goedgemaakt wordt door de vriendelijke intentie, aangezien ik bereid ben u elk bewijs binnen mijn vermogen te tonen dat ik ben, uw meest toegenegen moeder.

Vertaling: Judith Smedts

Nan Hoover

Nan Hoover woont en werkt in Amsterdam.
Ze doet performances en maakt videotapes en foto's

Zes foto's van mijn studio, 1976-77

Hoek van mijn studio, nr 1, 1976

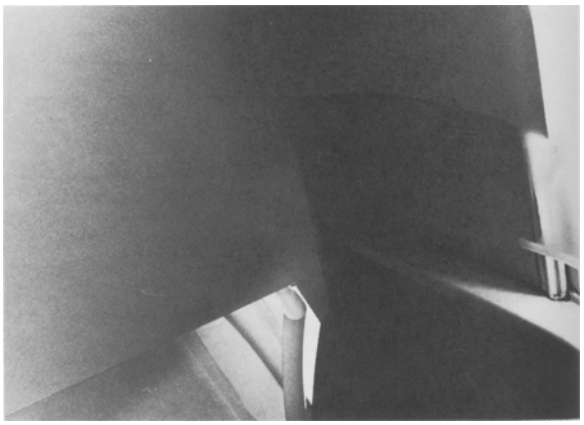

Hoek van mijn studio, nr 2, 1976

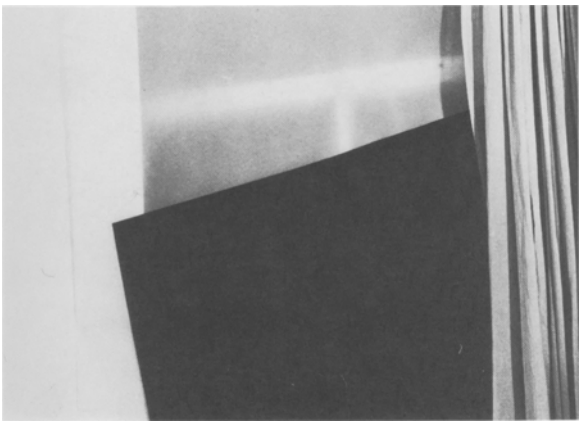

Raam van mijn studio, nr 1, 1977

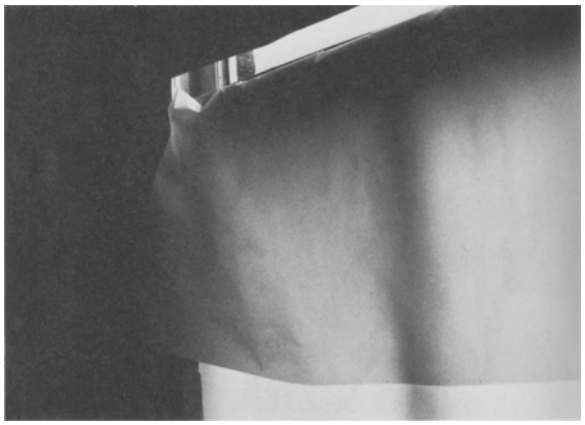

Raam van mijn studio, nr 2, 1977

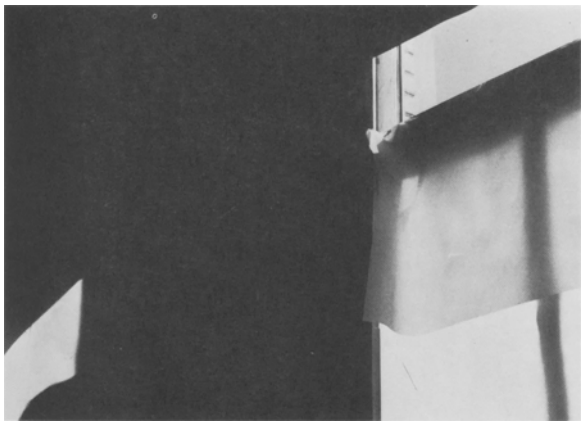

Raam van mijn studio, nr 3, 1977

Raam van mijn studio, nr 4, 1977

Lucienne Stassaert

Lucienne Stassaert werd geboren te Antwerpen op 10.1.36, zij is gehuwd met beeldhouwer Wybrand Ganzevoort en heeft twee kinderen.
Zij heeft muziek gestudeerd en is pianiste geweest. Ook is zij werkzaam op plastisch gebied.
Literaire prijzen: *Tweejaarlijkse poëzieprijs 'De vlaamse gids' in 1974 voor de dichtbundel 'Vergeten Grens'.*
Visser-Neerlandia prijs voor het toneelstuk 'Best mogelijk' (1975).
Medewerking aan literaire tijdschriften: Labris / Nieuw Vlaams Tijdschrift / Yang / Kreatief / Kentering / De vlaamse gids / Dietsche Warande en Belfort / Impi Impuls / Contre / Die Sonde / Honest Art Movements enz....
Tentoonstellingen: in Antwerpen, Dendermonde, Gent, Assenede, Brussel (schilderijen en tekeningen).
In voorbereiding: 'De sprekende gelijkenis' (gedichten), bekroond met de prijs van de Vlaamse Poëziedagen.
Publikaties:
Verhalen van de jonkvrouw met de spade (1964), poëties proza
Bongobloesembloed (Sonneville 1966), poëtisch proza
Fossiel (Desclée de Brouwer 1969), gedichten
De houtworm (Standaard-uitgeverij 1970), twee novellen
Het dagelijkse feest (Yang-reeks 1970), gedichten
Het stenenrijk (Sonneville/Nijgh & Van Ditmar 1973), 6 verhalen
In de klok van de machine tikt een mens (Yang-reeks 1973), gedichten
De blauwe uniformen (Soethoudt 1974), toneelstuk
Vergeten Grens (Yang-reeks 1974), gedichten
Een kleine zeeanemoon (Malperthuis 1975), proza
Best mogelijk (Soethoudt 1975), toneelstuk
Elixir d'Anvers (Orion/Desclée 1976), gedichten
Opvoeringen toneelstukken:
Studio Herman Teirlinck: eenakter 'Camera Kraamkliniek', 1969
Arca-teater: De blauwe uniformen (avondvullend toneelstuk), 1974
Teater De Waag: Best mogelijk (avondvullend toneelstuk), 1975.

10 gedichten

(uit de nog niet gepubliceerde dichtbundel 'De sprekende gelijkenis')

1. 4 reisgedichten
2. 6 gedichten

Het land van de aaskevers

Om wat ik weet van de Spaanse aarde:
nog heeft zij mij niet gegeven
haar eeuwigdurende beweging.

En sindsdien in het woord getreden
lees ik haar wilde jaren af
aan de rand van de sterrenbeelden.

Wie hier poogt de dingen te bevruchten
leert de stem, de geaardheid van de dood
en droomt van water, watergeesten.

Onvoltooid is de tijd gebleven.
Het geloof tart de traagste verwachting
maar wordt, zoals het zwijgen, geteeld.

En in palmbomen brandt de zee,
vonkt het zout door het zand gedragen.
Niet te stillen zijn de weeën van de aarde.

In het gijl staat zij en schuimt
het bekken van haar gesteente
een paukenslag van krijt!

De maan rijt de zee aan flarden -

En in vlagen van drift klinkt de stem
van een verliefde nabestaande
die in geen dood geloven wil.

Nog tempert men de pijn met stierenbloed,
wordt de schaamte aan het spit gebraden
met verlangen en doodsangst gesausd.

En toch. En nog. En niettemin
heerst hier geen spaanse koorts.
Bont en blauw houdt het geduld zich koest:

Alles en niets dan vermoedens -

Terwijl op het strand van de stilte
toeristen kwijlen in de zon,
zingen hooguit de kamermeiden.

En gehurkt, gebogen rollen zij
als gepolijste, gladde eieren
over de krakende, blakende dag.

Dan mummelen in kerken de weduwen:
‘Heer, maak een einde aan uw zwijgen,
wij zijn verzadigd van uw bloed’.

Want in krengen breekt het verleden uit,
krioelt voorgoed in Jezus Christus
het gewin van de aaskevers.

En geen woede, geen heilige? -

Alleen in de zingende man.
Hij sticht brand in dat land van beloften,
schuift het woord de schede in.

En de stilte komt in beeld.
En smeult.
En sneeuwt.
En wreed.

Alles en niets dan respijt.

Nachtclub voor gevorderden

Amor
Encore
Amor
geeft hier de toon,
de treurnis aan.

Als in een Safari:
dames en heren op de danspiste
van nu en straks

en geil van verveling.

Zó identiek wordt hier geswingd
met een verkropt, vermomd instinct.

En zoals de vermeende bekoring
ontdekt men de sluipende tijd:
een razende, rovende schaduw

door Safariviolen verleid.

Zo dadelijk begint de flamenco
op muziek van Georges Bizet.

Puerto de la Cruz, mei 1976

De dode vulkaan

Weer, het vuur op de tong,
de dood aan de horizon.
En de tijd als een dolk in het woord.

Herinnering bespookt de materie.
De geest werd gegeven, verdeeld
over de fel bewogen glooiingen.

En daagt de gewassen uit.
En verslindend is de stilte
uitermate uitgebeeld.

Nooit anders dan de vader
van louter zwavel is het vuur,
het voorgeborchte van de aarde.

Want geketend ligt de Teide
aan de hitte en de einder
als een voorhistorisch dier.

Fossiel van woede, botgevierd
in een gewaand, gestold verleden.
Nog trommelt het oude afgrijzen

Vergeefs. En rijst uit de as
het maanlandschap, altijd Las Canadas.
De tijd slaat op de vlucht.

En als een springspin, huiverzacht,
belaagt het licht de keerkringen
als de maan op de keien ketst.

Mummies nemen toe;
de schim van Phenicië
ontvlucht de mens van Cromagnon.

Dat de kreet van prinses Guajara
opent de heidense doem
en de honger van de afgrond.

Nu, de dood op de tong,
het vuur aan de horizon.

Tenerife

In de wolken

In de wolken is de aarde
als bewegingloos.

Ze spreidt doldriest haar waaiers open,
barst van lava, schuimt onderhuids
en verzilvert als een oude liefde.

Spiegels van water, kwik van tijd,
kankergewassen worden rijp.
Aangetast zijn de dromende dieren.

Er is geen monding, de ruimte zwermt uit.
Een teken van licht in de wolken,
eerder gedachten vluchten weg.

Ik herinner me blinde pupillen
wortel schietend in een zwart verleden.
En de zee die als nooit en de minnaar.

Een zweem muziek, verdriet wellicht
gewiekt als een vuurvogel.

II

Vreemdeling, wel eens voortvluchtig
in dit land teruggekeerd.

Het vaderhuis een aandenken,
de vaste aasplek van de tijd.

Maar vertrouwd met de worg der stervenden
ben ik niet anders dan uw geest

op zoek naar een zwermrijper andere
als de leegte wordt gewijd.

Zo word ik uw drijfanker,
neemt gij de dood niet meer.

In een adem

Vier de teugels, de liefde niet.
Verzoen mijn lippen, groei mij aan
als de lente vergeefs wordt en bitterder.

Weer koesteren bomen landhonger,
drijven vogels de winter uit
de baaierd van april.

Ook dit zout, oud zeer kennen we.
En zoals minnaars en vleermuizen blindvliegen,
geven dromen zich zelden bloot.

Met dit verleden leefden we -
het vuur aan de schubben, de schuimlippen.
Ooftbomen gloeien wit.

Wij sterven langzamer af;
droesemig, meestal achter glas.
Of zoals bloesem, in één nacht.

Een kleine nachtmuziek

Aan een meertouw ligt sinds jaren het huis.
Drijvend, in de ban van schaduwen
alleen rond middernacht.

In de stenen woedt een zee van tijd.
Spleetmuren, steelsgewijs
ternauwernood ademen.

Tekenen vingers een zwarte hand?
Er breken schimmen uit een plant -
klappertandend, ingedampt.

En de stilte komt overeind.
Een lichaam aan de wand, doodrijp -
nachtwebben, herfstgehijg.

Ik ontspring de dans nog net.
Zeilend, in het wilde weg.

De jonkvrouw met de spade

Verstoffelijkt, maar als een steen
is uw ivorig bekkeneel.

En met de spade neigt mijn hand
u te bereiken, roodgloeiend.

Weer is uw ziel als doodgebliksemd,
donkert een laaie gloed alsnog.

In ijle armen, bitterkolven
siddert het maanlicht meerstemmig.

Ik daal af in de fluistergewelven
en in het Zuiden van de pijn.

Terwijl uw stem, een wreder waan -
wij vatten schaduw, ebben weg.

Een baken in zee

Geen ankergrond tenzij
het beenzwart van de tijd.

En met de baggerketting nu
het water peilend, spreekwoordelijk.

Nog haal ik wrakken op
waarop gedagtekend de dag

toen de belboei rinkelde -
mummies met danskleppers.

Maar de vader, hij taalt niet meer.
Hij zinkt dieper, alsmaar dieper

en vangt het weerlicht, effent het.
Mij gunt hij nauwelijks een vloek -

Ik ben met hem, een blinde speler.

Water en vuur

Schromelijk, als nooit onderhevig
aan de getijden, het herfstgericht
van de reeuwse, de vroegreeuwse liefde

Alleszins in de rui kom ik.
Zoals pauwen, versierd met drift,
tot op het bot besnaard maar huiverig

Alleen aan leven blootgesteld.
Nog rimpelt de aarde mij
als water, de vuurproef nabij.

Hannes Meinkema

Van Hannes Meinkema verscheen tot nog toe:
De maaneter, *roman, 1974*
Het wil nog maar niet zomeren, *verhalen, 1975*
En dan is er koffie, *roman, 1976*
De groene weduwe en andere grijze verhalen, *1977*
Zij schreef in 1977 in opdracht van de VARA *een tv-spel* Verder is alles okee,
en voltooide zojuist haar derde roman Het binnenste ei.

Zeemeermin

Waarom hebben hotels altijd kamers die door het bed worden gedomineerd, ik hou niet van hotels. Hoe zou je kunnen wonen in hotels als het zo duidelijk de bedoeling is dat je er slaapt? Nee, in hotels kunnen mensen niet zichzelf zijn. Beneden is de gelagkamer waar al die mannen op me wachten (denk ik als ik me daar zorgen over maak) - maar ik stel me aan, ik weet maar van een man dat hij op me wacht en hem ken ik, waarom maak ik me zorgen?

Ik neem een bad. Van een bad houd ik veel. Lichter ben ik meer mezelf: water geeft me mijn echte lichaam terug. En ik maak met mijn handen dat het golft.

Omdat ik zo blond ben lijkt het water een beetje groen, een beetje. Hallo, misschien is dit een goede dag.

Met de man die beneden op me wacht ben ik getrouwd. Vandaag. We stonden voor een meneer achter een tafel die toestemming had het ons te vertellen: dat we waren getrouwd, en zo was het. Er waren zelfs mensen die ons feliciteerden, daarna, David kende ze wel zegt hij, ik heb geglimlacht, ik droeg een grijze jurk die een beetje groen is en nu op bed ligt, ik kan hem niet zien. Maar de hoed ligt er naast. Mijn hoed.

Als ik mijn benen beweeg lijkt het net of ze zwemmen, bijna. Ik heb schuim in het bad gedaan maar er is niet genoeg om mij mee te bedekken, zelfs op mijn trouwdag niet, zodat mijn borsten roze bovendrijven; zo op mijn rug ben ik slechts op het nippertje een vrouw om te zien, als ik loop is het echter.

Water ordent de chaos. In het water weet ik me veilig want aan alle kanten omgrensd. In het water hoef ik niet vooruit te zien naar de vele dingen die nog niet vaststaan, hoef ik me niet iets specifieks voor te stellen als ik aan de toekomst denk.

Ik heb wel gehoord dat je niet moet trouwen met een man. Ze zeggen dat het verkeerd voor je is - je kunt geen geld lenen van een bank zeggen ze, en een baan krijg je niet als er werkeloosheid is, en je kunt niet meer groeien omdat je iemand anders toebehoort: maar ik groei vanzelf, ik groei altijd, en waarom niet met hem? En ik heb altijd genoeg te eten gehad, mijn zuster leerde me voor mezelf te zorgen, dus geld is niet belangrijker dan nodig - en hij wilde trouwen, David.

En daar komt nog bij: wie getrouwd is heeft familie, die hoort bij de mensen, die bestaat op de wereld. Dingen zijn duidelijk als je getrouwd bent: er is een plaats die thuis heet, begrijp je. (En bovendien ik geloof het niet, wie kan mij bezitten? Ik bezit mezelf. Ik heb altijd gedaan wat ik wilde doen.)

David lijkt op mijn verloren zuster, hij lijkt op mij. En als ik een kind van hem krijg dan zal het een meisje zijn dat lijkt op mijn zuster, en mijn leven zal lijken op de tijd dat mijn zuster bij me was. (Mijn zuster die in een vliegtuig zat dat ophield met vliegen.) Ik ontmoette hem in een regen. Geen van ons beiden droeg meer dan minimale kleding: zo heb ik hem herkend. Daarom gaan we naar het eiland, morgen met de eerste boot. Ik ben niet meer op het eiland geweest sinds mijn zuster er met mij was, de laatste zomer van mijn onvolwassenheid.

Ik leun achterover in het bad - misschien is het onverstandig om terug te gaan, maar ik wil het. Je zou kunnen zeggen dat het onrechtvaardig tegenover David is, een huwelijksreis vol herinneringen - maar zo voel ik het niet: mijn herinneringen zijn een deel van mij, en als hij van me houdt accepteert hij wie ik ben. En eenmaal op het eiland zal het er vijf jaar later zijn dan toen (de hut is er niet meer), en zelfs daar zal ik ongebroken in het nu kunnen leven zoals mijn zuster me heeft geleerd, en met vreugde. Ik leun achterover, het water is niet warmer dan mijn huid: ik heb koorts, ik heb te veel mensen gezien vandaag. Mijn haar wordt een beetje nat bij mijn nek (hoewel ik het omhooggestoken heb) maar ik zet straks mijn hoed op voor het dîner, dat heeft David gevraagd.

Mijn hoed heb ik veroverd.

Hij stond op het hoofd van een pop in de Bijenkorf. Dus toen ik het zag - een wonder: de kleur van mijn jurk, en geen echte hoed maar een kapje, een bruidsmutsje - toen wist ik meteen dat er geen beginnen aan was, dat ik het nooit gewoon zou kunnen kopen. Om dat te verhinderen bestaan machtige dames in zwarte japonnen die uitgestalde kledingstukken en voorwerpen in etalages hardnekkig beschermen: komt u volgende week maar terug, zeggen ze (dan is het te laat), en als je dan komt zijn ze vergeten het apart te houden.

De pop stond op een rond piedestalletje, te hoog om makkelijk te bereiken. Ik keek om me heen, er waren geen dames te zien. Ik

klom met een voet op het platformpje, zette me af (ik zakte er niet door, gelukkig) en griste met een sprongetje de hoed van het hoofd van de pop.

En de pruik kwam mee, de pop stond ontredderd en kaal in de winkel.

Maar ik legde de pruik rustig aan haar voeten en liep naar de kassa alsof ik mijn hoed rechtmatig verkregen had. Schuldbewust was ik, maar trots.

Op het eiland roofden we dagelijks, mijn zuster en ik. Ze roofde een dode meeuw, ik een konijneschedel, we hadden een hut gebouwd van strandhout in het bos om overdag in te spelen, we waren heksen.

Ze was zo dicht bij me, ik wist altijd wat ze dacht. We waren tegelijk ongesteld - en ik zal me altijd het feest herinneren dat ze maakte toen ik voor het eerst ongesteld was. Dat is lang geleden. Nog langer geleden wisten we geen van beiden meer dan we in boeken lazen: hoewel hij getrouwd was met een ander vroeg ze hem toch, in de tuin: vind je me mooi? En toen hij ja zei zei ze kus me overal waar je me mooi vindt, achter een struik, en ja o ja zei hij, en toen kreeg ze een kind.

En mijn zuster deed het boek dicht en tegelijk begonnen we heel hard te huilen, allebei. Maar later huilden we niet, ik maakte haar blonde haren los en zij borstelde de mijne. Zij droeg het liefst een spijkerbroek, verschoten. Ik waste onze kleren in water en zij hing ze aan een waslijn in de wind, we waren gelukkig. We hadden niemand nodig, we waren onszelf, we behoorden niemand toe. En we praatten, we praatten!

Sindsdien heb ik niet meer met iemand gepraat.

In het bos stond een kring van berken schuin tegen elkaar in, elke boom in een andere hoek met de aarde, hun stammen met wit en grijs en groen, de zon ertussen, een onderwaterlicht: geheimzinnig. We deden duizend spellen: wie kan de meeste kleuren vinden op een berkestam (lichtgroen grijsgroen grijs beige wit donkerbruin rood donkergroen en lichtbruin, ik weet ze nog). We schakelden onze hersens uit en deden heksenoefeningen: vijf minuten lang moesten we zonder na te denken ergens naar kijken, of voelen, of ruiken, of luisteren. Een paar heksenoefeningen zijn: aan je arm ruiken die in de zon en de zee is geweest. Een boomstam voelen, met je ogen dicht: de temperatuur, vochtigheid, het ver-

schil tussen gladde en ruwe plaatsen, de knobbels om met je handpalm langs te gaan en gaten om voorzichtig je vinger in te duwen. (Deze oefening wond me op, daar moesten we om lachen.) We smeerden verse druppels dennehars op onze polsen en tussen onze borsten: natuurparfum zeiden we. Later kleefden onze kleren ongenadig. Ik keek naar de stam van een berk waar het licht in plekken op viel, en ik werd vervuld van een immense vreugde. En omhoog: de overweldigende hoeveelheid blaadjes tegen de lucht, de onbenoembare weelde van alle verschillen in groen - en we keken elkaar aan, we waren helemaal in elkaar, tweelingzielen, zo gelukkig. Ja we lieten ons vollopen met emotie, met schoonheid en schaduw en licht en kleur. En daarna, als we naar ons gehuurde huisje in de duinen liepen, zag ik tienmaal zoveel als vroeger.

En op een dag veroverde mijn zuster een valhelm. Het was haar beurt om met de bolderkar op rooftocht te gaan en ze kwam terug bij de hut met een valhelm.

Zij wilde hem rustig in de hut bewaren, als onderdeel van onze verzameling geroofde voorwerpen, maar ik, stommeling, vond dat we 'm naar het politiebureau moesten brengen en dat deden we. Zodat het eigenlijk mijn schuld was dat we die avond bezoek kregen in het huisje. Van de man die de valhelm verloren had. Hij was lang en donker en in het begin van de dertig. Hij vertelde ons dat hij zijn helm verloren had op het strand: hij droeg hem bij het paardrijden.

Daarna zag ik ze wel samen paardrijden op het strand, maar mijn zuster had geen valhelm op.

En ze kwam niet zo vaak meer naar de hut.

Ze vertelde me over hem: hij woonde in de bergen, hij was net gescheiden, hij zat boordevol pijn, hij had haar nodig, uren lang praatten ze over zijn vrouw. Hij gebruikt je, zei ik, je hebt hem vast en zeker ook onze hut laten zien, zei ik - maar ze verzekerde me van niet, hoe zou dat kunnen zei ze en lachte naar me.

Ik geloofde haar, maar ik was jaloers. En als je bang bent geef je macht aan je angst: het was zoveel eenvoudiger te geloven in mijn angsten dan in de werkelijkheid van onze liefde, van haar liefde voor mij - natuurlijk heb ik er spijt van dat ik jaloers was, die laatste weken hadden zo anders kunnen zijn.

Mijn zuster zei altijd dat je de baas bent over je leven, ik heb er

jaren over gedaan voor ik begreep wat ze bedoelde. Wees geen slachtoffer, zei ze, kies het heden: maar ik verzette me sinds haar dood tegen de werkelijkheid omdat ik maar niet begrijpen kon wat er te kiezen viel als het toeval toch immers zo'n grote rol bleek te spelen in mijn leven.

Toevallig zaten we zonder eten de middag dat hij vertrok.

Toevallig liep mijn zuster de supermarkt in op weg naar de aanlegsteiger: ze kon nog net wat eten kopen voor ze van hem afscheid nam. Ik was bij haar, ik kan eerlijk verklaren dat ik niet weet hoe het gebeurde: nadat ze betaald had bij de kassa bleek er een komkommer in haar tas te zitten. ‘Sorry, vergeten,’ zei mijn zuster, maar ze mocht niet betalen, er werd door de badgasten daar dagelijks zoveel gestolen dat er nu maar eens een voorbeeld moest worden gesteld: de eigenaar van de zaak belde de politie. Het was heel vreemd, ik stond er bij en begreep maar niet dat dit allemaal echt gebeurde, de cassière was hysterisch, de komkommer kostte tachtig cent, de politie kwam voorrijden met een echte politieauto. Wij liepen de winkel uit. De straat stond vol kinderen. Een klein meisje huilde. Mijn zuster beschouwde het als een grap: kom mee, zei ze tegen me, dan spelen we dat we gearresteerd worden, spannend. En ze hield mijn hand vast onderweg en zo kwamen we op het bureau, en ondertussen vertrok de boot. Om een komkommer nam ze geen afscheid van hem. Zou ze hem ook achterna gegaan zijn als het niet was gebeurd? (En het was zo onbelangrijk, op het politiebureau waren ze gegeneerd, natuurlijk was er niets aan de hand, we mochten meteen weer gaan.)

Ik moet wel, zei mijn zuster, hij zal denken dat ik hem ook verraden heb, hij zal nooit meer een vrouw vertrouwen als ik niet ga om hem gerust te stellen.

Zo kwam het dat ze het vliegtuig nam om hem op te zoeken in de bergen. Ze nam lachend afscheid: ik kom terug zei ze want het is niet voor lang, ik heb aan zijn ogen gezien dat hij mij niet begrijpt maar ik wil hem beminnen zei mijn zuster: waarom zou ik niet gaan en genieten zolang het kan, zei ze.

En ze kwam niet terug, maar hij lijkt op haar. Zeer blond, met lange benen in een verschoten spijkerbroek: ze lopen zelfs hetzelfde, David en zij.

Ik klim uit het bad en droog me af. Het wordt tijd voor de toekomst, David wacht op me beneden. Zijn plannen zijn heel pre-

cies - nee hij lijkt niet in alles op mijn zuster - David is altijd bang dat de dingen fout gaan, zodat hij de neiging heeft alles tot in de puntjes te organiseren, en hij raakt in paniek zodra het kleinste detail dreigt verkeerd te lopen: ik stel hem zeer moederlijk gerust, dat vind ik leuk. Ik zal hem alles leren wat ik weet. Misschien zullen we een hut bouwen, op het eiland. En een vuur maken op het strand. En wandelen gaan we door de bossen, en als David het kan kunnen we zelfs heksenoefeningen doen - maar ik weet niet of hij daartoe wel in staat is - eigenlijk is het angstaanjagend hoe weinig je iemand anders kunt kennen. Ik vraag het hem wel eens: wat zie je, als we naar hetzelfde kijken, zeg het preciès vraag ik hem - maar, in geen antwoord ligt de garantie dat ik wéet wat hij ziet, ik kan niet in hem kruipen. Nog niet.

Ik trek mijn jurk aan, de grijsgroene. En ik kijk in de spiegel, maar ik kan mezelf pas zien nadat ik de beslagen ruit een beetje heb schoongeveegd, en ook dan blijft het beeld nog vaag. Maar ik zie mijn ogen, die dezelfde kleur hebben als mijn jurk. Ik kam mijn haar en zet mijn hoed er op.

Ik loop de trap af naar de bar, mijn hand glijdt langs de leuning met me mee. Er is toch iets waar ik bang voor ben, nog steeds.

En van de drempel zie ik David op z'n rug. Hij praat met een vreemde man. Ze hebben gedronken, ze lachen allebei te hard.

Ik loop naar hem toe. Hij hoort me niet aankomen. Hij is verdiept in een plaatje dat de vreemde man hem laat zien, een foto in een tijdschrift.

De vreemde man heft het glas: op de bruid, roept hij, en David drinkt mee.

De bruid, dat ben ik. Ik loop tot zo dichtbij dat ik de foto kan zien. Ik zie: een naakte vrouw, wier lichaam eindigt in een vissestaart. Ze is gevangen in een net en glimlacht desondanks. Haar borsten zijn roze en bloot.

David neemt het tijdschrift en scheurt de foto eruit. ‘Die lijkt er nog het meest op,’ zegt hij. ‘Dat is de mijne,’ zegt hij en hij vouwt de foto op. ‘Die is van mij,’ zegt hij en stopt haar in z'n zak.

Ze hebben me niet gezien.

Ik loop terug naar boven. Ik zet mijn hoed af en leg die ondersteboven op het tweepersoonsbed. Mijn trouwring doe ik erin.

Dan loop ik rustig naar buiten zonder jas. Het regent een beetje. Maar bagage heb ik niet nodig.

Maria de Groot

Maria de Groot is (neerlandica en) theologe. Zij zit samen met o.a. Tine Halkes in de Nederlandse Werkgroep Feministische Theologie. Als vast medewerkster aan VPRO-*radio maakte ze indertijd een bundeling van haar beste toespraken:* Prozaiek. *Haar poëzie beweegt zich tussen religiositeit en feministische bewogenheid, en munt uit door vormtechnische beheersing. Eerdere bundels van haar zijn o.a*. Amsterdams Getijdenboekje, Rabboeni, *en* Katern.

Stad en land

In dit ontmaskerd land moet ik nu wonen:
de muren grondeloos, de bomen hoog-
zogende borsten en van zaad doorstroomde
scheden waarin aarde zich ontbloot.

De stad keert bevend tot haar eerste pleinen
in, houdt de schokschouderende regen
vertederd aan haar lijf en zo verlegen
vult water nu de verwaarloosde vijvers.

Wat heb ik mij vergeten en vergist,
gegrepen naar de chaos, de metalen
hoogbouw, betonnen wegen en de traliën
van liften waarmee grond wordt uitgewist.

Mijn handen zijn ontmaskerd nu ze stil
liggen in de schoot van deze stad.
Ze worden door het water liefgehad
dat stroomt over de bodem zonder wil.

En in mijn geest verrijzen nieuwe steden
waaruit de torenbouw is weggenomen
en aan het lichte water staan de bomen
zo groen als had de aarde nooit geleden.

Vrouw

Het meest gerust spreidt zich haar lichaam open
aan het ontzaglijk licht dat haar verkoelt
en weerloos door de vochte gangen spoelt
om haar gewelven lijfelijk te bewonen.

De schoot is een vulkanisch dal met bronnen
waar vuur en water zich om strijd vermengen
en in een zoet en zonnelicht verzengen
de aarde uit die paring wordt gewonnen.

Zij houdt het leven in zichzelf ontbloot,
de vrouw die opstaat nu haar morgen daagt.
Zij is de eerste minnaar, zij ontmaagdt
de donkere gewelven van de dood.

Dans

De bossen zijn gekapt en allerwegen
liggen de velden naar de einder open.
Nu kan ik onbekommerd verder lopen.
Niemand beveelt en niemand houdt mij tegen.

De stammen in de bermen zijn gaan bloeien
met kleine paddestoelen, wilde grassen.
Ik voel mijn voeten in de aarde passen
alsof ik mij aan niets meer zal vermoeien.

Dit is de dans zoals ik heb gedroomd
dat het zou zijn toen ik een meisje was:
de wegen vrij en wijkend toegemeten
aan wie tot stervens toe gevangen zat
en met een kracht die ons in niets verschoont
de martelingen van de dwang vergeten.

Maria Magdalena

Nooit zal ik meer de onafzienbare velden
verlaten voor het kleine perk van pracht,
de warme rozengaarde die vertelde
over de zinderingen van de nacht.

De geur die uit de open bloemen welde
zal ik niet meer genieten, noch de zacht
wiegende stengels zien die overhelden
naar gronden die bevruchtten tot haar dracht.

Het onbewerkte land, de wilde wegen
zijn mijn domein sinds u mij tot u riep
en over rotsen klim ik naar uw zegen.

Liefste die uit de graftuin overliep,
wanneer zullen uw woorden in mij wegen,
storm die nog nooit ten einde met mij sliep.

Sonata mystica 1

Hij houdt mij graag tegen zich aan als bron
waaruit hij drinken kan en waar hij soms
genezing vindt voor zijn doorboorde handen.
Dan baadt hij in mij en voelt hoe het branden
van pijn verkoelt en hij glimlacht daarom.

Wanneer hij uit mij opstaat en het bad
wordt rimpelloos als was hij nooit gekomen,
dan draag ik nog het aanschijn dat hij had
als een geloken lichtbeeld in mijn bodem.
Met strelingen blijf ik hem overstromen.

Maar het vervagend beeld wordt uitgewist.
Het laat mij als een aarden spiegel achter:
wat blad en takken, de schim van een vis.
Totdat de bronnen van zijn duisternis
wellen en mij meevoeren in zijn nachten.

Sonata mystica 2

Nu regent licht in mij en zijn mijn gronden
doorstroomd van licht. Het voelt als vloeibaar glas
waarin zijn hand naar de juwelen tast
die in mij ongerept worden gevonden.

Ik ken de plek waar hij mij zal verwonden.
Hij komt aandachtig die mij streelt en wast.
Gesteente nog niet tot zijn stroom ontbonden
weent bij hem tranen transparant albast.

Een wolk die buigt, een smeltende kolom
die mij losmaakt van mij en bij zich neemt
zoals een vrucht geplukt wordt van haar grond.

Drinkend verdronken in dit mond aan mond
- zijn handen om mij heen, vlammende zon -
gekloofd juweel dat samensmelt tot één.

Aarde

De aarde zegt: ik ben de altijd barende.
In mij verwijlt het moederzielgesteente,
de zeefossielen en het bergmassief
waarover oude oceanen wenen.
Ik adem wolken, ik verteer de dood
en bereid spijzen voor de morgenvogels.
Ik heb de netten van de nacht geroofd
en laat de vissen naar hun nesten stromen.
De aarde zegt: ik ben het eerste brood
dat mensen eten en ik word genomen
tot in de laatste dagen van de dood.

Herfst

Nu de schoven gebonden en de schuren gevuld zijn
ben ik de armste, de wintervrouw.
Ik ben niet geoogst en ik heb niets dan as
verzameld van de verbrande vuren.

Mijn wagens verstuiven, mijn steigerende paarden -
hun teugels gingen in wind verloren
- ik ben alleen om aarde te lezen
geboren.

Vogels

Klaart mijn zwijgen op in het woord
dan is er aandacht op aarde;
schroomvallige vogels benaderen mij:
kom vrouw
kom liefste
vlieg met ons over -

Lidy van Marissing

Lidy van Marissing (1942) is als journaliste verbonden aan de Volkskrant. *Literaire publikaties:* Ontbinding, *anti-roman (1972);* De omgekeerde wereld, *leesboek voor de middengroepen (1975),* Het mes in het beeld, *montage-eksperiment in samenwerking met Daniël Robberechts, H. Verdaasdonk en Jacq Firmin Vogelaar (1976); bijdragen aan de tijdschriften* Raster, Te Elfder Ure, De Gids. *In voorbereiding:* Het gedroomde leven / Een denkbeeldig onderzoek.

Als in een donkere kamer / Door kieren een beweging zien

'Vrij plotseling kapte ik met alles. Ik vertrok naar Frankrijk, naar Parijs. Dat ik naar Parijs ging was betrekkelijk toevallig. Ik zocht alleen maar naar een andere omgeving om mezelf te leren kennen. Ik wilde weten wie ik zélf was. Tuis was ik ingekapseld geraakt in een miljeu, in een roetine. Het gebeurde misschien niet allemaal zo bewust als ik het nu formuleer, maar zoiets is het toch geweest.'

De mogelijkheid om beelden te vormen door middel van kleine gaatjes/
De mogelijkheid om zich een beeld te vormen op de tast / Braille?

'Je moet je dat zo voorstellen: Ze rolde het vloerkleed op en trok dwars door de kamer een rechte lijn van krijt. We verduisterden het vertrek, sloten de ramen af, barrikadeerden de deur. Radio en telefoon verstopte ze in de badcel. (Buiten scheen de zon, ik luisterde verlangend naar de verre geluiden van het verkeer.) Dit moet de grens zijn, zei ze, dit is de grens, en ze schoof haai voet langs de streep. Hier ben ik. Daar gaat de zon op, dat is de zee, dat is een eiland, en waar jij zit zijn de bergen. Op de tweede avond was de vloer met tekens bedekt, een merkwaardig schrift van wijdvertakte lijnen en cirkels, witte figuren van krijt.'

Camera obscura. De mogelijkheid om *beelden te vormen door middel van kleine gaatjes* was reeds aan Aristoteles bekend.

Leonardo da Vinci gaf een eerste uitvoerige beschrijving. Door een kleine opening in een van het licht afgesloten ruimte wordt een voorwerp dat zich buiten de kamer bevindt, op een wand omgekeerd geprojekteerd.

‘Omdat zijn hotel aan een kruispunt lag raakte hij geïnteresseerd in het gebeuren buiten: overdag het binnenvallende zonlicht, 's nachts de stoplichten en het voorbijkomend verkeer. Hij ontwierp een heel schema met verplaatsbare wanden, open en dichte deuren en ramen, zodat hij de variaties van het licht buiten binnen in de kamer kon opvangen. Via een speciale opening bijvoorbeeld kon hij het licht van de koplampen vasthouden van de auto's die bij het stopsignaal ongeduldig waren doorgeschoten. En hij kon overdag de schaduwen van de voetgangers langs zijn wanden laten lopen.’

Zoötroop. Ook wel *wondertrommel* genoemd. Bestaat uit een draaibare, op een statief geplaatste cylinder, voorzien van kijkspleten. Aan de binnenzijde zijn de verschillende fasen van een beweging getekend. Bij het draaien van de cylinder kan men *door een spleet een doorlopende beweging waarnemen*.

‘Je moet je dat zo voorstellen: Ze gooide de ramen open, maar buiten was het intussen nacht geworden. Ze zei, we leggen een vuur aan, op de vlakte van de vloer, een alles verlichtend vuur, we verbranden het sinds jaren opgestapelde huisvuil, het is een aanval op de duisternis. Dan zie je de voorwerpen barsten van de hitte, zei ze. Je ziet hoe de verflaag breekt, krult, rimpelig wordt. Je moet eens naar de rook kijken, zei ze, naar de fluisterende taal van de rook. Ze zat gehurkt aan het eind van de witte streep, de grens, die er nu gehavend uitzag, hier en daar weggeveegd of uitgelopen.’

Stroboskoop. Ook wel *levensrad* genoemd. Een draaibare schijf met de weinig van elkaar verschillende tekeningen van de bewegingsfasen van een figuur of een proces. Bij het draaien van deze schijf kan men *door spleten de figuur in een spiegel zien bewegen*.

‘Ik kon me dat allemaal niet zo goed voorstellen. Ik zei: ik, maar

gelukkig bedoelde ik allang iemand anders. Sommige maskers brachten me van mijn stuk. Waarom die wijd open mond, waaruit een enorme tong steekt? Waarom die neerhangende kin, die uitpuilende ogen? Waarom die vogelkoppen op het voorhoofd zonder duidelijk verband met de rest?'

Zo is het ook met onze kennis van de hersenen. De werking van één afzonderlijke zenuwcel wordt sinds kort vrij goed begrepen. Het samenspel van deze cellen als geheel is echter nog een groot raadsel.

'Zelf sprak hij over zijn spel met het licht en de ruimte als over "de kleren van de keizer".'

'Verliest een mens ooit zijn gezicht? Nee, hoogstens zijn masker. Misschien dat achter dat afgevallen masker een groot oor vrijkomt dat eindelijk de woorden hoort, niet wat de losse woorden meedelen maar wat de taal als geheel uitdrukt.'

Elk beeld wordt afzonderlijk opgenomen. Wanneer men de beelden daarna met normale snelheid afdraait lijkt het of de objekten bewegen. Wanneer men bijvoorbeeld van een traag proces - zoals het openbloeien van een bloem, het helen van een wond of het veranderen van een mening - met grote tussenpozen maar steeds op beslissende momenten een opname maakt, kan men later versneld de totale beweging zien.

Elk beeld wordt afzonderlijk waargenomen. Al sinds haar schooljaren heeft ze dat gevoel van versplintering: het een is losgemaakt van het ander, de verschillende ervaringen leiden een eigen leven, het plezier, de herinnering, de pijn, het denken, het genot, alles staat op zichzelf. In de tram voornamelijk gezichten, in de warenhuizen voornamelijk handen, in de bioskoop voornamelijk monden, een doek vol monden in kleur. Deze verbrokkeling is als een schilferige huidziekte over haar lichaam gekropen, heeft over haar hele leven barsten gelegd. Gek genoeg is juist die alles losvretende ziekte het enige bindende element tussen al haar ervaringen.

Elk woord wordt afzonderlijk uitgesproken en afzonderlijk ge-

hoord. Maar wat de taal als geheel uitdrukt? Het zwijgen inbegrepen? De veelzeggende stilte die valt - tussen de regels? Woorden als dunne planken die over een afgrond worden gegooid en waarover je wel kunt lopen maar waarop je niet kunt blijven staan. Iemand gebruikt ze en maakt zich snel uit te voeten. Wanneer je ook maar een ogenblik blijft staan op de verende planken breken ze en verdwijnt alles in de diepte.

'Maar hoe spontaan ik ook opspring, altijd ben ik mij bewust van de machtige afwezige die er ook is, ergens in mij, die peinst, en rookt, en mijn hand bekijkt waarvan hij langzaam de verschillende geledingen laat bewegen. Nooit ervaar ik mijzelf als een geheel. En evenmin als deel van een geheel, ik bedoel, voor zover ik mij als deel van een geheel ervaar is dat niet een bevrijdende verruiming maar eerder het gevoel vastgelegd te zijn binnen een onzichtbaar kader.'

Ze hoorde haar eigen stem, die een soort vreemde echo's maakte, alsof hij weerklonk in een grote leegte, en het leek haar of ze zich in een betonnen parkeergarage bevond, en ook had ze het gevoel dat er iemand naar haar keek, in het donker.

Diafragma. Onderdeel van de kamera waardoor de door de lens vallende lichtbundel kan worden begrensd. Het wordt gevormd door een geheel van *kleine blaadjes die over elkaar schuiven* en zo de lensopening verkleinen tot ze geen licht meer doorlaat. (Of omgekeerd.)

'Er groeiden schubben over ons lijf, vooral over onze ogen, en nu staan we - ouder dan dertig jaar - er gekker bij dan ooit tevoren. Het enige dat we hebben gezocht, verlangd en ten slotte geëist, was vrede. Een vertrouwde plek. In een vertrouwd landschap, een bewoonbare stad bijvoorbeeld. Maar dat was te duur en werd een onbereikbaar ideaal genoemd.'

Alsof je tegelijkertijd ook buiten je eigen leven staat. (Wat is binnen? Wat is buiten?) Zo lijkt alles iets in de verte; terwijl je het ziet, direkt beleeft, lijkt het al een vage herinnering.

‘Het was alsof ik zat, terwijl ik zo sprak als een slaapwandelaar, alsof ik op een stoel zat, en misschien was ik wel echt een slaapwandelaarster, maar zat ik in werkelijkheid op het bed. En ik herinner me dat ik een hand omhoog deed, een arm, heel langzaam. Zoals ik eens een vrouw op een schilderij heb zien zitten, maar misschien was ik het wel. Ja, ik krijg nu het gevoel dat ik in een schilderij zat, en dat ik alleen maar het profiel van een zittende vrouw was, maar zittend op een stoel, en ik zat dus in werkelijkheid op het bed. En nu lijkt het me dat ik helemaal niet sprak, maar dat ik mijn arm langzaam omhoog deed, en mijn hand. Dat ik eigenlijk deed als iemand die een teken geeft dat hij wil gaan spreken en niets zegt, nog. En misschien is het zo - als ik een beetje beter kijk - dat de kamer wat lichter wordt, of doe ik mijn ogen open? dat zou ook kunnen - en er zitten twee mensen daar naast mij, die me aankijken en dan naar mijn hand boven mijn hoofd kijken. Ze hebben hun mond open maar zeggen niets. Misschien verwachten ze dat ik zal spreken? Maar ik herinner me geen behoorlijke zin. Wat zitten we hier keurig, zo stil, ik word er bang van. Het lijkt me dat ik nu ook mijn andere arm omhoog moet steken, langzaam als een slaapwandelaarster. Zo zit ik met twee handen omhoog en neergeslagen ogen. Zoals ik eens een vrouw op een schilderij heb zien zitten. Tussen twee katten zat ze, als ik me goed herinner.’

De plaats van de personages en de voorwerpen in het kader. Een figuur of voorwerp kan frontaal worden getoond, op ooghoogte, vanuit de lucht *(vogelperspektief)* of vanaf de grond *(kikvorsperspektief)*. Als de regisseur iets naar voren wil halen kan hij het centrum van het personage of voorwerp laten samenvallen met het middelpunt van het beeldvlak.

‘De volgende ochtend, in het hotel, keken wij geschrokken naar het vierkant van het raam: een stille boomtop, drie onbeweeglijke vogels in de rechterbovenhoek, en een wolk. Een vreemd verstard beeld. Wijzelf lagen op de voorgrond, precies in het midden.’

Close-up. Het gezicht van een personage vult het hele scherm. De grootopname betrekt de toeschouwer zeer nauw bij het gemoedsleven van de held. (N.B. Belangrijke filmsterren bepalen in hun

kontrakt het aantal close-ups waaraan de cineast zich moet houden.)

‘En ik kijk naar zijn gele snor, daar boven zijn mond, zijn open mond die bijna het hele doek vult, en ik zeg: “Ga toch een eindje van me af staan, ik stik zowat.”’

Bioskoop. Ook wel *droomspelonk* genoemd.

De personages treden niet buiten hun gezichtskring. Ze menen dat ze uitzonderlijk zijn - het middelpunt van de wereld - maar in werkelijkheid laten ze hun ervaringen en emoties dikteren en insnoeren door normen die in hun miljeu verborgen zitten. (X. doet haar hele leven niets anders dan wat ze denkt dat van haar verwacht wordt, terwijl ze daarbij de illusie koestert dat ze haar eigen leven leidt.) De bezwerende kringloop, waarin ze al hun dromen en onbewuste verlangens eronder moeten zien te houden: men beheerst zichzelf, meent men wilskrachtig en welopgevoed, maar in feite wordt men beheerst door zijn omgeving.

De man die op ons afkomt *(frontaal)* - wat stijfjes, om zijn verlegenheid te maskeren - is klein, tenger, haast broos. Door zijn vrijwel kale hoofd komt de merkwaardige, onregelmatige vorm van zijn schedel des te sterker uit. Blauwe ogen in een bleek gezicht, waarover tijdens het praten enige nerveuze tics lopen. *(Close-up,* zeer kort, bijna een flits.) Beweeglijke handen, enigszins trillend. Hier is kennelijk iemand die zich met zijn figuur niet goed raad weet (zich groot houdt) en die pas onder het roken van een sigaret langzaam los komt. Tijdens het gesprek krijgt zijn gezicht een zachte, bijna kinderlijke uitdrukking.

In elke taal zit het verlangen opgesloten naar een weerwoord.

De toeschouwer, zo wordt gesuggereerd, kijkt vanuit een hooggelegen kamer door een raam en ziet een vogel met een rode snavel op een tak. Achter en onder die vogel ziet hij een groen landschap. Vrede? Omdat zijn ogen aan de zijkant van zijn kop zitten kan de vogel naar het landschap kijken en tegelijkertijd naar de toeschouwer. Hij heeft alle gelegenheid om te kijken: met

zijn linkeroog naar een man bij een raam, met zijn rechteroog naar een groen landschap met bomen. Die vogel is in staat daar waar de zenuwbanen van linker- en rechteroog elkaar raken eenvoudige relaties te leggen tussen de dingen die hij waarneemt, en hij heeft daar genoeg aan. De toeschouwer echter vraagt zich voortdurend gekweld af: Waarom sta ik hier zo achter het raam terwijl het landschap (nog) groen is?

Iris. Ontstaat door dichtdraaiend diafragma. Het beeld wordt langzaam cirkelvormig afgedekt.

'Je moet je dat zo voorstellen: Met vlugge bewegingen bracht ze de afgelopen dagen bijeen. De woorden, de beelden, de omhelzingen, de dromen en gefluisterde eksplosies, haar hele witte systeem in die donkere afgeschermde ruimte. Als in een achteruit draaiende stomme film herstelde zich het oude wereldbeeld in alle onderdelen. Ze zette mompelend de koffers in het nu weer zonnige vierkant van de kamer, midden op de nu weer onbekraste vloer. Er ontbrak ten slotte niet veel, de tijd leek te hebben stilgestaan. Dat was voor haar een teken om zo snel mogelijk te vertrekken.'

Op de tast (Nog een donkere kamer)

Ze zit niet op het bed maar ernaast, op een kussen op de grond. Met haar blote lijf in een deken gewikkeld, de haren los, haar benen gekruist. Een blonde Indiaan.

Ik zit niet naast het bed maar erop en kijk naar haar. Haar stem is een traag nadenkend gebaar, de beweging van haar handen is een zachte stem. Terwijl het vuur in de kachel zwakker wordt is ze steeds vager te zien maar des te duidelijker te horen.

'Als je zó doet met je ogen, erop drukt en erin wrijft, zoals ik je zeg, maar langzaam, dan is het nog veel beter dan wanneer je er direkt naar kijkt, naar de wereld, ook wanneer het dag is, zo in het licht, in de verblindende zon. Want wat je ziet als je zo je ogen dichtdoet, dat zijn echt de kleuren van de dingen,' zegt ze. 'Zo kun je ook de lucht zien, met zijn wolken, en het vuur, en de dieren die daar beneden zijn, op de bodem van de zee, met het zand, met het water. En dat is een lucht die meer lucht is dan de buitenlucht, die lucht die je binnen in je ogen ziet, en ook het vuur, dat is een ander vuur,' zegt ze.

'Misschien is het hetzelfde vuur dat je zag voor je geboren werd, toen je nog niets was, bijna niets, en er alleen maar deze beelden waren, toen, misschien een beetje vaag maar toch ook echter, en onrustiger, ik bedoel, meer levend. Want zie je wel, ze veranderen ook steeds,' fluistert ze.

'Maar de stad dan?' vraag ik. 'Hoe zie je de stad nu, en de mensen? En mij?'

'Zeker, het is een beetje een *kaleidoskoop,* wanneer je die zo tussen je vingers laat draaien. Maar in dit intieme duister is er niets dat zo meetkundig precies en zo hard is als een kaleidoskoop. Hier is alles juist heel zacht,' vervolgt ze onverstoorbaar. 'Je hebt die kaleidoskoop eigenlijk binnen in je en van de dingen die je ziet, van binnen, die vormen, die kleuren, die veranderende droombeelden, daar weet je eigenlijk niets van. Waar zijn ze?' vraagt ze met haar handen voor haar ogen. Met haar handen tegen haar gezicht.

Beverly Lowry

Beverly Lowry leeft in Houston (Texas, USA); ze heeft twee kinderen. Mama's Turn *was het eerste verhaal dat van haar werd gepubliceerd (in* Falcon); *inmiddels heeft ze ook een roman geschreven*.

Mama's beurt

Hij heette Ray, maar ik noemde hem Max en hij vond het prachtig. Ik kende hem nog amper een uur toen ik zei, je ziet er niet uit als iemand die Ray heet, ik ga je Max noemen: je had zijn bulderende lach moeten horen. God wat was die man luidruchtig. Ik denk dat het komt doordat hij in Californië is opgegroeid. Zijn achternaam was Maxwell, dus: Max. Hij was zesentwintig en *eruit* als een Max, helemaal tot en met zijn krullende haar, brede schouders en de spieren in zijn kaken. Ik kan me de eerste dag herinneren dat hij door onze flat kwam - als een razende trein, je had hem niet kunnen negeren al had je het geprobeerd. Hij stampte en schreeuwde; hij lachte luid genoeg om de doden te wekken (of op zijn allerminst Ralph boven, die 's nachts werkt). Ik keek naar hem en dacht, nou, goed zo. We waren al een hele tijd niet in de buurt van een stamper geweest, ik wist dat het ons op zou kikkeren, want omdat we flatbewoners zijn hebben we altijd aangenomen dat *niemand* zomaar net zoveel lawaai kan maken als hij of zij maar zin heeft. Het ligt aan de muren, weet je, en aan de mensen aan de andere kant ervan. Wij voelen ons nooit vrij genoeg om ons eens helemaal te laten gaan, niet echt; er zijn altijd mensen boven ons, onder ons, naast ons. Jezus, zelfs buiten op straat, zo ver gaat het na een tijdje wel. Maar Max, die was verdomme nog gewend om een oceaan aan zijn zij te hebben. Het kon Max niets schelen wat mensen dachten, hij deed wat ie deed, met een volume op eigen sterkte, en zij konden het slikken of niet, hij trok zich er niets van aan. Dat was een houding die bij ons als een frisse wind over kwam (en het paste ook goed bij zijn beroep als verkoper). Nu ik erover nadenk was het tussen ons ook één van de belangrijke factoren die ertoe hebben bijgedragen dat hij zo'n heibel in onze levens heeft gemaakt.

't Is verdomd geen wonder: ik ben achtendertig. Dat zeg ik maar meteen, niet omdat het een doorslaggevende faktor in onze relatie was, want dat was het niet, tenminste dat had het niet hóéven wezen, het was niet onoverkomelijk, maar omdat het wel een belangrijk effekt had waar ik totaal niet op was voorbereid - zodat ik ging denken dat ik er meer aandacht aan zou moeten besteden dan ik in de praktijk geneigd was te doen. Het *feit* ervan hing voortdurend in mijn achterhoofd. Over het algemeen ben ik niet

een onagressief persoon als het om de liefde gaat, maar in dit geval werden de scherpe kantjes van mijn stoutmoedigheid afgeslepen doordat ik me aldoor bewust was van het verschil in leeftijd. Die scherpe kantjes werden dan ergens anders weer gekreëerd. Ik werd er weifelachtig van. Ik wilde mezelf niet aan Max opdringen of bezitterig doen over hem; ik bedoel maar, ten slotte was hij jong en een vrijgezel en ik was, Jezus laat ik het nu maar eens zeggen, al heb ik het toen nooit gedaan, niet één keer, een *oudere vrouw,* ja, met drie kleine kinderen. Wie was ik, zo zei ik tegen mezelf, om eisen te kunnen stellen? (Trouwens, dat was een vergissing; mij zul je nooit meer horen zeggen: Wie ben ik, om wat dan ook.)

Wanneer hij bij me was was hij bij me en dat was dat. Ik vroeg hem nooit waar hij anders was, of wanneer hij weer terugkwam als hij vertrok. Ik gaf hem slechts een kus, glimlachte en zei Tot ziens Max, zo lief als de kont van een baby die pas is gebaad, zo roze als een suikerspin, zo zacht als luchtig opgeklopte slagroom ... dag Max.

En ondertussen: de keerzijde.

Darmen geknoopt in krakelingen, longen beroofd van lucht, kokend rood achter de ogen. Gewelddadige woede, hulpeloze boosheid. Zijn behoefte was zo groot dat ik die lang nadat hij weg was nog kon proeven als een zure-uien-boer die wegblijft tot bij het toetje. De behoefte om te vragen. Te eisen. TE WETEN: Waar ga je naar toe, wanneer kom je weer terug, *waar sta ik?*

Maar dan zei ik tegen mezelf, wacht, doe het niet. Zet hem niet onder druk, wees niet te zwaar op de hand want dan vertrekt hij, dat wil je toch niet. En ik wilde dat inderdaad niet, we wilden het geen van allen.

Ik kan me een keer herinneren dat hij gezegd had dat hij op zou bellen. Ik zat de hele dag te wachten. Ik wilde zelfs ondanks de steeds groter wordende schare kakkerlakken de vuilnis niet naar de verbrandingsoven brengen, want ik was bang dat de telefoon zou overgaan terwijl ik buiten was, dat ik hem niet zou horen. De hele dag. Toen hij eindelijk belde, zonder uitleg te geven of zich te verontschuldigen, was het al midden in de nacht. De achterkant van mijn mond sprong bijna uit elkaar van de aandrang om te gillen en schreeuwen, mijn hersens zeiden de hele tijd, het is maar een telefoontje, wind je niet zo op, een stom telefoontje.

Je had me moeten horen. Ik zei geen woord, vroeg niets, klaagde niet.

Wat ik wel deed was de afwas.

De afwas doen is niet helemaal zonder positieve kanten, want als er in de hele wereld iets is waar je op kunt rekenen is het wel dat je alleen gelaten wordt als je daarmee bezig bent. Dat gebeurt automaties, net als wanneer je ziet dat iemand op straat aangevallen wordt, dan zeg je tegen jezelf, wegblijven, niet tussen komen, bemoei je er niet mee, zo raak je alleen maar in moeilijkheden. Het zelfde geldt voor afwassen: ze wenden hun hoofd af en zien liever niets. Dus, aangezien je als je staat af te wassen zeker niet aan *borden* denkt, krijg je een tijdje speling in je hoofd, om eens goed te piekeren, en dat deed ik. Ik noem het aanrecht mijn klaagmuur. Terwijl ik bij de Dreft, de Jif, de Vim en de Sun glazen sta te wassen, borden sta te boenen en pannen sta te schrapen, maak ik er een grandioze vertoning van. Ik laat mezelf gaan. Ik geef mezelf over aan zo'n geweeklaag, zo'n gebulk, - zo'n hartgrondig gejank en gekreun - dat welke pijn ik ook voel, wat het ook is waardoor ik me heb laten kwetsen, het er uiteindelijk samen met al dat lawaai uitkomt. Dan gaat het beter. (Gewoonlijk ligt de oorzaak natuurlijk bij een je-weet-wel, het begint met een *m* gevolgd door *an*. Ik zit vast aan die klootzakken, ze vermoorden me, ik begrijp niets van ze, maar Jezus ik wil ze; ik voel me meteen stukken beter als er een in mijn leven rondloopt. Het doet er niet toe wat voor een laag-bij-de-grondse lul het is of hoezeer het hem ontbreekt aan persoonlijkheid of karakter... Ik weet niet waarom maar ik loop er altijd naar eentje te zoeken; ik ben net als een lucifer, die heeft een ruw oppervlak nodig om langs te strijken, ik heb ook iets nodig om me tegen af te zetten, iets dat anders is dan ik, in elk geval.) Het werkt, dat geweeklaag. Die keer dat ik Max niet gevraagd had waarom hij tot na middernacht niet had gebeld was het niet makkelijk want Max betekende zoveel voor me. Er waren tweeëneenhalve afwassen voor nodig, maar uiteindelijk kwam ik er toch af. Er zat natuurlijk wel een pan die van binnen en buiten bekorst was met overgekookte havermout bij die tweeëneenhalve afwassen, maar toch...

En als Max wél probeerde om zijn daden te verantwoorden (dat gebeurde zelden, heel zelden) dan deed ik altijd dit: ik stak heldhaftig mijn hand omhoog, als een agent die het verkeer regelt,

en liet hem ermee ophouden. Ik was zijn vrouw niet (dat zei ik, dat *dacht* ik feitelijk) en ik wilde me niet gedragen alsof ik dat wel was. Want anders, vertelde ik hem, zou ik me voelen alsof ik de vrouw van Ralph hierboven was wanneer ze uit het raam schreeuwt: 'R-AL-PH! Je zei dat je ging Bowlen. Ik heb gebeld en je was er niet en hier ligt je Bowlinghemd nog dat ik voor je heb gestreken. *Waar was je Ralph, als je niet op de Bowlingbaan was?'* We lachten wat af over Ralph en zijn vrouw. Als Max lacht komt er zo'n ontstellend gebulder uit hem, zo luid, vanuit zo'n diepte dat de ramen ervan rammelen. Ik geef me eraan over en de kinderen, overdonderd door sprakeloze liefde, hollen naar hem toe om bij hem te horen, om een deel te zijn van iemand die zo buitensporig is.

De vader van de kinderen is nu al viereneenhalf jaar weg, sinds vlak voor de geboorte van Ricky. Hoewel ik niet kan zeggen dat ik hem heb gemist (tenminste, de man die hij op het laatst was), neb ik soms wel verlangd naar wat steun, steun waar ik op kon rekenen. De kinderen hebben veel nodig, het is moeilijk om het ze allemaal in m'n eentje te geven - en ik praat nu niet alleen over kleren en eten. Maar ja, weg is weg, we zullen het wel overleven, wat er ook gebeurt. Hij stuurt elke maand een cheque, - wat meer is dan sommige anderen doen, daar kan ik tenminste op rekenen, - maar verder niks. De twee oudste kinderen missen hem erg, vooral Robby. Bij elke naderende verjaardag staan ze erop te geloven dat hij er deze keer aan zal denken. Ze zijn zo koppig. Ik heb het tegen ze gezegd, vergeet hem nou maar, maar ze houden vol. En als hij dan niks van zich laat horen huilen ze in bed en haten mij omdat hij weg is. Vooral Robby, de middelste, die lijdt er het meest onder. Hij denkt dat het een soort zonde is, zoals een bank beroven of spugen op Jezus, als een mama en kinderen geen vader in huis hebben. Robby is streng.

Toch hebben we plezier samen. Als we elkaar-van-het-bed-schoppen spelen, dan leggen we onze voetzolen tegen elkaar en duwen net zo lang tot er iemand afvalt en dan weer iemand, tot het laatste gevecht, wat gewoonlijk tussen Caroline en mij is. Caroline is mijn oudste, hoewel, de laatste tijd lukt het Robby om mij eraf te krijgen, dan is het tussen hem en Caroline. We zoenen elkaar veel, we maken ruzie en schelden elkaar uit, rennen in onze drie kamers van de ene naar de andere op zoek naar

een plek waar we elkaar kunnen ontlopen, maar niet echt, we gaan nooit ver weg. We horen bij elkaar, al voelen we ons af en toe nog zo anders dan de anderen: we zijn een groep, we zijn samen. Ik werk: in de weekeinden bedien ik de lift van een hotel en op de door-de-weekse ochtenden maak ik afspraken per telefoon voor een stofzuigerbedrijf. Het gaat, het gaat vrij aardig. Soms heb ik wel met mezelf te doen omdat ik alleen maar bij die goeie ouwe Caroline slaap, maar dan denk ik, wat zou er van me terechtkomen als ik hen niet had. Aangezien ik nog nooit eerder iets gehad heb wat zelfs maar tipte aan hoe het nu is, laat staan iets beters, denk ik, het gaat okee.

Max gaat van deur tot deur, hij verkoopt stofzuigers aan de mensen met wie ik, en anderen zoals ik, afspraken maak. Over het algemeen slaagt hij er goed in, zoals je wel zou denken aangezien Max een Max is. Hij staat konsekwent op de nationale toptwintig van het bedrijf; voordat ik hem ooit ontmoet had, had ik al van het prikbord en de caissière over hem gehoord. (Die caissière, vertelde Max me later, zat aldoor achter hem aan, hij zei dat ze hem zowat de maan en de sterren aangeboden had om alleen maar met haar mee naar huis te gaan en, zoals hij dat uitdrukte, samen thee te drinken: die trut, ze is minstens vijfenveertig.) Hoe het ook zij, de caissière zei dat hij afschuwelijk was, brutaal, aanstootgevend en vreselijk egoïsties - dus uiteraard was ik nieuwsgierig.

Ik wist net zo goed als ik mijn eigen naam ken wat ik zou doen als ik hem zou ontmoeten, na verloop van tijd moest ik hem natuurlijk ontmoeten. Ik zou heel hevig tegen hem doen, ik wist het, hij zou daarop reageren en ik zou hem vragen om langs te komen, zomaar. Zoals ik al zei, ik begrijp niet altijd *waarom* ik iets doe, maar ik weet wel *wat* ik waarschijnlijk zal doen.

We ontmoetten elkaar toen we allebei ons salaris aan het ophalen waren, ik nodigde hem, zoals voorspeld, uit om koffie bij me te komen drinken, de caissière keek heel nijdig, hij zei ja en dat was dat. De volgende avond stond hij alweer voor de deur, vroeg om meer koffie. Werkelijk, in het begin heb ik het initiatief aan hem overgelaten en hij heeft geen enkele keer geweifeld of een pas verkeerd gezet, hij bleef maar doorgaan, dus wie was ik om me ertegen te verzetten?

Eigenlijk deden we niet eens zo veel. We aten met zijn vijven en

rommelden maar wat aan, keken naar de t.v. of speelden kaart of domino. Max kon nota bene jongleren, de kinderen waren daar natuurlijk gek op en bedelden erom, we hadden altijd sinaasappels in huis voor het geval hij ja zou zeggen en de avonden dat hij het deed was het groot feest.

Ik wist dat die caissière gelijk had over Max, maar, zoals ik al zei, wij zijn van die mensen die de neiging hebben om hun hoofd in te trekken als een schildpad op de snelweg. Zijn brutaliteit en zijn ego waren precies wat we nodig hadden om ons eens op te kikkeren, te laten lachen. Dat was het wat zo goed was, het lachen, dat was veel waard.

Natuurlijk dacht Robby dat alles nu geregeld was en dat Max de nieuwe vader was in huis. Hij is gewoonlijk zo triest en ernstig dat we hem Robert de Tobberd noemen, maar nu kwam hij elke dag trots uit school, verlangend naar straks als Max zou komen. Soms vroeg ik me af of Max niet wat meer met jongere meisjes uit zou moeten gaan... afspraakjes maken, als mensen zulke dingen tegenwoordig nog doen ... hij kon er niet veel gelegenheid toe hebben zoveel tijd als hij bij ons doorbracht. Maar, nogmaals, dat was zijn zaak, ik had er niets mee te maken. En dat we - omdat Caroline en ik de slaapkamer deelden, de jongens op een uitklapbare bed-sofa in de zitkamer sliepen en Ricky overdag nog thuis was - onze toevlucht tot de badkamer moesten nemen om te neuken op de pleeklep: nou ja, alles went. Ik moet zeggen dat ik op een supergroot bed minder gehad heb.

Dus, we waren zo ongeveer acht maanden kalm en prettig met elkaar opgetrokken (wat naar mijn idee heel lang was, zeker voor de kinderen voor wie twee weken de norm was, want ongeveer zo lang kunnen mannen over het algemeen tegen de herrie) toen Caroline de bof kreeg, die Max nooit had gehad. Toen kreeg Robby het ook, daarna Ricky. Na de bof kregen ze allemaal de drie-dags-mazelen, die toen heersten. Toen - God, ik voelde me net Job - de sprinkhanen kwamen - een virus op de borst. Max kon dus bijna twee maanden niet bij ons in huis komen. Dat was verdomd lang.

In de eerste week belde hij elke dag minstens een keer, meestal tweemaal op. Hij zei, ‘wanneer, meisje, WANNEER?’ (Hij zei dat niemand hem zo klaar kon spelen als ik, vooral met de mond. Hij zei dat ik het zo goed kon volhouden, dat ik nooit stopte en mijn

tanden bedekt hield. Nou, ik kan er natuurlijk niet over oordelen, al is het eerder tegen me gezegd. Ik zou het hem nooit vertellen, maar ik heb de meeste van mijn truukjes opgepikt uit een handleiding voor homoseksuelen. Daarin staat punt voor punt uitgespeld hoe je het doen moet, daarover is er een heel hoofdstuk. Het helpt enorm, weet je, om te leren hoe dat *voelt* om een man te zijn, de dingen die hij lekker vindt en die je zelf niet weten kan, hoe je het moet doen.)

Als hij belde dan plaagde ik hem, dan zei ik prikkelende dingen over wat ik zou doen als we weer terug waren op de klep van de w.c., dat ik dan op zijn bof zou zuigen, dan lachte hij zijn prachtige lach en ik was bijna tevreden.

We zeiden geen van tweeën ooit iets over het leeftijdsverschil. Ik wist uit dingen die hij gezegd had ongeveer hoe oud hij moest zijn. Ik dacht dat hij er wat mij betreft wel op dezelfde manier achter gekomen was, maar we zeiden er nooit iets over. Er was nog iets, Max was nog een wees ook. In het begin maakte ik me daar ook zorgen over. Ik dacht dat hij misschien wel op zoek was naar de reeds lang verloren tiet van zijn dode moeder, dat hij er nog op wilde zuigen, iets dat ik nauwelijks voor mijn eigen kinderen op kan brengen - ik bedoel maar, dat zijn het soort dingen waar je je druk over maakt. Maar na verloop van tijd, toen alles goed bleef gaan, zette ik die angst van me af. En toen ik, nadat we al een hele tijd bij elkaar waren, hem vertelde wat ik had gedacht, greep Max er een uit mijn bloesje en zoog erop - terwijl de kinderen zich elders bezighielden - om te bewijzen dat hij er niet bang voor was. Zo dwaas was dat. Dus ik zei tegen mezelf, vergeet het maar, hij is niet op zoek naar een moeder; het gaat goed, beter dan het een hele tijd gegaan is, hou dus je mond dicht en aksepteer het.

Tijdens de ziekten had ik het zo druk dat ik amper tijd had om over Max of mezelf na te denken, ik had nauwelijks de tijd of de energie om elke dag wat verkooptelefoontjes te plegen - tot laat in de nacht, misschien twee uur in de morgen, dan lag ik wakker en besefte dat hij die dag niet gebeld had. Zelf belde ik hem bijna nooit. Hij deelde een huis met een paar andere jongens die ik niet kende, en aangezien ik niet zo'n klimplant als die vrouw van Ralph wilde zijn - nou, het hoorde gewoon niet bij de afspraak dat ik zou bellen, als er gebeld moest worden dan belde hij. Maar

hij deed het niet, niet zo vaak meer.

En dan ineens belde hij toch en zei, wanneer, wanneer, jij en ik, jij en ik, daar kon ik dan weer een paar dagen op teren.

En toen het eindelijk voorbij was, toen ze alle drie weer beter waren en ik het Max vertelde, zei hij twee woorden. Meer niet. 'Hoe laat?'

Met zijn vieren hebben we de hele dag aan het eten gewerkt, we hadden een grote pot met chili, vlees, geen bonen. Max belde twee keer, zei dat hij amper wachten kon, hij praatte met Robby, hij vertelde dat hij een honkbalbat en een bal voor hem had. We waren natuurlijk bijna hysteries van opwinding. We bakten maïsbrood met kaas erin; Caroline sneed tomaten en uien, ik bakte een schitterende citroentaart met handgeperste citroenen erin: citroenen die door mij maar liefst in hoogst eigen persoon met mijn eigen handen waren geperst. Ik kocht Heinekenbier, en maakte zelfs de koffie van tevoren klaar. Ik bedoel maar, het zat allemaal precies goed in de filter om begoten te worden zodra we er trek in kregen. We deden zelfs voor de versiering kaarsen in oude wijnflessen. Robby spoot met lysol in het rond om de laatste droesem van de bof te verwijderen.

Toen hij om vijf uur nog niet had opgebeld - hij had gezegd dat hij dat zou doen - wachtte ik tot tien voor zes en belde zelf. - Poepie bang, als een kind. Toen er niet werd opgenomen probeerde ik het nog eens, denkend dat ik het verkeerde nummer gedraaid had, ik liet hem zes, zeven, acht keer overgaan voor het geval dat hij onder de douche stond maar er werd nog steeds niet opgenomen. Ik belde weer om 6u.10, 6u.20, 6u.30... ik was inmiddels bezeten, het was ten slotte belangrijk, er zou hem toch iets overkomen kunnen zijn... Daarna belde ik om de vijftien minuten op de klok totdat er eindelijk om 9u.45 opgenomen werd, door een meisje. Ze klonk jong, een kind, ze zei: 'Nee, het spijt me, Ray is er niet.' (Ik had naar hem gevraagd met zijn volledige naam omdat ik wist dat niemand behalve ik hem Max noemde; toch klonk het vreemd om hem *Ray* te horen noemen, alsof we het over iemand anders hadden, iemand die niet echt met Max te maken had.) Toen zei ze: 'Wilt u dat ik een boodschap overbreng?' Het lukte me nog net om nee te zeggen en op te hangen. Wachtte tot halfelf om nog een gesprek met haar te vermijden... geen antwoord.

Om elf uur gaf ik het op. Althans, ik belde niet meer. De kinderen hadden inmiddels gegeten en waren naar bed gegaan, vreemd genoeg niet eens vreselijk teleurgesteld, behalve Robby, want die wilde natuurlijk die bat en die bal. Och, de kinderen weten waarschijnlijk beter dan ik welke risiko's je loopt als je vertrouwt op het woord van een volwassene wat een datum, tijdstip, of beloofde aanwezigheid op een bepaalde plaats betreft. Ik zelf bleef op. Ik zat de halve nacht uit het raam te staren, van binnen opgevreten, ik wenste met heel mijn hart dat we getrouwd waren zodat ik het genoegen zou kunnen proeven om te zeggen wat ik voelde, en dat was: 'Waar was je godverdomme, Ralph?'

Ik sliep niet veel, ik dacht almaar dat ik de telefoon hoorde. Toen hij de volgende ochtend nog steeds niet gebeld had, kon ik de drang niet weerstaan om hem op de zaak op te bellen.

'O zeg,' zei hij, 'wat spijt me dat nou vreselijk dat het gisteren mis is gelopen.'

Dat was alles: vreselijke spijt.

Daarna begon hij aan een lang verhaal over de verkoop van een stofzuiger, hoe het in een feest veranderd was toen de echtgenoot thuis kwam enz. enz. Hij kon niet weggaan want het ging om een koop van 300 dollar, God wat speet het hem nou, hij wilde me zo graag weer zien, op de klep van de plee weer bij me komen.

Ik bedoel maar, het was allemaal zo *nonchalant,* weer een dame, weer een afspraak, weer een koop gesloten. Ik was helemaal verstikt, ik zei dat ik niet zeker wist of ik hem ooit nog wilde zien en hing op; bleef een ogenblikje zitten en dacht, wat heb ik nu weer gedaan? Ik heb hem laten gaan, dat kon ik niet, hij betekende te veel voor me, dus ik belde weer terug. Vlug, voordat hij weg zou kunnen zijn.

'Hé,' zei ik, 'ik klonk daarnet precies als de vrouw van Ralph, hè?' Ik bood mijn excuses aan en we maakten het weer goed. Hij vertelde me nog wat meer over de verkoop van die stofzuiger, over hoe het hem zo uitgeput had dat hij al om tien uur in bed lag te slapen - nee, corrigeerde hij zichzelf, halftwaalf. We maakten een afspraak voor die avond bij mij thuis, voor wanneer ik klaar zou zijn met het bedienen van de lift. Ik voelde me gelukkig nadat ik opgehangen had totdat ik naar de keukentafel keek en die zwarte gietijzeren pot met chili zag staan, er zat een dikke laag harde rode vettige korsten op; een half pakje echte boter hele-

maal platgesmolten op een bordje, tomaten verstard in de olie, de tafel nog gedekt met die kaarsen - ik bedoel maar, *kaarsen*, ze stonden er net als ik, scheef geleund te wachten op iemand die ze aanstak. Okee, zei ik, het is maar een maaltijd, het is maar eten. Maar iets ergens diep binnen in me sprak dat tegen, het was liefde, niet eten wat ik wilde serveren voor hem. Ik, niet de chili vormde de hoofdschotel. Het afwijzen van mijn eten werd het afwijzen van mijzelf. Laat ik het maar opruimen, dacht ik, maar toen dacht ik nog wat meer en bedacht me.

Niet de afwas, niet de klaagmuur, nog niet. Nog even wachten. Dat was misschien wel een vergissing.

Want plotseling zag ik het licht. Het was alsof ik op mijn kop geslagen werd met de honkbalbat die Robby niet gekregen had. Ik had een visioen. Ik zag... Mama. Niet speciaal mijn Mama of de zijne, niemands Mama in het bijzonder, maar Mama in het algemeen, *de* Mama. Het idee dat jij en ik van haar hebben. Die ene, waar de poppen van Caroline om huilen. Die, die daar staat met haar hand in de kont van de kalkoen die ze aan het vullen is. Ze zag er gelukkig uit, Mama. (Als ik zeg dat ik haar zag, dan zag ik haar ook, niet met mijn ogen maar met alles; ik zag precies wat er voor mijn neus stond, ik zag haarscherp waar ik mijn ogen voor gesloten had gehouden: - dát is Zien.) Ze neuriet een wijsje bij het stoppen en vullen. (In de handleiding staat dat het resonantie geeft als je neuriet.)

Ik zag hoe haar cranberries stonden te pruttelen, ik rook haar taart in de oven, ik keek hoe ze in haar potjes roerde. Ik wist wat ze dacht: zullen ze het weer zeggen? Dat mijn kalkoen nooit droog is, mijn vulling altijd smeuïg? Zullen ze? (Volgens de *Handleiding* is het belangrijkste om te onthouden dat alles natgehouden moet worden.) De telefoon gaat. Ze veegt haar handen af. (Om geelzucht te vermijden wassen, wassen en nog eens wassen.) Het is de Jongen of Junior, Zoonlief, hij belt van zijn universiteit. Hij zegt dat hij uitgenodigd is om de vakantie bij vrienden door te komen brengen, een feest dat drie dagen gaat duren; hij weet dat ze het wel begrijpen zal, maar hij zal toch afzeggen - zegt hij - behalve als ze belooft om een beetje van de vulling en een pootje voor hem in te vriezen. Zij weet waarom, die kalkoen van haar is smeuïger dan wat iemand anders ooit voor hem zou kunnen maken. Want Mama Weet Hoe Ze Het Moet Doen.

(De tanden Mama, *hou de tanden nou bedekt.)* Natuurlijk, zegt Mama, zoonlief, ga jij je gang maar, veel plezier, Mama zal wat voor je invriezen, en dan wendt ze zich van de telefoon af, net als ik. Wat zij op wilde dienen voor hem kan je niet invriezen. (Ontdooid is het zonde.)

Nou, kut.

Ik weet niet hoe het komt dat ik soms zo'n bord voor mijn kop heb.

Ik had de hele tijd al gelijk, ik had het moeten weten, alles wat ik had hoeven doen was de volgende stap nemen. Ik was wel een moedersubstituut voor Max, ik had me alleen vergist in zijn motivatie. Max had geen moedermelk nodig, die had hij gehad: zijn Mama was pas gestorven toen hij tien was, dus zijn behoefte aan tepel en koestering was bevredigd. Maar hij had dat telefoontje nooit gepleegd, zoals zoonlief dat net deed voor mijn geestesoog, dat telefoontje waarin hij zou kunnen zeggen: dat was het dan Mama, ik heb genoeg van je Mama *en* van je pootjes *en* van je vulling, ik ga nu zelf mijn eigen vulling zoeken, ook al is die droog - dus barst maar met die van jou. Hij *moest* wel op me stampen; hij had nooit een andere keus gehad.

Ik was ontzet dat ik het niet eerder door had gehad. Ik, slimmerd die ik ben, die het beste altijd-vochtige-nummer-met-bedekte-tan-den in de stad te bieden heeft. Ik, die zonder ook ooit maar naar een script te hebben gekéken, de Mama-scène met heel mijn hart tot aan het bittere einde had gespeeld. Ik, die de vernedering opvrat alsof het snoep was, die er kennelijk dol op was.

Ik was in de war maar nog niet echt van streek. Ik begon niet aan de afwas. Ik ging werken.

Net als afwassen heeft het bedienen van een lift z'n positieve kanten. Het voornaamste is dat ik niet over het werk hoef na te denken, dus als ik alleen ben (bijv. onderweg naar de twintigste verdieping om passagiers op te pikken of onderweg naar beneden nadat ik ze boven heb afgezet) dan voel ik me schoon, dan heb ik afstand en controle. In mijn eigen koele hokje in de ruimte en de tijd kan ik de dingen helder zien. Het zich bewegen in zo'n absoluut bedwongen baan héét iets: het is beperkt tot recht omhoog, recht omlaag, er zijn allemaal rechte hoeken en lijnen, geen bochten of splitsingen, ik hoef niet te beslissen over de richting - dat helpt me om rechtlijnig over dingen na te den-

ken. Een gedachte leidt direkt en zonder obstakels naar de volgende en de volgende. Ik kan me concentreren, dingen scherp stellen, antwoorden vinden. Ik ben net als de een of andere stomme monnik in zijn kist.

Onderweg naar de zestiende realiseerde ik me dat hij de vorige avond de hele tijd thuis geweest was, dat hij had geluisterd naar het gerinkel van de telefoon, wetend dat ik het was - maar toch had hij niet opgenomen. Hij lág om tien uur in bed, zoals hij zich had laten ontvallen, vóor tienen zelfs, maar niet alleen. *Zij* was het die om kwart voor tien opnam, het arme kind, ze kon er waarschijnlijk niet meer tegen om die telefoon almaar te horen rinkelen. 'Christus,' kon ik die ouwe Max horen zeggen, terwijl hij ondertussen onverstoorbaar door bleef pompen, 'ze geeft het niet makkelijk op, hè?' Ouwe Mama, het is zo makkelijk als iets om haar te laten zitten.

En onderweg naar de zevende, nadat ik een luidruchtige groep dronken farmaceuten naar beneden had gebracht en er één van weerhouden had om me in de kont te knijpen, bedacht ik wat Mama moest doen.

Toen ik eraan kwam stond Max al buiten de flat te wachten, hij grijnsde als een kind. Ik wist dat hij me niet kwijt wilde. (Ik weet dat ik belangrijk voor hem was, dat was het niet.) Hij had Mama even hard nodig als dat meisje, maar ik moest doen wat ik doen moest - denk ik. De kinderen sliepen al. Ik betaalde de babysitter, deed de deur dicht en draaide me naar hem toe. Hij zag er... behoedzaam? schuldig? uit. Misschien zag hij iets in mijn ogen. Misschien zag hij Mama erin, met haar handen diep in de kalkoen. Maar Mama had eenvoudig de vrijheid niet om wraak te kunnen nemen zoals ik dat kon. Zonder een woord te zeggen nam ik hem mee naar de badkamer, ik deed niet eens de moeite om de deur op slot te doen.

Mijn vulling is nog nooit zo smeuïg geweest, geen zoon is ooit beter behandeld. Een ogenblik dacht ik trouwens dat hij erin zou blijven en zou doodgaan daar op de w.c., jawel met een ereksie tot aan zijn navel. Ik likte zijn kont en zoog op zijn ballen en hield zijn pik helemaal achter in mijn mond - verder dan achterin, diep in mijn keel, daar houdt hij van (en na enige oefening hoef je daar niet meer van te kokhalzen) tot zelfs de pupillen van zijn blauwe ogen het opgaven; ze lieten los en rolden naar bene-

den erdoorheen en eruit, in mij die wachtte om het in te slikken ('t smaakt nauwelijks, weet je, een beetje zoutig, maar het blijft wel achter in je keel hangen).

Nu ik erover nadenk was ik genadeloos, die nacht. Hij vond het natuurlijk prachtig. Ik gaf hem alles, ik bedoel álles - maar ik bleef maar doorgaan, misschien ging ik verder, misschien was het meer dan hij wilde.

Tóén eiste ik wel, ik eiste net zolang tot ik meer van hem kreeg dan hij zelf wist dat hij had. Ik kreeg op een bepaalde manier: Max.

Zijn hoofd lag op de deksel van de spoelbak. Hij kreunde, glimlachte, fronste, zuchtte, slobberde, hij reikte naar me, en toen klampte hij zich met een hand vast aan de w.c.rolhouder en met de andere aan de wasbak om niet te vallen. (Ik kende het gevoel: de w.c.klep begon wat te veel te worden voor zijn stuitje.) Ik zat schrijlings op hem. Ik gleed over zijn bezwete borst naar zijn oor en fluisterde zo lief als Mama wanneer ze Zoonlief belooft om een pootje voor hem in te vriezen:

'Ga nu jezelf maar neuken', ik wachtte even, en gaf hem toen zijn naam terug: *'Ray'*.

Daarna gleed ik van hem af en ging op de rand van de badkuip zitten. Ik liet mijn buik uitzakken als de achtendertigjarige moeder van drie kinderen die ik ben.

In het begin glimlachte hij. Hij wist niet zeker wat ik bedoelde. Het bericht drong langzaam tot zijn bewustzijn door, zijn reaksievermogen was ten slotte helemaal uitgezogen, gladgestreken en weggevaagd, maar hij snapte het wel, hij is snel - de boodschap kwam door en hij kon het aan. Hij stond al klaar om een Max-act op te voeren. Kut, ik denk dat hij alles aan kan. Maar deze keer zou het hem niet lukken, ik wilde het niet hebben. Ik stond op, trok mijn vette buik in en liep naar buiten. Ik spande de spieren van mijn kont zo hard als ik kon zodat ie niet zou blubberen (ik mag dan wel achtendertig zijn, maar ik heb mijn trots, ik heb een beter figuur dan de meeste mensen van mijn leeftijd - hoe het ook zij, ik dacht dat ik hem nog een aardige dreun ten afscheid zou geven, wat niet makkelijk was, zo ijskoud als die vloer aanvoelde).

Ik ging naar bed, hij ging weg en dat was dat.

Het is nu meer dan een maand geleden.

De kinderen geven me nou de schuld van de afwezigheid van *twee* mannen, ik had dat natuurlijk op mijn vingers na kunnen tellen. Robby praat nog nauwelijks met me, zo kwaad is ie. Ik kan het hem moeilijk kwalijk nemen want het is waar, het is niet zo fijn hier zonder Max. De muren schudden niet, het eten gaat te lang mee, we lachen niet meer zoals we deden - en wie ter wereld zal er ooit nog eens voor ons *jongleren?*

Ik weet het niet, misschien had ik, zoals ik al zei, die ochtend niet even stil moeten staan om na te denken, misschien had ik gewoon de afwas moeten doen, had ik moeten houden wat ik had. Maar toen het gebeurde kon ik dat niet, ik vind nog steeds dat ik gelijk had, ik moest mezelf omdraaien en mijn vuist uit de kont van de kalkoen halen.

Nou, het was anders geweest als ik net zo als Ralph z'n vrouw had kunnen zijn, dan had ik tenminste tegen hem kunnen schreeuwen: WAAR DENK JE GODVERDOMME DAT JE NU WEER NAAR TOE GAAT? Of: MET WIE DENK JE WEL DAT JE AAN HET ROTZOOIEN BENT? ... ZOMAAR IEMAND?

Maar in plaats daarvan sta ik de hele tijd bij het aanrecht te jammeren met mijn armen ondergedompeld tot aan de ellebogen - zou je zeggen dat ik er beter aan toe ben? Robby zegt van niet, en ik moet toegeven dat ik er soms naar verlang om het te voelen - koel, vochtig... met dat geplooide rimpelige vel kronkelend onder mijn vingers... terwijl ik neurie... en vul... en roer... en proef...

In de *Handleiding* staat dat het essentieel is om diep adem te halen, dat je een standvastige krachtige greep moet zien te krijgen zodat er een vacuüm ontstaat tussen je lippen en je strottehoofd zodat als je loslaat of hij zich terugtrekt - dus als je bij wijze van spreken allebei het kontakt zou verbreken - je een zachte, natte Plop hoort.

Vertaling: Judith Smedts

Sonja Prins

Ik begon op een klein konfektie-atelier als knipster. Ik meen voor ƒ 2,- à ƒ 3,- gulden per week. Ik had mij aangemeld als lid voor de CPN, *maar moest wachten tot ik 18 was*.

Ik richtte een literair tijdschrift Front *op, dat één jaar bestaan heeft (1930/1931), en drietalig was, en een overzicht moest geven van de progressieve literatuur in de hele wereld*.

Ik trouwde in 1934, in dat zelfde jaar werd mijn tweeling geboren. Mijn derde kind kwam in 1937. Mijn man, toen een werkloze machinist op de wilde vaart, ging begin 1937 als vrijwilliger naar Spanje (met mijn instemming). In 1939 zijn wij gescheiden.

In 1942 werd ik in Scheveningen opgesloten, tegelijk met mijn moeder en Esther, een joodse onderduikster die zich de avond tevoren bij ons gemeld had. Mijn moeder werd na 6 weken vrijgelaten, Esther overleefde Auschwitz, en ik ging in februari 1943 op transport naar Ravensbrück als Schützhäftling, dwz. een verdacht persoon tegen wie niet voldoende bewijzen voorhanden zijn om een proces te voeren.

Na de bevrijding (in ons geval door de Russen) en de terugkeer naar Nederland wou ik graag meteen aan de slag met een of ander produktief werk. Eerst werkte ik op het buro Vermiste Joodse Pleegkinderen, daarna bij Pegasus, en tot 1956 als sekretaresse van het theoretics maandblad van de CPN Politiek en Cultuur. *Ik verliet de* CPN *wegens het niet erkennen van de misdaden van de* CPSU *(onthullingen van Chroesjtsjov) in 1956, maar kon nergens werk krijgen omdat uit mijn verleden bleek dat ik kommunist was en dat ook in de toekomst zou zijn*.

Zonder referenties kon ik alleen als typiste van een uitzendburo werken, wat ik dan ook een tiental jaren gedaan heb, want ik had een gezin te onderhouden.

Van 1957 tot 1972 was er niet één uitgever te vinden voor de gedichten die ik schreef. In 1973 maakte ik in eigen beheer Het erf van Odysseus, *daarna schreef ik nog* Notities, Dagboekgedigten *en* Gedigten 1930-1958.

Mao's gedichten en lessen uit de geschiedenis

Het is ondenkbaar dat Marx of Lenin hun eigen persoonsveranderingen uit hun jeugd als kursusmateriaal voor boeren, arbeiders en soldaten zouden hebben gebruikt. Mao Tse-toeng (1893) deed dit in de literatuur- en kunstdiskussies van Jenan. Hij ging ervan uit dat je je eigen persoonlijkheid kon veranderen en dat dit voor alle aanstaande schrijvers en kunstenaars noodzakelijk was als je door 'het volk' begrepen en op prijs gesteld wou worden. Niet een sisteem of de teorie was het uitgangspunt voor een kommunistiese kuituur, maar de mens en zijn houding tegenover anderen. Wat was dan het marxistiese aan hem, en aan bijv. Ho Tsji-minh en Augusto Neto (niet toevallig ook drie dichters)? Marx, die niet de klassenstrijd had uitgevonden (zei hij zelf), had hem wel als werktuig of katalysator van de geschiedenis ontdekt en met behulp van zijn metode kon de loop ervan begrepen en beïnvloed worden, niet alleen van de geschiedenis maar ook de individuele mens. In die Jenan-diskussie van 1942 zei Mao het zo:

'Toen ik student was had ik mij de gebruikelijke opvattingen aangemeten. Tussen mensen die niet in staat zijn iets aan een schouderstang of in hun handen te dragen, ga je zelf niet een of ander lichamelijk werk doen, zoals bijv. je eigen bagage dragen. Dat vonden wij ongepast. In die tijd geloofde ik dat alleen intellektuelen de schoonste mensen van de wereld zijn, terwijl arbeiders, boeren en soldaten op mij nooit de indruk maakten helemaal schoon te zijn. Kleren van andere intellektuelen wou ik wel aantrekken, want die waren zindelijk; kleren van arbeiders, boeren en soldaten wou ik niet aantrekken, want die vond ik niet zindelijk. Pas toen ik mij bij de revolutie aansloot en met hen samenleefde voelde ik mij met hen vertrouwd, en zij met mij. Pas in die tijd heb ik de opvattingen, die ik in de bourgeois-school had opgedaan, grondig afgeleerd.'

Wetenschap is staties, gedichten niet. Niet alleen zijn bij elk gedicht verschillende interpretaties mogelijk, ook de klank en struktuur - of liever wat de lezer van het gedicht bij lezing hoort en ziet - hangen voor een groot deel af van zijn of haar kennis en vermogen tot meebeleven. Dit variabele element zit in alle gedichten van Mao (het is een kenmerk van gedichten überhaupt)

maar daarnaast is er zijn behoefte tot het trekken van konklusies: zijn ‘lessen uit de geschiedenis’. Een goed voorbeeld hiervan is het briefgedicht uit 1949 aan zijn vriend Lioe Ja-tse, helemaal histories van opzet: in 1926, toen Mao bezig was met landhervormingen in de buurt van Kanton dronken zij vaak samen thee, en deze ‘theegesprekken’ werden opgehaald in het briefgedicht van Lioe Ja-tse waar het gedicht van Mao een antwoord op is; in 1945, toen Mao in Tsj'oeng-tj'ing over vrede onderhandelde met de Kwo-min-tang had hij ook een ontmoeting met Lioe Ja-tse, met wie hij, gewoontegetrouw, gedichten uitwisselde; in 1949 kwam hij terug in Peking, ‘de oude hoofdstad’, waar Lioe Ja-tse hem op het vliegveld verwelkomde. Lioe had hem geschreven dat hij genoeg had van de grote stad en terug wou naar zijn dorp in Kiang-soe. Mao tracht hem hiervan af te brengen in het laatste gedeelte van het gedicht en hem in de hoofdstad te houden (liever dan bij ‘de diepe rivieren van Kiangsoe’) omdat er een nieuwe periode was aangebroken, zoals hij 2 maanden daarvoor in een verslag aan de partijraad had uiteengezet, waarvan Lioe ongetwijfeld de inhoud kende:

‘Van 1927 tot nu heeft het zwaartepunt van ons werk altijd in de dorpen gelegen - wij verzamelden kracht in de dorpen, wij omsingelden met de dorpen de steden en namen dan de steden in. Deze periode is nu afgelopen. De periode “van de stad naar het dorp” en van de stad, die het dorp leidt, is nu begonnen.’

De volgende gedichten heb ik vertaald aan de hand van een letterlijke versie uit het chinees in het engels uit 1972, van het chineesamerikaanse echtpaar Engle-Hua. Zij zijn de oprichters van The International Writing Program aan de Universiteit van Iowa, waar schrijvers uit de hele wereld samenwerken aan vertalingen. Uit zijn gedichten leert men de mens kennen, zou iemand met grote toepasselijkheid over Mao Tse-toeng hebben kunnen zeggen.

Sonja Prins

11 Gedichten
herfst 1929

wind en wolken veranderen
van de ene dag op de andere
oorlogsmakers zetten hun zwarte handwerk
voort
op de wereld van mensen
regent ellende

rode vlaggen stormen
over de Tingrivier
deinend langs alle wegen
naar Loengjen en Sjanghang
en zij zullen
een fragment
van de gouden vaas* herstellen

* simbool in chinese mitologie voor een welvarend, goedingericht land. (S.P.)

zomer 1933

rood oranje geel groen
blauw violet indigo:
wie danst er met die kleuren in de lucht?
licht na de regen een schuine zon:
bergen en wegen veranderen in blauw
wisselend ogenblik
felle schermutselingen deden zich voor
kogelgaten in huizen en hun omheiningen
wie zo gedekoreerd is
wordt nog mooier

1934-35

berg
zee onderste boven
omgekeerde golven
massale paardentroepen
nog woest en opgewonden
van het vechten

berg
die de lucht doorboort
spitse top ongehavend
de hemel zou inelkaarzakken
zonder jouw ondersteuning

oktober 1935
(in het Karakoroemgebergte)

enorme toren
hoog boven de aarde
spitse bergtop grote K'oenloen
jij kijkt uit over alles
dat op aarde mooi was
voorjaar en herfsttooi
fladderende draken
groenwitte jade
als winter daalt
ijspegels smeltend
rivieren die overstromen
mensen als waterdieren -
wie kan jou beoordelen
jouw goede en kwade delen
in duizenden jaren?
maar vandaag zeg ik je
jouw hoogte is overbodig
en al die massa's sneeuw
zijn alleen een obstakel

als ik aan de hemel houvast vond
kon ik je dan snijden
in drie grote stukken?
één deel voor Europa
één voor Amerika
en één zouden we in Azië houden
dan zou de wereld in vrede leven
dan deelden allen jouw warmte en kou

antwoord aan Lioe Ja-tse
vijf dagen na het innemen van Nanking, 29.IV.1949.

(1926) dronken thee in Kanton
niet iets om te vergeten
(1945) uitwisseling van gedichten in Tsjoenking
toen de herfst kleurde
(1949) terug in de oude hoofdstad
na eenendertig jaren
lees ik uw mooie verzen
bij het vallen van de bladeren

laat niet een te grote hoeveelheid
verdriet uw hart breken
houd de hele wereld in uw
vérziende ogen
zeg niet dat ons water van Koenming
te ondiep is
snelle bewegingen van granaatkleurige vissen
kun je hier beter aanschouwen
dan in jouw diepe rivieren

oktober 1950 (fragment)

plotseling hanegekraai in de lucht
zelfs uit Sinkiang komt muziek
zoveel zangen van dichters
zoveel opwinding
was er nog nooit

antwoord aan Li Sjoe-ji
(weduwe van Lioe Tsji-hsoen)
mei 1957

ik verloor Jang - die stevige populier
jij verloor Lioe - die taaie wilg
ze stegen op naar de hoogste hemel
en op de maan vroegen zij Woe Kang
wat heb je te bieden?
hij zei: kassiawijn

eenzame maanbewoonster
haar wijde mouwen fladderend
danste in de reusachtige ruimte
voor die trouwe man en niet te breken vrouw

na verloop van tijd kwam het goede nieuws:
op aarde was de tijger getemd.
tranen van vreugde vielen omlaag
regen drenkt de grond

Notitie

Jang (= populier i.h. chinees) K'ai-oei, getrouwd met Mao, werd in 1930 met haar kinderen Mao An-tsing en Mao An-jing door de nationalisten gearresteerd, en ter dood gebracht toen zij weigerde de kommunistiese partij en haar man te verloochenen. De kinderen werden daarna door familie naar de S.U. gebracht en bleven daar voor hun studie. Mao-Anjing (1920) kwam terug in 1948 om te werken in de Kommune van Sjansi. Hij sneuvelde op 25 oktober 1950 in de koreaanse oorlog. Mao-Antsjing (1921) werkt als vertaler en ingenieur.

Lioe = wilg in het chinees.

Kassiawijn is een drank van onsterfelijken. (S.P.)

juli 1958

Toen ik in het Volksdagblad *van 30 juni over het uitroeien van de bloedstaart-epidemie[*] in Joekiang las kreeg ik het zo te kwaad dat ik er niet van kon slapen. Een zachte wind bewoog de wilgebladeren, de opkomende zon verlichtte het venster. Ver naar het zuiden uitkijkend begon ik te schrijven:*

groen water blauwe berg mooi zonder zin
zelfs Hoea To die oude dokter
had de kleine wormpjes niet kunnen tegenhouden
dorpen verwoest zieken in eigen drek liggend
leegstaande huizen - geesten van doden zingend

alleen al met stilzitten reizen wij elke dag
tachtigduizend mijl op de wentelende aarde
verkennen de lucht - staren naar
duizenden melkwegstelsels
herders vragen wat er met de pestgeest
gebeurt.
nog altijd drijven hetzelfde verdriet
en dezelfde vreugde
op de golven

lentewind - wilgebladeren in duizenden
in China zijn zeshonderdmiljoen
allen als de keizers Jao en Sjoen[**]
rode bloesem in golven dwarrelend

blauwe bergen die tot bruggen werden
hemelhoge toppen neerkijkend op houwelen -
drie rivieren in bewerking, ijzeren staven trillend -
kunnen wij van u vernemen, Geest van de Pest
waarhéén u gaan wilt?

* schistosomiasis-epidemie, veroorzaakt door **schistosoma japonica**.
** goede (model-)keizers, die leefden volgens de overlevering van 2286-2207 v.C. (S.P.)

vloeipapieren bootjes in brand
kaarsen als offers
de lucht een vuurzee

februari 1961
(geschr. op een foto)

militia-vrouwen met dappere gezichten
ochtendzon op hun lange geweren
dochters van China met hoop bezield
die niet van jurken en strikjes
maar van uniformen houden

december 1962

sneeuw beweegt winterwolken
warrelende witte vlokken
bloesems ontelbaar -
ineens veel minder

een hoge hemel
omcirkeld
met golven kou

grote aarde zacht met warme adem
alleen helden
vechten met panters en tijgers
geen moedige mannen zijn bang voor beren

pruimebloesem als een lucht van dwarrelende sneeuw
geen wonder dat vliegende insekten de moed opgeven

antwoord aan kameraad Koeo Mo-jo
9 januari 1963

op deze kleine aarde een paar vliegen
tegen de muur
dringend en zoemend zonder onderbreking
soms klagend soms als een sirene

mieren in de goudenregenboom gedragen zich
alsof ze een grote natie zijn

eendagsvliegen beelden zich roekeloos in
dat zij een boom kunnen vellen

de wind strooit bladeren over Tsjang-an
pijlen dwarrelen

zoveel daden wachten om gedaan te worden
altijd dringend
aarde draaiend door het luchtruim
tijd voortzwiepend
tienduizend jaar is te lang
grijpt de dag
grijpt de uren!

Vier Zeeën rijzen op
wolken en water stormen
Vijf Werelddelen schudden op hun grondvesten
wolken en wind bulderen

weg met verlammende kwalen
dan verdwijnt ook de vijand!

Mao Tse-toeng

Elaine Showalter

Elaine Showalter is al jaren aktief in de Amerikaanse vrouwenbeweging. Samen met enkele andere vrouwen met een akademiese achtergrond is ze begonnen met het opzetten van cursussen van en voor vrouwen op verschillende universiteiten. Ze doceert aan Douglas College en doet onderzoek naar vrouwelijke auteurs. Op het ogenblik is ze lid van twee commissies die de status van de vrouw bestuderen. Ze heeft verscheidene artikelen geschreven en de redaktie gevoerd over een boek over de vrouwenbeweging en feministiese literatuur. Het volgende stuk is een lezing uit 1971, die werd herdrukt in Radical Feminism, *Anne Koedt, Ellen Levine en Anita Rapone, eds*.

Schrijfsters* en de ervaringswereld van vrouwen

Je zou om een aantal redenen kunnen verwachten dat schrijfsters tot de meest geëmancipeerde vrouwen ter wereld behoren. Ten eerste werd hun vanaf het eind van de achttiende eeuw toegestaan dat ze hun beroep uitoefenden: schrijven was een goedkope, ongevaarlijke hobby voor dochters. Virginia Woolf bijv. herinnert zich dat haar vader zijn goedkeuring uitsprak over de prijs van papier en inkt. Ook konden schrijfsters i.t.t. veel andere werkende vrouwen thuis werken. Dit betekende dat ze konden schrijven terwijl ze het brood bakten, zoals bijv. Emily Brontë deed. Daar kwam nog bij dat ze op ongeregelde tijden konden werken, bijv. terwijl de rest van het gezin sliep. Er zijn verscheidene schrijfsters geweest als Frances Trollope, de moeder van de Victoriaanse romancier Anthony Trollope, die gewoon was 's ochtends om vier uur op te staan en een hoofdstuk te schrijven voordat de baby wakker werd.

Je zou misschien ook verwachten dat de ervaringswereld van vrouwen door deze schrijfsters uitvoerig in hun romans, gedichten en toneelstukken zou zijn beschreven, vooral omdat ze eigenlijk niets anders konden beschrijven. Ten slotte mochten ze niet studeren, werken op een kantoor of vechten in de oorlog. Desalniettemin zouden deze verwachtingen verkeerd zijn, want de waarheid is dat deze schrijfsters - en schrijven is het op één na oudste beroep van vrouwen - niet zijn ontsnapt aan de vijandige stereotyperingen en repressieve praktijken waardoor ze vanaf het begin van hun literaire werkzaamheden zijn klemgezet. En evenmin zijn ze erin geslaagd de ervaringswereld te beschrijven van hún helft van de mensheid.

We hoeven niet naar 1850 terug te keren om vijandige kritiek op vrouwelijke auteurs te vinden. Ik zal een paar recente voorbeelden hiervan geven. In *The New York Review of Books* van juni 1965 schrijft Bernard Bergonzi: ‘We hebben geleerd dat schrijfsters graag uitgaan van een eng gegeven. De waarneemster is gelukkig met weinig: één tot vier personages met gekneusde levens en een verfijnd begripsgevoel. Ik heb het idee dat een van de

* Noot van de redactie: Hoewel het woord **schrijfster** nog steeds een akelige bijsmaak heeft, ontstaan er te veel misverstanden wanneer het in dit stuk door het ‘neutrale’ woord schrijver vervangen wordt.

voornaamste premissen van de moderne - of tenminste postfreudiaanse fictie, door deze schrijfsters in een gloed van geëmancipeerde ijver met al te veel geestdrift is overgenomen - nl. dat sex belangrijker is dan geld.'

John Hollander nam ten aanzien van deze kwestie een tegengesteld standpunt in. Hij schreef een 'dubbele dactylus' met de sexuele gelijkheid in de literatuur als onderwerp. Het gaat aldus:

> Higgledy piggledy,
> Dorothy Richardson
> Wrote a huge book with her delicate muse,
> Where, though I hate to be
> uncomplimentary,
> Nothing much happens and nobody screws.
>
> Hoteldebotel,
> Dorothy Richardson
> schreef een enorm boek met behulp van haar gevoelige muze,
> waarin, al vind ik het vreselijk om
> oncomplimenteus te zijn,
> niet veel gebeurt en niemand neukt.*

Of: de jonge schrijver L. Woiwode schreef lovend in een recensie van een boek van schrijfster Joanna Ostrow in de *New York Times* van mei 1970: 'Simon is een van de meest stevige, volwaardige personages die ik de laatste tijd in een roman ben tegengekomen. Hij komt over als bijzonder echt en ik vind het bijna onvoorstelbaar dat hij gekreëerd is door een vrouw.'

En dan hebben we natuurlijk nog de kampioen van deze heren, de aartschauvinist, Norman Mailer, die over deze schrijfsters zei: 'De geurtjes die ik opvang van de inkt van vrouwen zijn altijd eigenaardig, verlept en verlopen, petieterig, te potterig psychoties, kreupel, kruiperig, fatsoenlijk en frigide, grillig gevormd, of anders opgewekt en doodgeboren.'

En hier komt hij in één zin tot de konklusie: 'Om kort te gaan, het kan een schrijver aan alles ontbreken, behalve het restje van zijn kloten.'[1] Men hoeft geen expert in logisch redeneren te zijn om te begrijpen dat vrouwen hierdoor effektief worden uitgesloten. Onlangs heeft Mailer in *The Prisoner of Sex* enige concessies gedaan wat vrouwelijke auteurs betreft: nu zegt hij dat ze schrij-

* Omdat vertaling hiervan het ritme aantast werd de oorspronkelijke tekst geciteerd.

ven alsof ze ‘harde flikkers’ zijn.

Maar zelfs door heel conservatieve en bijzonder orthodoxe twintigste-eeuwse kritici zijn schrijfsters behandeld als een zeer inferieure groep artiesten die inherent beperkt zijn door hun geslacht en die makkelijk herkend kunnen worden aan hun taalgebruik en stijl. Ernest Baker, bijv., die een klassieke geschiedenis van de Roman in tien delen heeft geschreven, wijdt een apart hoofdstuk aan schrijfsters en verdedigt zichzelf aldus: ‘De geletterde vrouw is gekenmerkt door haar geslacht of door een overgeleverde traditie. Wat er bij een willekeurig gekozen aantal schrijfsters ook te ontdekken valt aan variatie in talent, levensopvatting of persoonlijke aanleg, zal geëvenaard en waarschijnlijk overvleugeld worden door overeenkomsten die bepaald vrouwelijk zijn.’

Of dergelijke bepaald vrouwelijke overeenkomsten echt bestaan is een vraagstuk dat ik wil proberen te bespreken, ten eerste omdat het mijn ervaring is dat de term ‘vrouwelijk’, zoals gebruikt door de literaire kritikus, kleinerend is. Een paar jaar geleden zei Katherine Anne Porter in een interview met de *Paris Review:* ‘Wanneer ik wijsheid betoon, zeggen de kritici dat ik een mannelijke geest heb. Als ik onnozele en niet ter zake dienende dingen schrijf - wat ik volgens Edmund Wilson vaak doe - dan zeggen ze dat ik een typies vrouwelijke geest heb.’

En in een heel geestig boek over het stereotyperen van vrouwen, *Thinking About Women,* zegt Mary Ellmann dat wanneer het over literatuur gaat, ‘vrouwelijkheid’, vormloosheid, passiviteit, onstandvastigheid, materialisme en inschikkelijkheid betekent.

Zelfs als het waar is dat vrouwen gemeenschappelijke trekken hebben op literair gebied, dan denk ik dat er niet genoeg openheid heerst in de maatschappij waarin wij leven om het ontdekken hiervan mogelijk te maken. Maar we kunnen wel stellen en het erover eens zijn, dat vrouwen gemeenschappelijke ervaringen delen - de ervaringen van dochterschap, pubertijd, sexuele inwijding, huwelijk en bevalling. Daarenboven hebben schrijfsters nog hun eigen individuele ervaringen, in het bijzonder hun ervaring als kunstenaar. Mijn stelling is dat schrijfsters deze ervaringen niet volledig verkend, of eerlijk beschreven hebben. En dat vrouwen in feite weggehouden zijn van hun ervaringen door een dubbele kritiese moraal, een dubbele sociale moraal, een uitwendige censuur en - het gevaarlijkste van allemaal - zelfcensuur, die soms

voortkomt uit zelfverdediging, maar vaker uit zelfhaat.

Om de lange levensduur en de algemeenheid van deze problemen te demonstreren zou ik me willen concentreren op vier boeken van vier verschillende vrouwen: *Jane Evre* van Charlotte Brontë, uitgegeven in 1847, *Adam Bede* van George Eliot, 1859; *The Awakening (Het Ontwaken)* van Kate Chopin, 1899; en *The Group (De Groep)* van Mary McCarthy, 1963. De eerste twee boeken zijn door Engelse vrouwen geschreven, de laatste twee door Amerikaanse.

De eerste, Charlotte Brontë, vind ik een bijzonder goed voorbeeld van de dubbele kritiese moraal, want ze heeft *Jane Eyre* onder een mannelijk pseudoniem laten uitgeven. Zij gebruikte de naam Currer Bell, haar twee zusters kozen de namen Ellis en Acton Bell, want, zoals ze schreef: 'Zonder dat we indertijd vermoedden dat onze schrijf- en denkwijze niet beschouwd zou worden als wat men "vrouwelijk" pleegt te noemen, hadden we de vage indruk dat men geneigd was bevooroordeeld te zijn ten opzichte van vrouwelijke auteurs. We merken dat de kritici bij hun tuchtigingen soms wapenen hanteren die bijzonder persoonlijk zijn, en dat ze als beloning een soort vleierij gebruiken die niet als ware lof kan worden beschouwd.'[2.]

De stereotypering van mannelijke en vrouwelijke auteurs was in 1847 erg rigide. De kritici verwachtten kracht, hartstocht en intellect van een schrijver en van een schrijfster tact, verfijning en vroomheid. Ze waren in feite zo afhankelijk van deze typeringen dat ze, als ze niet zeker waren van het geslacht van de auteur, echt niet wisten hoe te handelen, wat te zeggen of hoe over het boek te oordelen.

Dus *Jane Eyre* veroorzaakte een geweldige opschudding en dat was een probleem voor de Brontës. De naam Currer Bell kan zowel die van een man als die van een vrouw zijn en de verteller in *Jane Eyre* is Jane zelf. Het boek wordt als een autobiografie gebracht. Hierdoor wordt gesuggereerd dat de auteur een vrouw geweest zou kunnen zijn. Daartegenover stond dat men het boek uitstekend vond, sterk, intelligent en vooral hartstochtelijk. Dus, zo redeneerden de kritici, het kón niet geschreven zijn door een vrouw. En, als zou blijken dat het wel door een vrouw geschreven was, dan moest zij wel tegennatuurlijk en pervers zijn. De reden hiervoor is dat men in het Victoriaanse tijdperk geloofde, dat

nette vrouwen helemaal geen sexuele gevoelens bezaten, dat ze sexueel verdoofd waren. Als Jane dus over Rochester zegt dat zijn aanraking 'haar bloed tot vuur maakte en haar hart heviger deed kloppen dan dat ze de slagen kon tellen', dan namen de kritici aan dat dit geschreven was door een man die het over zijn sexuele fantasieën had. Als de auteur een vrouw zou zijn, dan schreef die vermoedelijk vanuit haar eigen ervaring en dat was walgelijk. We kunnen aan de hand van dit geval dus duidelijk zien hoe de macht van hun eigen ervaring aan vrouwen ontnomen werd, als deze toevallig tegenstrijdig was aan het kulturele stereotiep.

Maar zelfs nog schokkender voor de Victorianen was het antwoord van Jane aan Rochester, een hele beroemde passage uit het boek. Hij heeft haar net verteld dat hij gaat trouwen met een andere vrouw, een rijke erfgename, maar dat zij mag blijven als bediende. Jane antwoordt hem aldus:

'"Ik zeg u dat ik gaan moet!" antwoordde ik driftig, want ik was nu werkelijk boos. "Denkt u dat ik blijven kan om niets voor u te worden? Denkt u dat ik een automaat ben? een gevoelloze machine? en dat ik het verdragen kan dat mij mijn bete broods van mijn lippen wordt gepakt, en mijn teug levend water uit mijn beker geslagen? Denkt u, omdat ik arm, obscuur, lelijk en klein ben, dat ik geen ziel en geen hart heb? U vergist u! - ik heb evenveel ziel als u, - en minstens evenveel hart! En als God mij een beetje schoonheid en veel rijkdom had gegeven, dan zou ik het u even moeilijk hebben gemaakt om mij te verlaten, als het nu voor mij is. Ik spreek nu niet tegen u via traditie, conventies, of zelfs maar het lichaam; het is mijn geest die tegen den uwe spreekt; alsof beide door het graf waren heengegaan, en wij aan Gods voeten stonden, als gelijken - wat wij zijn!"'*

Door deze schitterende verklaring werden alle normen geschonden, niet alleen die van de sexuele onderworpenheid die, zo geloofde men, de plicht was van vrouwen en hun straf voor de zonde van Eva, maar ook de normen van klasse en stand, om over die van het geloof maar niet te spreken. En zo'n opstandigheid was natuurlijk helemaal niet vrouwelijk.

De in 1847 en 1848 uitgekomen recensies van *Jane Eyre* tonen

* Vertaling E. de Roos, 1948.

aan hoe verward de kritici waren. Sommigen dachten dat Currer Bell een man was, anderen, onder wie Thackeray, zeiden dat ze een vrouw was. Eén man, de Amerikaanse kritikus, Edgar Percy Whipple, beweerde dat de Bells een team vormden, dat Currer Bell een vrouw was en dat zij de elegante gedeeltes van het boek had geschreven en broer Acton zou verantwoordelijk zijn voor de ruigere passages. Om dit probleem op te lossen werden allerlei bijkomstige aanwijzingen erbij gesleept, zoals bijv. de details van het huishouden. Harriet Martineau vond dat het boek wel afkomstig moest zijn van óf een vrouw óf een stoffeerder. En Lady Eastlake, recensent van een van de meest toonaangevende bladen, beweerde dat de auteur nooit een vrouw kon zijn aangezien geen vrouw haar hoofdpersoon ooit in zulke vreemdsoortige kleren zou hullen.

Uiteindelijk onthulde Charlotte Brontë haar identiteit. Toen werden de aanvallen, die tot dan toe van algemene aard waren geweest, persoonlijk. Ze werd voorgesteld aan mensen als de schrijfster van een stout boek; er werd geroddeld dat ze de maîtresse van Thackeray was. Men speculeerde over de oorzaken van wat 'haar vervreemdende en zure kijk op vrouwen' genoemd werd. Ze voelde haar gehele korte leven lang dat ze altijd beoordeeld werd naar wat betamelijk was voor een vrouw en nooit naar haar capaciteiten van kunstenaar.

Ze stierf toen ze negendertig was - ironies genoeg aan complicaties bij een zwangerschap. Haar goede vriendin en zuster in de letteren, Elisabeth Gaskell, heeft toen een biografie geschreven, gedeeltelijk om de reputatie van Charlotte Brontë te verdedigen tegen de aantijging dat ze geen dame was en onvrouwelijk. Alhoewel het in het geheel niet in de bedoeling ervan lag, had deze biografie tot resultaat dat de kritici, die nooit het idee hadden kunnen aksepteren dat een vrouw zo talentvol kon zijn, voorzien werden van een theorie waarmee alles uitgelegd kon worden. De Brontës hadden nl. een broer, Branwell; hij was een alcoholicus en verslaafd aan opium en stierf toen hij eenendertig was. De theorie was nu dat Branwell niet alleen *Jane Eyre,* maar ook *Wuthering Heights* geschreven had. Branwell was ziek, gewelddadig en zwak, maar hij was tenminste een man. Zelfs tegenwoordig stuit men nog af en toe op een artikel of een verhandeling waarin het genie van Branwell verkondigd wordt.

George Eliot werd op een nog explosievere manier dan Charlotte Brontë gekonfronteerd met de Victoriaanse maatschappij. Zij schreef onder een mannelijk pseudoniem - haar echte naam was Mary Anne Evans - en ze deed dit niet alleen, al beweerde ze dat wel, om onrechtvaardige kritiek vanwege haar vrouwzijn te vermijden. Ze moest wel schrijven onder een pseudoniem, want ze woonde samen met een getrouwde man, George Henry Lewes. Daarbij trotseerde ze alle gedragsnormen van de Victoriaanse maatschappij. Haar uitgevers waren echt bang dat de ontvangst en verkoop van haar boeken beïnvloed zouden worden door de heftige morele verontwaardiging over haar levenswijze.

Haar eerste boek, *Adam Bede,* werd uitgegeven in 1859. Dit boek bevat een episode over het lot van een ongetrouwde moeder, een onontwikkelde melkmeid, Hetty, die onder tragische omstandigheden haar kind baart en het vervolgens vermoordt. Dit gegeven was al eerder door Sir Walter Scott gebruikt in *The Heart of Midlothian*, maar Scott was een strenge zedenmeester. George Eliot echter bekijkt het gebeuren vanuit het gezichtspunt van het meisje zelf: een meisje dat jong, naïef en doodsbang is. Ze schrijft met sympathie over de folteringen van dit verstrikte wezen, dat bovendien nog niet bijzonder snugger is.

De uitgevers van George Eliot stonden doodsangsten uit over deze zijde van het boek, niet omdat Hetty het kind vermoordt, maar omdat er überhaupt gezegd wordt dat ze zwanger is. Om het zekere voor het onzekere te nemen stuurden ze het manuscript naar het hoofd van de verloskundige afdeling van de Universiteit van Edinburgh. Deze moest bekijken of het allemaal wel proper was. Hij stuurde het inderdaad met zijn stempel van goedkeuring terug, maar de uitgevers bleven nog steeds bijzonder verontrust. Ondanks nun angsten oogstte *Adam Bede* meteen veel sukses; het boek werd alom toegejuicht en deze keer nam bijna iedereen voetstoots aan dat het geschreven was door een man. Zoals in *The Saturday Review* stond, ‘het boek was te goed om van een vrouw afkomstig te kunnen zijn.’[3.] In de *Westminster Review,* een andere Victoriaanse periodiek, stond dat geen vrouw in Engeland in staat was tot zo een intellectuele diepgang als in *Adam Bede*. Dit kommentaar was vooral zo ironies omdat George Eliot drie jaar lang de kopij van de *Westminster Review* had verzorgd. (Natuurlijk deed ze dat vanachter de schermen: ze

werd er niet voor betaald, ze kreeg de eer niet, het geld en de verdienste liet ze aan haar minnaar.)

Maar *Adam Bede* was zo goed dat mensen absoluut de schrijver wilden vinden. Men ging hem zoeken en daarbij maakte men gebruik van verschillende aanwijzingen uit het bock. Na niet al te lange tijd werd hij zowaar gevonden. Een man, Joseph Higgins, die in de buurt woonde van Nuneaton, waar George Eliot oorspronkelijk vandaan kwam, gaf met grote bescheidenheid toe dat hij *Adam Bede* geschreven had en ook de verhalenbundel door George Eliot die daaraan vooraf was gegaan. Higgins, kennelijk een krankzinnige, ontving bedevaartgangers bij zich thuis, alwaar hij verhandelingen placht te houden over de kunst van het schrijven. De ware George Eliot had nogal wat moeite te bewijzen dat zij werkelijk het boek geschreven had. Ze schreef bijv. brieven naar *The London Times,* maar om de geruchten te ontzenuwen werd het uiteindelijk toch noodzakelijk dat ze haar pseudoniem liet vallen en haar ware identiteit onthulde. Dus omstreeks 1860 wist men dat George Eliot een vrouw was.

En wat gebeurde er toen met *Adam Bede?* Sommigen van de kritici herlazen het boek. Deze keer ontdekten ze dat het eigenlijk niet zo'n voortreffelijke roman was als ze eerst hadden gedacht. De hoofdredacteur van *The Athenaeum* schreef bijv.: 'Het wordt tijd dat er een eind gemaakt wordt aan al deze drukte over het auteurschap van *Adam Bede*. De schrijver is bij ons allen bekend. Het verhaal heeft, alhoewel sommige stukken ervan best leuk zijn en door een pientere vrouw met een opmerkzame blik en een ongevormde morele inslag geschreven zouden kunnen zijn, verder geen enkele bijzondere kwaliteit.'[4.]

In dat zelfde jaar, 1860, verscheen ook het tweede boek van George Eliot, *The Mill on the Floss*. Deze keer hielden de kritici, omdat ze nu wisten dat het door een vrouw geschreven was, in hun recensies lange preken over de onbeschaamdheid van het boek. Deze onbeschaamdheid bestaat uit het feit dat de hoofdpersoon van het boek, Maggie Tulliver, een fysieke hartstocht bij zichzelf ontdekt voor de man met wie haar nicht verloofd is. Ze weet dat ze deze hartstocht moet onderdrukken. Uiteindelijk lukt haar dat en aan het slot van het boek verdrinkt ze.

De kritici konden de waarheid die ze beschreef niet ontkennen; in *The Mill on the Floss* wordt heel voorzichtig erkend dat vrou-

wen sexuele gevoelens hebben. In de meest gewaagde scène van het hele boek komt één kusje op een arm voor. Maar wel maakten de kritici er bezwaar tegen dat een vrouw sexuele kennis van enigerlei aard had, vooral als deze kennis juist bleek te zijn. In de *Saturday Review* bijv. vroeg men zich af of het wel goed was dat vrouwen zelfs maar over sex nadachten: 'We zijn er niet zeker van of het leggen van zoveel nadruk op het lichamelijke gevoel voor het andere geslacht wel verenigbaar is met vrouwelijke fijngevoeligheid. De geest van George Eliot houdt zich bezig met dingen die vrouwen, hoewel ze niet echt verkeerd zijn, toch maar beter weg kunnen laten uit het bestek van hun meditaties. Misschien kunnen we nog verder gaan, en zeggen dat het onderwerp van de hartstochtelijke liefde zoals geschetst door moderne vrouwelijke auteurs, blootstaat aan bijzonder serieuze kritiek.'[5.]

Na deze roman liet George Eliot de persoonlijke en autobiografiese elementen bijna helemaal uit haar werk vallen en ging over op een historiese en politieke vorm. Haar werkelijke ervaring - de ervaringen van een vrouw die een leven leidde, dat in strijd was met alle sociale conventies - kon niet zonder dat haar persoonlijke geluk in gevaar werd gebracht, op een duidelijke of zelfs een subtiele wijze gebruikt worden in haar romans. Alhoewel haar hele leven bijv. bepaald werd door de Britse echtscheidingswetten - of liever gezegd door het gebrek aan Britse echtscheidingswetten - kon ze in haar boeken hier niet tegen protesteren zonder zich een ernstig schandaal op de hals te halen.

Wat gebeurde er dan met vrouwen die onder hun eigen naam probeerden te schrijven over de ervaringswereld van vrouwen? In *The Awakening (Het Ontwaken)* probeerde Kate Chopin dit inderdaad. *The Awakening* is een roman over een jonge moeder, Edna Pontellier die in het New Orleans van rond de eeuwwisseling woont. Ze is getrouwd met een erg rijke veeleisende man die haar aanbidt. Onbewust heeft ze (min of meer) uit inertie een waar besef van zichzelf, haar mogelijkheden, haar noden en wensen verstikt. In de loop van het boek wordt ze verliefd op een jongeman waardoor ze sexueel ontwaakt. Dit plotselinge besef van haar lichaam doet haar hele persoonlijkheid ontwaken.

Dit ontwaken is tragies voor haar. Eenmaal ontwaakt past ze nl. niet maar in haar omgeving. Ze geeft haar sociale plichten op en probeert schilderes te worden, maar ze heeft geen werkelijk

talent - die discipline kan ze niet opbrengen. Ze verlaat haar huis en biedt aan te scheiden, maar uiteraard wil haar minnaar niet met haar trouwen want hij moet toch haar reputatie beschermen. En dus heeft Edna in het laatste hoofdstuk van het boek niets meer over, ze loopt in een soort nevelige sensuele droomtoestand de zee in en verdrinkt.

Dit boek is onlangs nog met *Madame Bovary* en de romans van D.H. Lawrence vergeleken. Het is 'de belangrijkste roman over het sexuele leven van een vrouw die tot nog toe in Amerika geschreven is' genoemd. Dus waarom hebben we er nog nooit over gehoord?

The Awakening werd uitgebracht in april 1899. Eerst werd het in St. Louis gerecenseerd omdat Kate Chopin daar woonde. Binnen twaalf dagen was het door alle kritici in St. Louis veroordeeld; ze noemden het gif. Eén kritikus schreef dat het onaanvaardbaar was dat het toegelaten werd dat een echte Amerikaanse dame zonder daar berouw over te krijgen 'de heilige instelling van het huwelijk en de Amerikaanse vrouwelijkheid ondermijnde en opvattingen over de moraal naast zich neerlegde.'[6.]

Het boek werd eerst in St. Louis verboden en toen in heel het land van Boston tot Los Angeles. Tegen de tijd dat Chopin een ironies stuk terug had geschreven, half en half ter verdediging - geen excuus maar een verklaring die duidelijk met tegenzin gegeven werd - was het boek verdwenen. Vervolgens kwam Kate Chopin tot de ontdekking dat de uitgevers haar korte verhalen niet meer hebben wilden, ze kreeg zelfs een verhalenbundel terug die al eerder ter publikatie geaksepteerd was. Ze verloor het vertrouwen in haar kunnen als schrijfster en stierf, waarschijnlijk niet geheel toevallig, kort daarop in 1904.

The Awakening is absoluut niet onzedelijk. In hetzelfde tijdsbestek hebben schrijvers boeken uitgegeven die even openhartig en veel perverser waren: Strindberg bijv., of Zola en Dreiser. Maar het schokkende van dit boek was dat een auteur, een vrouw, erop stond om zelf vast te stellen hoe haar eigen ervaring eruitzag. Het veroorzaakte zelfs een nog grotere beroering dat ze de mythe van de vervulling in het huishouden afwees.

Edna zegt tegen haar beste vriendin: 'Ik zou het onessentiële kunnen opgeven; ik zou mijn geld kunnen opgeven; ik zou mijn leven kunnen geven voor mijn kinderen, - maar niet mezelf.' Ze

houdt van haar kinderen maar ze wordt er niet door vervuld. Terwijl ze op geen enkele wijze militant is, verontschuldigt ze zichzelf evenmin. Ze zoekt eenvoudig met een soort standvastigheid en vastberadenheid een authentiek leven voor zichzelf, hoe tragies en mislukt dat ook wezen mag.

Het zou erop kunnen lijken dat dit allemaal verjaarde gevallen zijn, dat tegenwoordig schrijfsters geen last meer hebben van Victoriaanse preutsheid of sexuele stereotyperingen. Daarom zou ik ten slotte het geval van Mary McCarthy willen bekijken.

Ten eerste is Mary McCarthy de enige van deze vier vrouwen die gestudeerd heeft; ze ging naar Vassar. Zij en Kate Chopin hadden kinderen, de andere twee niet. Dit is, nogmaals, niet een toevalligheid. Schrijfsters - vrouwelijke kunstenaars in het algemeen - hebben altijd gewerkt in een traditie waarin kreativiteit voor vrouwen betekende dat ze kinderen baarden, waarin min of meer aangenomen werd dat biologiese en literaire kreativiteit onverenigbaar waren.

Zoals veel Amerikaanse schrijvers heeft Mary McCarthy haar eigen leven gebruikt als de basis waar haar werk op berustte. Veel mannen hebben dit ook gedaan: Fitzgerald gebruikte niet alleen zijn eigen leven maar zelfs dat van Zelda. In haar recente biografie van Zelda vertelt Nancy Mitford dat hij, toen ze een eigen biografiese roman wou schrijven, erop stond dat ze er bepaalde stukken uit schrapte omdat hij de grote schrijver in de familie was en dat haar leven tot zijn materiaal behoorde. En Philip Roth, bijv., heeft zoveel gebeurtenissen uit de tijd dat hij docent aan de Universteit van Chicago was gebruikt, dat het boek *Letting Go* in Chicago *'de koliek van Roth'* genoemd wordt.* Maar als de artiest een man is zien we dit soort dingen door de vingers. We hebben geen kritiek op deze schrijvers, we vallen hen niet aan op hun gebrek aan loyaliteit jegens bepaalde personen. Ze worden eerder bewonderd om hun durf, hun eerlijkheid en omdat ze meedogenloos het leven voor hun kunst opeisen. Maar dat ligt wat vrouwen betreft wel even iets anders. Een soortgelijke artistieke werkwijze heeft Mary McCarthy de benaming 'de dame met het stiletto' *(Life Magazine)* of (van andere kritici) 'de mo-

* In het Engels staat er 'the gripes of Roth', een onvertaalbare woordspeling die verwijst naar **The grapes of wrath** van Steinbeck.

derne Amerikaanse teef' bezorgd.

Eigenlijk was zij totdat ze in 1963 met *The Group (De Groep)* kwam een brave meid geweest - naar mannelijke maatstaven. Ze schreef haar eerste korte verhalen omdat haar man, Edmund Wilson, haar gelastte fictie te produceren. Ze beschrijft dat in een interview met *The Paris Review* aldus: 'Hij stopte me in een klein kamertje. Hij deed niet letterlijk de deur op slot, maar hij zei: "blijf daar".' En dus schreef ze haar verhalen maar.

Dit verhaal lijkt op het sprookje van Repelsteeltje: de opgesloten prinses die goud moet spinnen van vlas; ik denk dat deze ervaring waarschijnlijk mede verantwoordelijk is geweest voor het feit dat ze haar heldinnen als sprookjesprinsesses heeft beschreven. De meisjes in *The Group* wonen in een toren; verderop in het boek wordt Polly beschreven als Sneeuwwitje te midden van dwergen. Zeker is dit een van de manieren waarop men de vrouwen in haar boeken kan bekijken.

Maar ook andere aspekten uit het begin van haar loopbaan tonen aan dat ze vrijwel altijd het werk dat mannen haar gaven en het beeld dat zij van haar hadden, aksepteerde. Ze zei over haar eerste baan als toneelkritikus bij de *Partisan Review:* 'Ze zagen me als een soort vrolijke meid waar je wel lol mee kon hebben. Het waren mannen uit de dertiger jaren, heel serieus. Daarom was mijn positie bij de *Partisan Review* zo onzeker. Of misschien niet zo onzeker maar heel nederig. Daarom mocht ik over toneel schrijven, want zij vonden het toneel van geen enkel belang.'[7.] Maar in *The Group* nam ze afscheid van dit alles en sloeg haar eigen pad in. Ten eerste schreef ze over ervaringen die specifiek zijn van vrouwen: de ontmaagding, het kopen van een pessarium, zwangerschap, moederschap, borstvoeding, huwelijk, overspel, masturbatie, lesbianisme. Dit zijn niet bepaald de onderwerpen die kritici zouden kunnen behagen. Het zijn vrouwelijke onderwerpen en dus onbeduidend.

Wanneer men de recensies van *The Group* leest die omstreeks 1963 en 1964 uitkwamen, dan merkt men hoe verrukt de mannelijke kritici er over waren dat ze haar eindelijk konden veroordelen wegens het schrijven van een vrouwelijk boek. Norman Podhoretz schreef bijv, dat *The Group* een roman was van een 'onbeduidende damesauteur'. En uiteraard werd Norman Mailer dol. Hij schreef een bijzonder lange verhandeling met als titel:

De zaak tegen Mary McCarthy. In deze verhandeling tiert hij over de gedetailleerde beschrijvingen in *The Group,* want hij zag daarin het bewijs van wat hij als 'het diepgaande materialisme van vrouwen' beschouwt. In een klassieke freudiaanse vergelijking noemt Mailer deze beschrijvingen: 'de kille anale lava die het meest echte onderdeel wordt van haar groep, haar klont, haar grote hoop.'

Kortom, zijn theorie over Mary McCarthy luidt dus dat ze als schrijfster aan constipatie lijdt en dat haar personages stront zijn. In feite kan hij tot op zekere hoogte zien wat ze in dit boek probeert te doen, maar hij kan niet begrijpen waarom ze het doet. Hij ziet dat ze schrijft over de onverbiddelijke socialisatie van vrouwen waardoor ze in rollen gedwongen worden die ze zelf nooit gekozen zouden hebben. Dat deze vrouwen ten slotte eindigen als wat hij noemt: 'zeikerige personen, met hun beschaafde banaliteiten, hun gemis aan variëteit of ambitie.'[8.]

Maar alhoewel Mailer zichzelf beschouwt als de goeroe van goede sex, ziet hij niet dat in een van de beroemdste sex-scènes uit het boek - de sexuele inwijding van Dottie - het goeie ouwe freudiaanse orgasme ten tonele gevoerd wordt. Er komt een vaginaal en een clitoraal orgasme in voor - en Dottie, gehoorzaam en gehersenspoeld, voelt precies wat ze volgens haar leerboeken zou moeten voelen. Dottie evalueert haar ervaring in de context die haar is geleerd: 'Deze tweede climax, die ze door de overeenkomst met de eerste herkende, had haar nerveus en onzeker gemaakt; het was een minder bevredigende sensatie, alsof iemand haar meedogenloos had gekieteld, alsof ze aandrang voelde om naar het toilet te gaan. "Vond je het niet prettig?" vroeg hij. Langzaam opende Dottie haar ogen en besloot hem de waarheid te zeggen. "Niet zo prettig als de eerste keer, Dick." Dick lachte. "Een lief normaal meisje. Sommigen van je sexegenoten geven hieraan de voorkeur." Dottie rilde; ze kon niet ontkennen dat het opwindend was geweest, maar het scheen haar bijna pervers toe.'*

Ze beschrijft het clitorale orgasme en vergelijkt het met het 'vaginale' orgasme.

Ik denk dat alle vrouwen in *The Group* op een soortgelijke ma-

* Vertaling R.W.M. Kliphuis-Vlaskamp en J.F. Kliphuis, 1964.

nier van hun eigen ervaring vervreemd zijn. Ze voelen wat ze geprogrammeerd zijn te voelen. In deze zin is *The Group* een echte subversieve roman over de rollen van vrouwen en het huwelijk. Het is geen toeval dat de meest geëmancipeerde vrouw in het boek een lesbienne is en dat ze Harald op zijn eigen terrein - het bed - weet uit te dagen. Onderweg naar de begrafenis van Kay, de hoofdpersoon, suggereert ze nl. dat ze er eerder is bij geweest dan hij, dat ze Kay heeft verleid. Alleen door het idee al wordt Harald totaal verslagen: het is zonneklaar waarom Mailer dit boek heeft gehaat.

Andere mannelijke critici zoals bijv. Brock Brower, benaderden Mary McCarthy op een geheel andere wijze. Ze behandelden haar bijzonder hoffelijk, met een charmante neerbuigendheid. In een karakterbeschrijving van Mary McCarthy in *Esquire* zegt Brower niet veel over haar kunnen, hij schrijft niet afzonderlijk over haar als schrijfster. Hij vangt aan met een beschrijving van haar prachtige glimlach en besluit met een lang verhaal over hoe ze in de keuken gelukzalig en met zwier haar beroemde soufflé staat te bereiden.

Hoe zullen schrijfsters zich nu verder ontwikkelen? In het verleden zijn ze door hun ervaringen als vrouw vaker belemmerd dan geholpen. Katherine Anne Porter zei bijv. dat ze er twintig jaar over gedaan had om *Ship of Fools* te schrijven, ‘omdat je opgevoed wordt met het idee, dat vrouwen altijd ter beschikking moeten staan, dat ze iedereen die dat vraagt met hart en ziel van dienst moeten zijn. Ik denk dat dat er de oorzaak van is dat ik er twintig jaar over heb gedaan dit boek te schrijven. Ik ben door iedereen die probeerde zich in mijn leven binnen te dringen onderbroken.’

Er bestaan vrouwen die geld verdienen aan de kooi van het huishouden die andere vrouwen belet de tijd of de rust te vinden om te kunnen schrijven: Jean Kerr en Phyllis McGinley verkochten bijv. (het verslag van) hun huishoudelijke beproevingen en Pearl S. Buck maakt reklame voor *The Famous Writers School* als een dienst aan opgesloten huisvrouwen.

Maar vrouwelijke kunstenaars moeten worden aangemoedigd om zichzelf in de toekomst serieus te nemen, zelfs egoïsties te zijn - egoïsties genoeg om hun werk op de eerste plaats te laten komen. Nog belangrijker, vind ik, is het dat vrouwen altijd geleerd heb-

ben hun ervaringen als saai, onbelangrijk en minderwaardig te beschouwen. Het woord ‘huiselijk’ is natuurlijk een synoniem voor deze begrippen. ‘We hebben geleerd dat het de rol van de man is ervaringen na te jagen, dat het de rol van de vrouw is zich ervaringen te laten overkomen,’[9] aldus Hortense Calisher. En Elizabeth Hardwick schrijft: ‘iedereen weet dat vrouwen veel minder levenservaring hebben dan mannen.’[10] Maar ik zou willen beweren dat niemand minder levenservaring dan een ander heeft. We hebben verschillende soorten ervaringen. We willen toch niet vrouwelijke versies krijgen van de boeken van mannen; we willen geen vrouwelijke versie van *Portnoy's Complaint*.

Maar vrouwen hebben altijd in de schaduw gestaan van een literaire traditie die groots en mannelijk is. Als we zo'n machtig verleden willen overnemen, zullen we, net als de Romeinen met hun Griekse kuituur, nooit onze eigen originaliteit als vrouwen ontdekken. Als vrouwelijke kunstenaars zichzelf willen bevrijden van dit verleden dan zullen ze zich naar binnen moeten keren en de rijke schat aan specifiek vrouwelijke ervaringen moeten verkennen die in feite alles is wat ze bezitten.

Ik geloof dat dit op het ogenblik aan het gebeuren is. Sommigen van de vrouwen die vandaag schrijven zijn bezig met deze vorm van verkenning en ontdekking, en dikwijls komen ze tot een razende aanval tegen hun vrouwzijn. Ik kan slechts een paar voorbeelden geven van deze nieuwe literatuur.

Deze is niet vrouwelijk in de zin van het stereotiep, vrouwachtig dus, maar vrouwelijk in de zin van feministies. Zoals Alicia Ostriker in een lang gedicht over zwangerschap schrijft: *Nogmaals uit de duisternis* (het gedicht bestaat uit negen delen en een postpartum):

> Hetgene wat ik zeg en hetgene wat ik zeggen zal
> is vrouwelijk, niet vrouwachtig*
> Ja, ik zei ja
> niet analities, niet romanties
> maar het boek met praktiese feiten

* In het Engels bestaat verschil tussen de twee gebruikte woorden **female** en **feminine**. Helaas heeft het woord **vrouwelijk** in het Nederlands ook de negatieve waarde.

De poëzie van vrouwen is bijzonder veelzijdig. Er zijn dichteressen zoals Elizabeth Sargent die aan het experimenteren zijn met erotiese verzen, die genieten van de vrijheid om sexuele metaforen te kunnen gebruiken die tot nog toe taboe of alleen aan mannen voorbehouden waren.

Anderen schrijven over de kooi van de sexuele rolverdeling. Dit is een gedicht van Anne Sexton, *Huisvrouw:*

> Sommige vrouwen trouwen met huizen
> 't is een ander soort vel; het heeft een hart
> een mond een lever en ontlasting
> de muren zijn permanent en roze
> Kijk hoe ze de hele dag op haar knieën zit
> terwijl ze trouw zichzelf zit te boenen
> Mannen dringen met geweld binnen, als Jonas teruggeweken
> in het vlees van hun moeder
> Een vrouw *is* haar moeder
> Dat is het belangrijkste.

Ze wil dat er nagedacht wordt over de titel van het gedicht: ‘huisvrouw’, de vrouw van een huis. Weer andere vrouwen zoals Adrienne Rich, Muriel Rukeyser en Denise Levertov schrijven regelmatig over die kulturele uitwisseling tussen man en vrouw die men liefde pleegt te noemen.

Op dit moment nog niet zo bekend, maar wel bijzonder opwindend, is het werk dat geproduceerd wordt door schrijfsters die met fictie bezig zijn. Van Margeret Atwood, een Canadese schrijfster, is een amusant, beangstigend boek *The Edible Woman (De Eetbare Vrouw)* uitgekomen. Het is een soort satire over een vrouw die zich verlooft en dan plotseling ontdekt dat ze als persoon geconsumeerd wordt, vooral door haar verloofde, en daardoor zelf niet meer eten kan. Eerst kan ze geen biefstuk meer eten, dan kan ze geen varkensvlees meer eten, dan geen kip, dan geen eieren en dan geen rijstebrij, uiteindelijk leeft ze op vitamines. Aan het eind van het boek is er een vreselijke crisis op een verlovingsfeest, ze rent naar huis en bakt een taart in de vorm van een vrouw, ze glaceert hem en versiert hem zo dat hij op haarzelf lijkt. Dan belt ze haar verloofde en zegt dat hij de taart maar moet komen opeten en haar verder met rust moet laten.

Een wat serieuzere roman die een deel is van de nieuwe golf van

feministiese literatuur, is *The Waterfall (De Waterval)* van Margaret Drabble, een Engelse schrijfster. Het boek begint met een bevallingsscène: een vrouw alleen in huis, haar man heeft haar verlaten en ze heeft zich in een slaapkamer teruggetrokken, de enige verwarmde kamer in het huis. Terwijl er buiten een sneeuwstorm woedt baart ze een dochter met de vroedvrouw als enige aanwezige. Het boek begint met het geheimzinnige en mooie van de situatie van de hoofdpersoon en haar kind, zo verborgen in deze warme plek. Terwijl ze nog herstellende is van de bevalling begint ze een affaire met de man van haar nicht, die gekomen is om haar in haar isolement bij te staan. Door de toestand van moeder en kind wordt hij op een of andere manier betoverd en verleid. De rest van het boek gaat voornamelijk over hun affaire en het gevoel dat de hoofdpersoon heeft over haar leven. De waterval is een metafoor hiervoor. Ergens probeert de hoofdpersoon haar leven - zo'n typies doelloos vrouwenleven - te vergelijken met levens in het verleden en in het bijzonder met dat van de hoofdpersonen van romans, al haar treurige zusters van de fantasie: ‘Soms, eens per week of zo, liet ik mezelf volkomen in paniek raken over de mate van mijn onderworpenheid. Het ging zelfs zover dat ik het in een leerboek over sex opzocht, een ouderwets boek, door Havelock Ellis, waarin ik het woord “lijfeigenschap” ontdekte, een woord waardoor mijn toestand heel smaakvol beschreven leek. Ik was een lijfeigene. Toen ik dit ontdekt had, bladerde ik ook maar de rest van het boek door. Ik staarde met verbazing naar al die eigenaardige mannelijke perversiteiten, ik wou maar dat ik mezelf kon hechten aan iets dat makkelijker bereikbaar is dan een levende man. Perversiteiten zijn wreed, maar de liefde is toch zeker even wreed. Liefde is te relatief, te exclusief, te hopeloos sterfelijk.

In dat boek stonden niet erg veel vrouwelijke perversiteiten. Misschien komt dat doordat het een oud boek was. Misschien hebben vrouwen dit soort dingen pas recentelijk, als resultaat van de emancipatie, ontwikkeld.

Maar liefde is niet iets nieuws. Vrouwen hebben er zelfs in de geschiedenis onder geleden. Het is een klassieke kwaal waar over het algemeen deelnemers van beiderlei kunne voor nodig zijn. Misschien word ik wel zoals Sue Bridehead gek van mijn schuldgevoelens, of verdrink ik in een poging verloren verloocheningen

te herroepen zoals Maggie Tulliver.

Wat bezoeken ze me, die fictieve heldinnen. Maggie Tulliver had net als ik een nicht die Lucy heette, en net als ik werd ze verliefd op de man van haar nicht. Ze dreef de rivier af met hem, ze gaf zich over aan het water, maar uiteindelijk verspeelde ze hem. Ze liet hem gaan. Ze was edelmoedig en herwon haar verloren eer, en o hoezeer bewonderen we haar ervoor, met haar uit alle macht bijeengehouden superego in een laatste poging om te bewijzen dat ze meer van de broer hield dan van de man.

Ze had - nou wat had ze niet moeten doen? Sinds Freud raden we vaag naar onze hartstochten, zijn we van alle hoop ontdaan, voor altijd overgeleverd aan die meedogenloze stroom. Uiteindelijk krijgt die ons toch wel te pakken; takken, twijgen, dode bladeren, sigarettepeuken, sinaasappelschillen, bloemblaadjes, zilveren vissen. Maggie Tulliver is nooit met haar geliefde naar bed gegaan. Alle denkbare schade heeft ze aangericht, aan Lucy, aan zichzelf en aan de twee mannen van wie ze hield, en toen, toen onthield ze zich, als een vrouw uit een ander tijdsbestek, wat doen wij? Wij verdrinken in het eerste hoofdstuk.'

In 1923 schreef de dichteres Louise Bogan: 'Vrouwen hebben geen wildheid.' Ze had ongelijk. De ervaringswereld van vrouwen is een wildernis en schrijfsters zijn nog maar pas begonnen deze in kaart te brengen.

Vertaling: Judith Smedts

Eindnoten:

1. Norman Mailer, *Evaluations - Quick and Expensive Comments on the Talent in the Room,* in *Advertisements for Myself,* 1959.
2. Biografiese notities van Anne en Emily Brontë, in het voorwoord van de uitgave van *Wuthering Heights* en *Agnes Grey* in 1850.
3. *Saturday Review,* Vol. IX (1860), pag. 470.
4. Zie *George Eliot: A Biography,* van Gordon S. Haight, New York, 1968, pag. 290-291.
5. *Saturday Review,* pag. 471.
6. Zie voor details van de kritiese ontvangst van *The Awakening, Kate Chopin: A Critical Biography,* University of Louisiana Press, 1969.
7. *Paris Review,* Vol. XXVII (1962), pag. 72, 74.
8. *The Case Against McCarthy,* in *Cannibals and Christians* van Norman Mailer (1966).
9. *No Important Woman Writer,* door Hortense Calisher, herdrukt in *Womans Liberation and Literature,* onder redactie van Elaine Showalter.
10. *The Subjection of Woman,* door Elizabeth Hardwick, in *Woman's Liberation and Literature,* pag. 209.

Literatuur over vrouwen en literatuur

Annie Romein-Verschoor, *Vrouwenspiegel*. Sun, Nijmegen, 1977. Aangevulde herdruk van haar proefschrift, dat in 1935 verscheen onder de titel *De Nederlandse Romanschrijfster na 1880*. Tevens is opgenomen een nawoord onder de titel *Een eenzaam avontuur in de literaire sociologie*.

Andreas Burnier, 'Het beeld van de vrouw in de litteratuur', in: *Poëzie, jongens en het gezelschap van geleerde vrouwen*. Querido, Amsterdam, 1974, p. 96-124.
Dit artikel was het eerste dat de stereotiepe wijzen waarop vrouwen in boeken worden gepresenteerd, behandelde. Het was een lezing uit 1971.

Hanneke van Buuren, 'Niet dulden dat je me zadelt. Over vrouw en vrouw-zijn in proza van vrouwelijke auteurs 1960-1975'. In: *Ons erfdeel,* 4/75, p. 485-498. Bekort herdrukt in *Wetenschap en samenleving* 75/9, p. 37-43.
Een artikel dat o.m. door de rijkdom aan namen van (nog) onbekende Nederlands schrijvende vrouwen uw lezing verdient.

Patricia Meyer Spacks, *The female imagination*. Knopf, New York, 1975, ook in paperback.
Aan de hand van een aantal vrouwenboeken uit de Engelstalige literatuur onderzoekt Patricia Meyer Spacks waarin het gezichtspunt van vrouwen op deze wereld van dat van mannen verschilt. Ze gebruikt zowel literaire als psychologische analysetechnieken en schrijft haar boek in een prettig persoonlijk proza.

Ellen Moers, *Literary women. The great writers*. Doubleday, New York, 1976.
Al in 1963 (het jaar van de eerste druk van dit boek) was Ellen Moers in staat om op briljante wijze aan te tonen hoe nieuwe genres en inzichten, door vrouwen ingebracht, de literatuur hebben beïnvloed en veranderd. In een van haar analyses toont ze bijv. aan dat Mary Wollstonecraft Shelley haar Frankenstein schreef als een verbeelding van haar eigen angsten ten aanzien van moederschap en dood.

Jane Rule, *Lesbian images*. Pocket books, 1976.
Analyse van het werk van een groot aantal lesbische schrijvers, waarbij de wijze waarop de ideeën en oordelen over lesbiennes hun boeken hebben beïnvloed een van de uitgangspunten vormt.

Vrouwen in Vlaanderen schrijven nu. Nieuwe verhalen van 22 romancières. Reinaert-uitgaven, Zele, België.
Bundel verhalen van 22 Vlaamse vrouwelijke schrijvers, waaronder hier zeer onbekende en zeer bijzondere.
Bitches and sad ladies. Ed. Pat Rotter. Dell pocket, 1975.
Bundel verhalen van contemporaine Amerikaanse vrouwen, bij het lezen waarvan de ongelooflijke verscheidenheid van de vernieuwingen qua vorm en thematiek een voortdurende verrukking zijn.
We become new. Ed. Lucille Iverson & Kathryn Ruby. Bantam pocket, 1975.
In deze bundel worden contemporaine gedichten van 43 vrouwen verzameld. Wie denkt dat poëzie onbegrijpelijk en ontoegankelijk is en niets te maken heeft met de dagelijkse dingen, zal haar (zijn) ogen zien opengaan.

Deze boeken zijn in ieder geval te krijgen bij de Vrouwenboekhandels *De Heksenkelder,* Oude Gracht 261, Utrecht, 030-31 73 63; *Xantippe,* Westerstraat 191-193, 020-235854.

Hannemieke Postma

[Nummer 2]

Natalja Baranskaja

Natalja Baranskaja werd op 31-12-1908 (13-1-1909) in St. Petersburg - het huidige Leningrad - geboren. Het verhaal Een doodgewone week *verscheen in 1969 in het literaire tijdschrift* Nóvyj Mir *(Nieuwe Wereld). Hoewel dit verhaal, in de 'ik-vorm' geschreven, zeer authentiek aandoet, is het niet autobiografisch in strikte zin. Natalja Baranskaja's vakgebied is literatuurwetenschap, m.n. de Russische literatuur uit de 18de en het begin van de 19de eeuw (Poesjkin). Zij heeft wel, evenals de ik-figuur van het verhaal, twee kinderen, die zij, nadat haar man in de Tweede Wereldoorlog was gesneuveld, onder moeilijke omstandigheden heeft moeten opvoeden.*

Behalve Een doodgewone week *heeft zij nog een aantal verhalen en een reeks essays over Poesjkin geschreven.*

Een doodgewone week

Maandag

Ik kom als een gek aanrennen en bots op de overloop van de tweede verdieping bijna tegen Jákov Petróvitsj[1] op. Hij vraagt me op zijn kamer te komen en informeert hoe het met het werk staat. Hij zegt geen woord over mijn te laat komen - en toch ben ik vijftien minuten te laat. Vorige week maandag waren het er twaalf, ook toen heeft hij een gesprek met me gehad, maar dan 's middags. Hij vroeg toen welke tijdschriften en katalogussen - Amerikaanse en Engelse - ik had bekeken. Het schrift, dat wij 's ochtends op het laboratorium aftekenen, lag daarbij op zijn buro, en af en toe keek hij ernaar, maar hij zei niets.

Vandaag brengt hij onder mijn aandacht, dat in januari de proeven met het nieuwe met glasvezel versterkte plastic af moeten zijn.

'Dat weet ik,' zei ik.

'In het eerste kwartaal leveren we de bestelling af,' zegt hij. Dat weet ik, hoe zou ik het kunnen vergeten.

De donkere oogjes van Jakov Petrovitsj zweven ergens in het roze vlees van zijn gezicht en mij onderzoekend aankijkend, vraagt hij:

'U komt toch wel klaar met de proeven, Olga Nikolajevna?'

Ik word vuurrood en zwijg verward. Ik kan natuurlijk zeggen: 'Ja, natuurlijk, hoe komt u erbij.' Het zou beter zijn als ik dat zou zeggen. Maar ik zwijg. Denkt hij soms, dat ik daarvoor kan instaan?

Met zachte, vlakke stem zegt Jakov Petrovitsj:

'Gezien uw belangstelling voor het werk en... eh... uw kwaliteiten hebben we u de vakature van adjunkt-wetenschappelijk medewerker laten vervullen, u bij een groep geplaatst, die met een interessant probleem bezig is. Ik wil niet verhelen, dat we wat ongerust... eh... verbaasd zijn, dat u, hoe zal ik het zeggen, bij

1. *Naam en vadersnaam is in het Russisch de beleefde aanspreekvorm. Voor kennissen gebruikt men de vormen op -ja of -a: Olja, Dima. Deze vormen zijn emotioneel neutraal i.t.t. de vormen op -ka, -ik, -enka, die vertedering e.d. uitdrukken. Bij de in dit verhaal voorkomende namen wordt de eerste keer de klemtoon gegeven.*

uw werk niet de nodige zorgvuldigheid betracht...'

Ik zwijg. Ik houd van mijn werk. Juist omdat ik er zelfstandig in ben. Ik werk graag. Ik vind niet, dat ik niet zorgvuldig ben in mijn werk. Maar ik kom vaak te laat, vooral 's maandags. Hopelijk is het alleen een standje en meer niet. Een standje voor het vaak te laat komen. Ik mompel iets over gladde paadjes en sneeuwhopen in onze wijk-in-aanbouw, over de bus, die afgeladen bij de halte stopt, over de afschuwelijke mensenmassa bij 'Sokol'...[2.] en met een soort triest gevoel van misselijkheid bedenk ik, dat ik dat alles al eerder heb gezegd.

'U moet proberen uw leven beter te organiseren,' konkludeert Jakov Petrovitsj. 'U neemt mij toch niet kwalijk, dat ik, hoe zal ik het zeggen, wat moraliseer, maar u staat nog maar aan het begin van uw karrière... Wij hebben het recht te verwachten, dat u het vertrouwen, dat wij in u als jonge specialist stellen, naar waarde zult schatten...'

Hij vertrekt zijn lippen, er ontstaat een glimlach. Ik krijg een ongemakkelijk gevoel van die gemaakte glimlach. Met een rare, schorre stem verontschuldig ik me, beloof mijn leven beter te organiseren en glip de gang op. Ik ren naar het laboratorium, maar bij de deur bedenk ik, dat ik mijn haar niet heb gekamd, draai me om en ren door de smalle gangen van het gebouw - een voormalig hotel - naar de W.C. Ik leg mijn haarspelden op de wasbak onder de spiegel, kam mijn haar en haat mezelf. Ik haat mijn verwarde lokken, mijn slaperige ogen, mijn jongensgezicht, met die grote mond en neus, net als van Pinocchio. Waarom ben ik met zo'n gezicht niet als man geboren?

Als ik mijn haar min of meer gefatsoeneerd heb, trek ik mijn trui recht en wandel terug door de gangen. Kalm worden! Maar het gesprek met mijn baas blijft in mijn hoofd ronddraaien, als de band van een bandrecorder. Losse flarden van zinnen, stembuigingen, woorden, alles lijkt vol dreigende betekenis. Waarom zei hij steeds 'wij' - 'wij hebben vertrouwen gesteld', 'wij zijn ongerust'? Hij heeft dus met iemand over mij gepraat, maar met wie? Toch niet met de direkteur? Wat zei hij ook al weer, 'ongerust' of 'verbaasd'? 'Verbaasd', dat is nog erger. En die toespeling op die vakature. Lídia Tsjistjakóva had die willen hebben. Wat anciën-

2. *Metrostation*.

niteit betreft, had zij voorrang, maar de keus viel op mij, mijn specialisme sloot beter aan. En mijn Engels heeft natuurlijk geholpen, het laboratorium maakt er flink gebruik van.

Door mij in zijn groep op te nemen en mij een halfjaar geleden de proeven voor het nieuwe materiaal op te dragen, heeft Jakov Petrovitsj natuurlijk een risiko genomen. Dat begrijp ik. Met Lidia had hij zich minder ongerust hoeven te maken over de termijnen... Hij zal mijn werk toch niet aan haar willen geven!? Wat afschuwelijk, ik heb bijna alle proeven af.

Maar misschien overdrijf ik alles? Misschien komt het door mijn voortdurende opgejaagdheid, altijd maar jakkeren, de angst niet klaar te komen, te laat te komen. Dat zal het zijn, hij wilde mij eens goed onderhanden nemen, hij is geïrriteerd door dat steeds te laat komen. Hij heeft gelijk. Tenslotte is dat zijn taak. We kennen onze chef toch, hij is een harde werker, een ‘Pietje precies’. Vooruit, genoeg daarover!

Ik schakel met mijn gedachten op iets anders over. Straks ga ik de resultatenlijst opstellen van de warmte- en hittebestendigheids-proeven, die we vrijdag afgerond hebben. Over de proeven in het fysisch-chemisch laboratorium maak ik me geen zorgen, die zijn al bijna klaar. Maar met de fysisch-mechanische proeven - daar hapert de zaak. Het mechanisch laboratorium heeft niet genoeg apparatuur, niet genoeg personeel. Overigens, personeel is niet zo'n probleem, wij kunnen het met zijn tweeën ook wel, we doen veel zelf. Maar voor sommige apparatuur bestaat een hele wachtlijst. Dan moet je ‘waakzaam’ zijn, zoals Jakov Petrovitsj het uitdrukt, of gewoon gezegd ‘doordouwen’. Ik probeer mijn plastic erdoor te douwen, iemand uit een andere groep iets anders en we rennen allemaal naar de benedenverdieping, wringen ons in allerlei bochten voor het hoofd van het laboratorium, die het proevenrooster opstelt en er voor zorgt dat niemand voor zijn beurt gaat, noemen haar nu eens ‘lieve Válja’, dan weer Valentína Vasíljevna en proberen op allerlei manieren er tussen te komen, zodra zich maar een gaatje voordoet.

Ja, ik moet even bij Valja langs gaan. Ik loop naar beneden, duw de zelfsluitende deur open - het lawaai slaat me als een massieve golf in mijn gezicht, maar ik verman me - en loop door naar de glazen tussenwand. Dat is Valja's ‘kantoortje’, waar altijd wel mensen zijn, maar nu is ze alleen. Ik vraag haar of ze deze week

iets voor ons kan organiseren. Valja schudt van nee, maar ik blijf aandringen.

‘Aan het eind van de week misschien, komt u dan maar langs.’ Nu terug, naar ons polymerenlaboratorium. In onze ‘stille’ kamer, waar we de resultaten uitwerken, berekeningen uitvoeren, werken negen mensen, terwijl er maar plaats is voor zeven buro's. Maar er is altijd wel iemand proeven aan het doen, of in de bibliotheek, of op dienstreis. Vandaag is een van de buro's van mij. En het staat al veertig minuten ongebruikt!

Ik kom binnen. Zes paar ogen zijn op mij gericht. Ik knik gedag en zeg: ‘Ik ben even bij het mechanisch langs geweest.’

De blauwe ogen van blonde Ljoesja kijken ongerust: ‘is er iets gebeurd?’; de grote vlammende ogen van donkere Ljoesja kijken verwijtend, maar vol begrip: ‘meisje toch, alweer?’; Márja Matvéjevna kijkt waarschuwend over haar bril: ‘geen gepraat alstublieft’; Álla Sergéjevna's ogen - half bedekt door blauwgeverfde oogleden - kijken verstrooid: ‘wie is daar? Wat is er aan de hand?’; Sjoera's ronde kijkers, die altijd al een beetje verschrikt staan, worden nog groter; de scherpe pupillen van Zinaïda Goestávovna prikken gelijk door mijn smoes heen: ‘dat kennen we, het mechanisch, je bent te laat gekomen, bij de chef geroepen, kijk maar, je wangen gloeien en je ogen staan onzeker.’

Onze groep, dat zijn de twee Ljoesja's en ik. De leiding berust bij Jakov Petrovitsj. Maar Ljoesja Markorján[3] zet zich het meest in voor het werk van de groep. Toen ik op het polymerenlab kwam werken, was het nieuwe plastic alleen nog maar bedacht. Alleen Ljoesja was met een analytische balans, kolven en een thermostaat iets aan het brouwen. Ze werkte aan een verbinding. Iedereen dacht, dat het idee van het nieuwe plastic van Markorjan kwam, maar later bleek het van Jakov te komen. Ik heb haar eens een keer gevraagd: ‘Ljoesja Vartánovna, waarom zeggen ze, dat ú het nieuwe plastic bedacht hebt?’ Ze keek me aan en antwoordde:

‘Zo, zeggen ze dat? O... Nou, laat ze dat maar zeggen’, en verder niets. Daarna beloofde ze half-om-half die ‘stomme geschiedenis’ te vertellen. Maar tot nu toe is ze er niet over begonnen en ik vraag er niet meer naar.

3. *Achternamen op -jan zijn Armeens*.

Mijn taak zijn de proeven, sommige doe ik zelf, sommige samen met de medewerkers van de laboratoria waar de proeven worden gehouden; ik werk de resultaten uit en formuleer konklusies.

Blonde Ljoesja (Ljoedmíla Lytsjkóva heet ze) perst en modelleert het proefmateriaal - strikt volgens de vastgestelde normen - en is manusje van alles.

Zinaïda Goestavovna hoort ook nog bij ons, gedeeltelijk. Zij doet de planning en de 'papierwinkel' voor alle groepen, en voert de onderhandelingen met onze opdrachtgevers.

Iedereen heeft genoeg te doen.

Ik zit aan mijn buro, trek de la open om het onderzoeksjournaal te pakken en zie plotseling een vragenlijst op mijn buro. Bovenaan staat met vette letters 'Enquête voor vrouwen' en met potlood in de hoek 'O.N. Voronkóva'. Wat interessant! Ik kijk rond. Blonde Ljoesja laat mij zien dat ze er net zo een heeft. Het is een lange enquête. Ik begin te lezen... 'Vraag 3: Gezinssamenstelling... echtgenoot... kinderen tot 7 jaar... kinderen van 7 tot 17 jaar... overige inwonende familieleden...' Echtgenoot: één, kinderen: twee, opa's en oma's: helaas geen, overige familieleden: wonen zelfstandig.

Vervolgens deze vraag: Uw kinderen gaan naar de: crèche, kleuterschool, maken gebruik van de mogelijkheid om langer op school te blijven.[4.]

Mijn kleintjes gaan naar de crèche, natuurlijk, en naar de kleuterschool.

De opstellers van de enquête willen mijn huisvestingssituatie weten: Zelfstandige huisvesting... woonoppervlakte in m^2... aantal kamers... voorzieningen...

Mijn huisvestingssituatie is voortreffelijk: een nieuwe flat, vierendertig vierkante meter, drie kamers...

Nou, zeg! Ze willen werkelijk alles van me weten. Ze vragen wat ik doe van uur tot uur... 'binnen de gekozen tijdseenheid.' Aha, de 'tijdseenheid' is een week. Hoeveel uur besteed ik aan:

'a. huishoudelijk werk; b. zorg voor de kinderen; c. ontspanning.'

4. *Kinderen van lagere schoolleeftijd kunnen desgewenst onder toezicht van een onderwijzer tot zes uur op school blijven. In die tijd krijgen zij een maaltijd en worden zij geholpen met hun huiswerk e.d.*

Ontspanning is opgesplitst in: ‘radio en televisie, bioscoop- en schouwburgbezoek e.d., lezen, sport, reizen e.d.’

O, wat een woord, ontspanning. Raar woord eigenlijk: ont-spanning. ‘Vrouwen, sta pal voor een goede ontspanning’. Idioterie. Ont-spanning. Ik persoonlijk vind sport geweldig - hardlopen. Sprinten hierheen, sprinten daarheen. Met een boodschappentas in elke hand, hup naar boven... naar beneden: van de trolley in de bus, metro in, metro uit. Waar wij wonen zijn geen winkels, we wonen er al meer dan een jaar, maar aan winkels zijn ze nog steeds niet toegekomen.

Zo lever ik in gedachten kommentaar op de enquête. Maar bij de volgende vraag vergaat me alle lust om geestige opmerkingen te maken.

‘Niet-gewerkte dagen wegens ziekte: van u, van uw kinderen (aantal arbeidsdagen over het afgelopen jaar; verzoeke in te vullen volgens de bedrijfsgegevens).’

De vinger op de wonde plek! Het gesprek van vanochtend met de baas... Dat ik twee kinderen heb, dat weet de direktie natuurlijk. Maar niemand heeft ooit uitgerekend, hoeveel dagen ik door hen thuis zit. Ze zouden wel eens kunnen schrikken als ze die cijfers zagen. Misschien schrik ik zelf wel - ik heb het immers ook niet uitgerekend. Ik weet, dat het er veel zijn... Maar hoeveel? Het is nu december. In oktober hebben ze allebei griep gehad. Góelka eerst, toen Kótka, twee weken geloof ik. In november zijn ze verkouden geweest - ze bleken toch nog niet helemaal over hun griep heen te zijn toen het weer slechter werd. Een dag of acht. In september hebben ze waterpokken gehad - Kotka kwam ermee thuis. Met de quarantaine mee wel bijna drie weken... Zie je, ik weet het al niet meer! En zo gaat het altijd, als de een net beter is, heeft de ander het weer flink te pakken.

En wat kunnen ze nog meer krijgen, denk ik, bezorgd voor de kinderen, voor mijn werk. Mazelen, de bof, rode hond, en vooral griep en verkoudheid, o, die verkoudheid. Van een niet goed vastgemaakte muts, van een huilbui tijdens het wandelen, van een natte broek, een koude vloer, tocht... De artsen schrijven op het briefje: EAL, ernstige aandoening van de luchtwegen. De artsen hebben haast. Ik heb ook haast en we brengen de kinderen naar school nog voordat hun hoest over is, en hun verkoudheid blijft tot het zomer is.

Wie heeft die enquête bedacht? Waar is ze voor? Waar komt ze vandaan? Ik bekijk haar aan alle kanten, maar kan geen gegevens over de samenstellers vinden. Ik kijk naar de donkere Ljoesja en beduid haar met mijn ogen: ‘Zullen we even de gang opgaan?’ Maar blonde Ljoesja staat gelijk ook op en nu staan we met z'n drieën op de gang. Jammer, ik had zo graag met Ljoesja Markorjan over het onderhoud van vanochtend willen praten, over het werk, over de enquête, over alles tegelijk. Ljoesja is een best kind, maar als zij erbij is praat ik niet, ze is een kletskous, ze kan werkelijk niets voor zich houden.

Markorjan steekt direkt een sigaret op, blaast ons een rookwolk in het gezicht en vraagt uitdagend:

‘Nou?’

Dat betekent: ‘Wat vind je van die enquête?’ begrijp ik. Maar blonde Ljoesja zegt verontwaardigd:

‘Wat nou? Ze weet toch niks, ze was te laat!’

‘Ze zal een keer niet te laat komen,’ zegt donkere Ljoesja ironisch, maar niet onvriendelijk en legt haar hand, mager als een vogelklauwtje op mijn schouder. ‘Zeg, moet je nou echt altijd te laat komen, Pinocchiootje?’

‘Die, dinges, eh... die demografen zijn geweest.’ Blonde Ljoesja struikelt over haar woorden om het nieuws te brengen. ‘Ze zeiden dat ze als proef deze enquête op nog een paar vrouweninstituten en -bedrijven zouden houden...’

‘Ons instituut geldt weliswaar als manneninstituut, maar we hebben vrouwenlaboratoria,’ voegt donkere Ljoesja eraan toe. ‘Wacht nou even,’ sputtert Ljoesja. ‘Daarna, als de proef gelukt is, gaan ze zo'n enquête in heel Moskou houden.’

‘Wat betekent “gelukt is”,’ vraag ik aan donkere Ljoesja, ‘en wat willen ze eigenlijk?’

‘Joost mag het weten,’ antwoordt ze en steekt haar scherpe kin in de lucht. ‘Enquêtes zijn tegenwoordig in de mode. Het komt erop neer, dat ze hopen duidelijkheid te krijgen over een belangrijke kwestie: waarom willen vrouwen geen kinderen?’

‘Ljoesja! Dat hebben ze niet gezegd!’ roept blonde Ljoesja verontwaardigd.

‘Wel waar. Alleen noemden ze het “het onvoldoende tempo van de bevolkingsgroei.” Jij en ik houden het bevolkingspeil niet eens in stand. Elk stel moet twee, of zelfs drie kinderen krijgen, geloof

ik, en jij en ik hebben er ieder maar één... (Ljoesja bedenkt plotseling dat de blonde ongehuwde moeder is). Jij zit goed - van jou durven ze niet meer te eisen. Olja zit ook goed, die heeft het plan uitgevoerd. Maar ik? Straks krijg ik opdracht om het produktieplan uit te voeren - en zeg dan maar dag met je handje tegen mijn dissertatie.'

Terwijl ze praten, sta ik naar ze te kijken en denk: Ljoesja Markorjan ziet er uit als een verkoold stukje hout, en Ljoedmilka als een wollig wit lammetje, maar als je je oordeel op enquêtegegevens zou moeten baseren, dan heeft de eerste het het beste getroffen en is de ander de minst bedeelde van de vier 'Mammies' van ons laboratorium.

We weten alles van elkaar. De echtgenoot van donkere Ljoesja is gepromoveerd. Onlangs hebben ze een grote nieuwe flat van een koöperatie gekocht, geld hebben ze genoeg, ze hebben een kinder-verzorgster voor hun Markje van vijf. Wat wil je nog meer, zou je zeggen. Maar wat zie je gebeuren? De doctor verwijt Ljoesja al vijf jaar lang, dat ze een egoïst is, dat ze het kind kapot maakt, dat ze de opvoeding aan vreemden, aan oude vrouwen, overlaat. (Het jongetje naar de kleuterschool sturen, vindt hij niet goed.) Ljoesja is altijd en eeuwig op zoek naar een AOW-ster om te 'babysitten'. De doctor wil maar steeds, dat Ljoesja ophoudt met werken, hij wil een tweede kind, kortom 'een normaal gezin'.

Blonde Ljoesja is niet getrouwd. De vader van Vovka was een legerkapitein die aan de een of andere militaire academie studeerde. Hij kwam uit een andere stad en had voor Ljoeska geheim gehouden, dat hij een gezin had. Ze kwam dat rijkelijk laat te weten. Toen Ljoesja aan de kapitein had verteld, dat zij in haar vierde maand was, verdween hij met de noorderzon.

Toen Ljoeska's moeder van het platteland arriveerde, sloeg zij haar dochter eerst bijna dood, diende vervolgens een klacht in tegen de kapitein bij de 'allerhoogste instantie', huilde daarna samen met Ljoeska uit, maakte de mannen uit voor alles wat mooi en lelijk is en bleef vervolgens in Moskou. Ze verzorgt nu haar kleinzoon en doet het huishouden. Haar dochter hoeft alleen boodschappen te doen en voor de grote was te zorgen, als ze 's nachts maar thuis slaapt.

Van Sjóera weten wij het minst. Haar zoontje zit in de derde klas. Na schooltijd, tot zijn moeder thuis komt, is hij alleen thuis.

Serjózja heeft absoluut geweigerd na schooltijd op school te blijven en doet het huishouden. Sjoera belt per dag een paar keer naar huis op: ‘Heb je gegeten? Ben je niet vergeten het gas uit te doen? Laat de deur niet open staan, als je gaat spelen. (De sleutel zit aan een bandje aan zijn jasje vastgenaaid.) Ben je je huiswerk aan het maken? Niet te lang lezen, hoor!’ Een serieus jongetje! Sjoera's man drinkt. Ze praat er niet over, maar wij weten het al lang. We stellen geen vragen over haar man. Van ons vieren ben ik de gelukkigste blijkbaar.

De ironische opmerking van Ljoesja Markorjan over het ‘kinder-produktieplan’ wordt door blonde Ljoesja, die brandt van nieuwsgierigheid, serieus genomen. ‘Wat... een produktieplan?’ roept ze uit, en haar smalle wenkbrauwen vliegen helemaal tot onder haar krulletjes. ‘Echt waar? Ach, je houdt me voor de gek!’

Haar stem klinkt teleurgesteld. ‘Ach, natuurlijk houd je me voor de gek... Maar ik denk toch dat die enquête niet voor niks is, meisjes. Wij moeders krijgen vast wat extra's. Denk je niet? Een kortere werkdag bijvoorbeeld. Misschien krijgen we de ziektedagen van onze kinderen wel uitbetaald, niet alleen de eerste drie. Je zal het zien! Als ze gegevens verzamelen, zullen ze er ook wel iets mee doen.’

Blonde Ljoesja raakt opgewonden, haar krullen dansen, haar ronde gezicht gloeit.

‘O, jij “schaapje, schaapje, heb je nog wat wol,”,’ citeert donkere Ljoesja een kinderliedje. ‘We hebben te weinig bouwers, we komen overal handen te kort. Daar gaat het om. Begrijp je? We hebben nu al bouwers te kort. Wat zal dat straks worden? Wie moet er straks dan bouwen?’

‘Wat bouwen?’ vraagt Ljoeska, hevig geïnteresseerd.

‘Alles, huizen, fabrieken, draaibanken, bruggen, wegen, raketten, kommunisme. Kortom, alles. En wie moet dat allemaal verdedigen? En ons land bevolken?’

Hun woorden gaan half langs me heen. Het gesprek van vanochtend speelt weer door mijn hoofd. ‘Ik raad u aan uw leven beter te organiseren,’ zei Jakov. Misschien hebben ze al lang een besluit genomen en geven ze mijn werk aan Lidia? Ik kom te laat, laat de zaken sloffen... Kwalijk! En straks krijgt hij de cijfers over mijn ‘ziekteverzuim’ te zien...

Wat jammer, dat ik niet even met Ljoesja Markorjan kan praten. Maar ze ziet zelf wel, dat er iets met mij niet in orde is. Ze pakt me bij mijn schouders, trekt me een beetje naar zich toe en terwijl ze heen en weer wiegt, zegt ze sussend: ‘Maak je niet ongerust, Olja, ze zullen je niet ontslaan...’

‘Dat zouden ze moeten wagen, haar ontslaan!’ Blonde Ljoeska kookt opeens over van verontwaardiging. ‘Met twee kinderen! Eerst moeten ze een aantal berispingen geven, en jij hebt alleen nog maar een waarschuwing...’ Ook al voor te laat komen.

Ik schaam me. Ljoeska is zo'n goeierd, zo bezorgd, en ik wilde niet eens over mijn problemen praten waar zij bij was.

‘Snap je, meisjes, ik ben bang; ik ben maar steeds bang dat mijn proeven niet op tijd klaar zullen zijn. Over een maand moeten ze af zijn.’

‘Geen hysterische toestanden, alsjeblieft,’ valt Ljoesja Markorjan mij in de rede.

‘Waarom “geen hysterische toestanden”?’ valt Ljoeska tegen haar uit. ‘Je ziet toch, dat ze het zich erg aantrekt. Je zou tegen haar moeten zeggen “rustig maar, maak je niet zenuwachtig”. Werkelijk, Olja, je moet het je niet zo aantrekken. Echt waar, je zult zien, dat alles goed afloopt.’

Van die simpele woorden krijg ik plotseling een brok in mijn keel. Straks ga ik nog grienen! Donkere Ljoesja komt me te hulp: ‘Luister, schatjes,’ zegt ze, terwijl ze ons een energieke klap op de schouders geeft, ‘als we nu eens een driehoeksruil aangingen? Ljoesja neemt mijn flat, ik verhuis naar Olga, Olga naar Ljoesja.’

‘En dan?’ vragen wij niet-begrijpend.

‘Nee, dat klopt niet.’ Ljoesja Markorjan tekent iets met haar vinger in de lucht. ‘Nee, zo moet het: Olja verhuist naar mij, ik naar Ljoeska en Ljoeska naar Olja. Dat is de oplossing.’

‘Wil jij je driekamerflat voor mijn kamer in een gemeenschappelijke flat[5] ruilen?’ zegt blonde Ljoesja met een grijns.

‘Willen niet, maar ik zal wel moeten. In oppervlakte en komfort ga ik er op achteruit - jullie hebben geen badkamer? Of wel? -

5. *Nog steeds moeten veel Sovjet-gezinnen het stellen met één of soms meerdere kamers in een (grote) woning die vroeger door één huishouden gebruikt werd. Deze kamers zijn niet erg in trek, omdat keuken, badkamer, w.c. met anderen moeten worden gedeeld, wat tot veel ruzies aanleiding geeft.*

maar ik boek winst op een ander, belangrijker vlak. Jij, blondje, wordt er ook beter van. Olja's Dima is een geweldige vent. Mijn Soeran zal blij zijn: Olja is jonger, en ik denk ook molliger dan ik. En ik zoek een grootmoeder, ik moet beslist een grootmoeder hebben! Akkoord? Help een arme promovenda uit de nood!' 'Hoepel op jullie,' roept blonde Ljoesja boos, 'jullie kunnen ook nooit eens serieus praten!'

Ze keert ons bruusk de rug toe om weg te gaan, maar op dat moment zwaait de deur open en blonde Ljoeska knalt bijna tegen Marja Matvejevna op.

'Kameraden,' zegt Marja Matvejevna met haar basstem, 'jullie maken zo'n rumoer, dat we onze aandacht niet bij het werk kunnen houden. Is er iets gebeurd?'

Ik pak blonde Ljoesja bij haar arm en net op tijd, ze haalt al diep adem om MM (zo noemen we Marja Matvejevna onder elkaar) ons hele gesprek in één ruk te vertellen.

Wij hebben allemaal veel waardering voor Marja Matvejevna. We mogen haar om haar integriteit. Maar met haar over ernstige zaken praten is onmogelijk. We weten al van te voren, wat ze gaat zeggen. We vinden haar een oude 'idealiste', we hebben het idee, dat ze een beetje, tja... geabstraheerd is. Ze heeft geen idee van het gewone leven, ze zweeft er hoog boven, als een vogel. Haar levensloop is heel bijzonder: produktiegemeenschap in het begin van de jaren dertig, in de veertiger jaren aan het front bij de politieke afdeling. Ze woont alleen, haar dochters zijn in een kindertehuis opgegroeid, hebben allang hun eigen kinderen. Het enige, wat Marja Matvejevna interesseert is werk: in de produktie, in de partij. Ze is al zeventig.

We hebben achting voor MM, wegens al haar verdiensten. Hoe kan het ook anders?

'Wat is er toch met jullie?' vraagt Marja Matvejevna streng. 'Niets, we hebben een hartig woordje met Pinocchio gewisseld,' zegt donkere Ljoesja met een glimlach. 'Met Olja, bedoel ik...' 'In verband waarmee?'

'Over haar te laat komen,' zegt Ljoeska snel, maar tevergeefs. Marja Matvejevna schudt verwijtend haar hoofd: 'Dachten jullie dat ik dat geloofde...' Ik voel me gegeneerd, de Ljoesja's ook, merk ik. Dat soort dingen kan je niet zeggen tegen MM.

'Ziet u, Marja Matvejevna,' zeg ik, volkomen oprecht, zonder

echter antwoord te geven op haar vraag, ‘vreemd is dat toch: ik heb twee kinderen, en het lijkt wel of ik me ervoor schaam of zo. Alsof het genant is, zesentwintig jaar oud en twee kinderen, het lijkt wel...’

‘Een overblijfsel van voor de revolutie,’ valt de donkere Ljoesja in.

‘Hoe kun je zoiets zeggen, Ljoesja,’ zegt Marja Matvejevna verontwaardigd. ‘Olja, je moet je geen rare dingen in je hoofd halen. Je moet er trots op zijn, dat je een goede moeder bent, en bovendien je steentje bijdraagt aan de produktie. Je bent een echte sovjetvrouw!’

Terwijl MM praat vraag ik me - in gedachten natuurlijk - af, waarom ik trots zou moeten zijn: ben ik wel zo'n goede moeder; is dat steentje, dat ik bijdraag wel zo waardevol; en wat houdt het begrip ‘sovjetvrouw’ in? Het heeft geen zin dat aan Marja Matvejevna te vragen, ze zou je gewoon niet antwoorden. We zeggen geruststellend tegen MM, dat het alleen maar een bui van mij is, die natuurlijk wel overgaat.

Iedereen gaat de kamer weer in. Zelfs over de enquête ben ik niets wijzer geworden: wanneer en bij wie moeten we haar inleveren? Maar meteen daarop krijg ik een krabbeltje:

‘De enquêtes worden aanstaande maandag bij ons persoonlijk opgehaald. Ze willen onze mening weten. Ze hebben misschien vragen. En wij? Ljoesja M.’

Bedankt, en nu niet meer over die enquête denken. Ik sla de vrijdag op in het journaal en schrijf de laatste proeven over op een velletje - voor Ljoesja Markorjan. Vervolgens neem ik een groot vel papier, van het formaat van een krant, en trek er lijnen op volgens de standaardindeling. Dit wordt de overzichtsgrafiek van alle proeven die zijn gehouden. De grafiek wordt gemaakt aan de hand van de gegevens uit ons journaal. De eerste verbinding van het plastic had een te hoge breekbaarheid. Toen hebben we de samenstelling van de bindstoffen verbeterd. Vervolgens zijn we een tweede serie proeven begonnen. Alles weer overnieuw: hygroskopiteit, vochtigheidsgraad, warmtebestendigheid, hittebestendigheid, vuurvastheid... Ik had nooit gedacht dat een dergelijke accuratesse, zorgvuldigheid, zo'n aandacht besteed konden worden aan... afvoerbuizen en daken.

Het is al een tijd geleden, dat ik daar een gesprek over had met

donkere Ljoesja. Ik zei toen openlijk tegen haar, dat ik zo graag in een ander laboratorium terecht had willen komen. Ljoesja lachte:

'Jonge mensen hebben het slim bekeken, ze willen allemaal voor de ruimtevaart werken, maar wie moet er voor ons aardse bestaan zorgen?' En toen vroeg ze plotseling:

'Heb jij nooit in een huis gewoond, waar de mensen allerlei afvalwater op hun hoofd krijgen uit oude verroeste buizen, en waar de zolderingen doorzakken?' Het bleek, dat we vroeger allebei in precies dat soort huizen hadden gewoond. Alleen had ik mij er kennelijk nooit zo in verdiept.

Hoe langer ik bezig ben met plastic, des te meer ga ik er in op. Nu wil ik zo snel mogelijk de proeven met de verbeterde verbinding afronden. Hoe zal het zich houden onder belasting? Welke weerstand zal het hebben? En uitgerekend bij het mechanisch lab loopt de zaak vast. Geen beweging in te krijgen.

De rest loopt normaal. Ik begin nu de grafiek in te vullen met de gegevens van de fysisch-chemische proeven - die zijn al bijna klaar. Langzaam schrijf ik de cijferkolommen in, terwijl ik door het journaal blader.

'Watergevoeligheid. Model 1... Model 2... Model 3... Gewicht in milligrammen... Tijdstip van onderdompeling 15u 20m... Tijdstip van uitname 15u 20m = 24 u, gewicht na uitname...'

De vingers van mijn linkerhand houden de liniaal op de juiste bladzij, mijn rechterhand schrijft het getal - het gemiddelde over de resultaten van drie proeven - over in de tabel. Je moet goed je hoofd erbij houden, je mag je niet vergissen. 'Olja, Olja,' roept mij een zachte stem, 'het is tien voor twee, ik ga. Zeg eens, wat moet jij hebben?'

Het is vandaag Sjoera's beurt om boodschappen voor de 'mammies' te doen. Zo doen we dat altijd - voor allemaal tegelijk inkopen. En we hebben gedaan gekregen, dat we middagpauze hebben van twee tot drie, als het in de winkels het rustigst is. Ik bestel boter, melk, een kilo palingworst, en een broodje om hier op te eten. Ik ga niet weg, ik blijf werken, ik heb vandaag al zoveel tijd verloren. Donkere Ljoesja is verdwenen, zit denk ik ook ergens de verloren tijd in te halen. Ja hoor! Tien minuten voor het einde van de middagpauze komt ze opdagen. Haar jurk en haren ruiken

naar lak of zoiets, de bekende geur van onze verbinding. Ze heeft honger als een paard en samen eten we de helft van mijn worst op, delen het broodje en drinken bij ons middageten water uit de kraan in het laboratorium.

Ik verdiep me opnieuw in de grafiek. De tweede helft van de dag gaat zo snel en onopgemerkt voorbij, dat ik niet direct begrijp, waarom het in onze 'stille' kamer plotseling zo rumoerig wordt. Het blijkt dat iedereen al naar huis gaat. Weer de bus, en weer tjokvol, dan de metro, het gedrang op het overstapstation Beloròesskaja. En weer haasten, haasten, ik mag niet te laat komen: mijn gezin komt om zeven uur thuis.

De rit in de metro is komfortabel. Ik sta in de hoek aan de kant waar de deur niet open gaat. Ik sta en geeuw. Ik geeuw zo hard, dat een jongen naast me het niet na kan laten te zeggen:

'Ik zou wel eens willen weten, wat jij vannacht uitgespookt hebt?'

'Slaapliedjes voor mijn kinderen gezongen,' antwoord ik, in de hoop, dat hij verder zijn mond houdt.

Ik geeuw en denk aan vanochtend. Een maandagochtend. Kwart voor zes gaat de telefoon, lang, interlokaal. Niemand neemt hem op. Ik heb ook geen zin om op te staan. Nee, het is de deurbel. Een telegram? Misschien van tante Vera, dat ze op bezoek komt. Ik vlieg de gang op. Het telegram ligt, al opengemaakt, op de grond, maar er staat geen enkel woord in, er zitten alleen gaatjes in, als in een ponskaart. Ik zweef moeiteloos over het blanko telegram heen en ga terug om weer in bed te kruipen... Nu pas dringt het tot me door, dat het de wekker is, die rinkelt, en ik zeg tegen hem: 'Val dood.' Hij houdt gelijk op. Het wordt heel erg stil. Het is donker. Donker en stil. Stille donkerte. Donkere stilte...

Maar nu spring ik eruit, kleed me snel aan, alle haakjes van mijn ceintuur vinden hun gaatje en, wonder boven wonder, zelfs dat ene dat er af was, zit eraan. Ik ren naar de keuken om water voor de thee en voor.de macaroni op te zetten. En weer een wonder: het gas brandt, het water in de pan borrelt, de fluitketel maakt al geluid. Hij fluit heel zachtjes, als een vogel - fu-uut, fu-uut, fu-uut... En plotseling dringt het tot me door: dat is niet de fluitketel, maar mijn neus, die zo fluit. Maar ik kan niet wakker worden. Op dat moment begint Díma mij heen en weer te schudden, ik voel zijn hand op mijn rug. Hij stoot me een paar keer aan en

zegt: ‘Olka, Olka, Olja toch, word nu eindelijk eens wakker, straks moet je weer als een gek rennen.’

Nu sta ik echt op: ik kleed me langzaam aan, de haakjes van mijn ceintuur gaan in de verkeerde gaatjes en eentje is eraf. Ik ga naar de keuken, struikel over het rubbermatje in de gang en val bijna. Het gas gaat niet aan, ik brand mijn vingers aan de lucifer die ten slotte uitgaat. O ja! Ik ben vergeten de gaskraan open te draaien. Ten slotte beland ik in de badkamer. Na het wassen duw ik mijn gezicht in de warme rulle handdoek, slaap als het ware een halve seconde en word wakker met de woorden: ‘Alles kan me gestolen worden.’

Maar dat is onzin. Niets kan me gestolen worden - alles is mooi en prima in orde. We hebben een nieuwe flat gekregen, Kotka en Goelenka zijn geweldige kinderen, Dima en ik houden van elkaar, ik heb interessant werk. Helemaal niks kan-me gestolen worden. Onzin!

Dinsdag

Vandaag sta ik normaal op - tien over zes ben ik al klaar, alleen mijn haar is nog niet gekamd. Ik schil de aardappels - voorbereidingen voor het avondeten - roer af en toe in de pap, maak koffie, zet de melk op, wek Dima en ga de kinderen halen. Ik doe het licht aan in de kinderkamer, zeg luid: ‘Goeie morgen, schatteboutjes!’ maar ze slapen nog. Ik geef Kotka een por, schud Goelka wakker en trek vervolgens van allebei de dekens af - ‘opstaan!’.

Kotja trekt zijn knieën op en stopt zijn gezicht in zijn kussen. Ik neem Goelka op mijn arm, maar ze worstelt zich los en begint te krijsen. Ik roep Dima om me te helpen, maar hij is zich aan het scheren. Ik laat Kotka met rust en trek Goelka, die zich slap houdt, haar hemdje, maillot en jurkje aan, maar ze glijdt steeds van mijn schoot op de grond. Er sist iets in de keuken - hemel, ik ben vergeten de melk uit te doen.

Ik zet Goelka op de grond en ren de keuken in.

‘Wat een vaart!’ zegt een keurig gladgeschoren Dima tegen me, terwijl hij de badkamer uitkomt.

Ik heb het te druk om daar op in te gaan en zwijg. Goelka, in de steek gelaten, begint met nieuwe energie te brullen. Door haar geschreeuw wordt Kotja eindelijk wakker. Ik geef Goelka haar schoentjes, ze kalmeert en begint ze, hoestend en nasnikkend,

over haar dikke voetjes te trekken.

Kotja kleedt zich zelf aan, maar zo langzaam, dat je er niet op kan wachten. Ik help hem en kam gelijk mijn haar.

Dima zet het ontbijt klaar. Hij kan de worst niet vinden in de koelkast en roept me. Terwijl ik in de keuken bij Dima ben, gaat Goelka er met mijn kam vandoor en verstopt hem. Geen tijd om te zoeken. Ik steek mijn halfgekamde haar op, geef de kinderen een haal met de washand en we gaan aan tafel. De kinderen drinken melk en eten een broodje. Dima ontbijt echt, maar ik heb geen trek, en drink alleen een kopje koffie.

Het is al tien voor zeven en Dima zit nog steeds te eten. Het is tijd om de kinderen hun jassen aan te doen, snel, allebei tegelijk, anders gaan ze zweten.

'Laat me even mijn koffie opdrinken,' moppert Dima. Ik zet de kinderen op de bank, sleep de hele handel kleertjes erheen en doe het werk van twee tegelijk: één paar sokken - nog een paar sokken, één slobbroek, nog een slobbroek, een trui en een vest, een hoofddoek, en nog een, één paar wanten en... 'Dima, waar zijn Kotka's wanten?'

Dima antwoordt:

'Hoe kan ik dat nou weten?' maar gaat direkt zoeken en vindt ze op een plaats waar ze niet horen: in de badkamer. Daar heeft hij ze gisteren zelf neergegooid. Ik prop twee paar voeten in twee paar laarzen, duw de mutsen op de beweeglijke hoofdjes, ik ben gehaast en schreeuw tegen de kinderen, zoals dat gebeurt bij het inspannen van een paard: 'ho, ho, staan blijven, zeg ik je!' Op dat moment komt Dima erbij - hij doet hen hun jasjes aan, hun dassen om en maakt hun ceintuurs vast. Ik trek mijn jas aan, mijn laarzen - één laars wil niet, ha, daar is mijn kam!

Eindelijk gaan we het huis uit. Onze laatste woorden tegen elkaar zijn: 'Heb je de deur op slot gedaan?' 'Heb je geld bij je?' 'Nou niet als een gek gaan hollen, hoor!' 'Oké, kom niet te laat door de kinderen!' (Ik loop al beneden, als ik dat roep). Zo nemen we afscheid.

Vijf over zeven, en natuurlijk loop ik weer te hollen. Vanuit de verte zie ik hoe onder aan de heuvel de rij voor de bus snel aangroeit, en ik ren naar beneden, zwaaiend met mijn armen om niet te vallen op het gladde paadje.

Als de bussen aankomen, zitten ze al vol, een man of vijf uit de rij

vindt een plaatsje, dan nemen een paar waaghalzen uit het eind van de rij een duik, wie geluk heeft, krijgt de stang te pakken, de bus sputtert, gromt en zet zich in beweging en uit de deuren zie je nog lang een voet, jaspand of een aktentas steken.

Vandaag hoor ik, mijn studentenjaren indachtig, bij de waaghalzen. Ik was toen Olja-huplakee, de hardloopster en hoogspringster. Ik glibber over de gladgetrapte sneeuw, spring, grijp me vast en hoop vurig dat er zich nog iemand vastgrijpt, een sterkerd, die me naar binnen duwt. Dat gebeurt ook. Als we, door elkaar geschud, min of meer een plekje hebben gevonden, lukt het me de Joenost[6] uit mijn tas te halen. Ik lees het verhaal 'Van een laadkist die zijn tarra niet wist' van Aksjonov, dat iedereen allang heeft gelezen. Ik kan het niet helemaal volgen, maar ik word er vrolijk van en ik moet er om lachen. Ik lees zelfs op de roltrap en de laatste bladzijde lees ik uit bij de bushalte bij het Donskojklooster. Ik kom op tijd op het instituut. Eerst natuurlijk naar Valja, naar het mechanisch. Ze zegt boos:

'Waarom komt u voortdurend langs? Ik heb toch gezegd: de tweede helft van de week?'

'Morgen dus?'

'Nee, overmorgen.'

Ze heeft gelijk. Natuurlijk kan ik beter niet steeds langskomen... Maar de anderen doen het ook, en stel je voor dat ik een kans op een 'gaatje' verloren zou laten gaan.

Ik loop de trap op naar onze kamer. Ik vraag blonde Ljoesja voor morgen de modellen voor de proeven in het elektrisch laboratorium klaar te zetten. Ik ga weer verder aan mijn overzichtsgrafiek. Om half een ga ik nieuwe tijdschriften en katalogussen halen in de bibliotheek.

Ik houd systematisch alle Amerikaanse en Engelse uitgaven over bouwmaterialen bij; de uitgaven in onze bibliotheek altijd, en als ik kans zie me vrij te maken, ook die in de Leninbibliotheek, op de technisch-wetenschappelijke afdeling en op de oktrooiafdeling. Ik ben blij, dat ik al sinds mijn schooltijd mijn Engels steeds serieus heb bijgehouden. Een minuut of twintig tijdschriften doorkijken na twee, drie uur werken is een plezierige ontspanning. Alles, wat voor ons laboratorium van belang kan zijn, laat

6. *Literair tijdschrift*.

ik aan Ljoesja Markorjan en Jakov Petrovitsj zien. Hij heeft ook Engels gedaan, maar beheerst het minder goed dan ik.

Vandaag zie ik kans om in de bibliotheek ‘Bouwmaterialen '68’ te bekijken, de nieuwste aflevering van het tijdschrift met referaten in te zien en een katalogus van een Amerikaanse firma door te bladeren.

Ik kijk op mijn horloge - het is al vijf voor twee. Ik ben vergeten mijn boodschappenlijst door te geven. Ik hol naar onze kamer terug, onderweg bedenk ik, dat ik nog steeds mijn haar niet heb gekamd. Ik moet lachen. Hijgend, met verwarde haren, kom ik de kamer binnen vliegen en beland midden in een bijeenkomst - de kamer is vol mensen. Een bespreking? Een politieke vergadering? Zou ik soms weer iets vergeten zijn?

‘Kijk, daar is ze, vraag maar aan Olja Voronkova door welke belangen zij zich heeft laten leiden,’ zegt Alla Sergejevna tegen Zinaïda Goestavovna.

Ik zie aan hun gezichten, dat ze in een verhit gesprek zijn gewikkeld. Over mij? Heb ik misschien iets fout gedaan?

‘We hebben een hele diskussie over die enquête,’ legt Marja Matvejevna mij uit. ‘Zinaïda Goestavovna heeft een interessante vraag opgeworpen: laat een vrouw, een sovjetvrouw natuurlijk, zich bij een kwestie als het krijgen van kinderen leiden door nationale belangen?’

‘En jullie willen dat aan mij vragen en op die manier een uitspraak krijgen?’ antwoord ik, gerustgesteld. (Ik dacht, dat er iets met mijn werk aan de hand was.)

Ik ben natuurlijk de belangrijkste deskundige in kwesties met betrekking tot kinderen krijgen. Maar daar heb ik schoon genoeg van. Bovendien is de ‘interessante vraag’ van Zinaïda gewoon een stomme vraag, als die al uit pure belangstelling gesteld is. Maar Zinaïda kennende, met haar eeuwige kwaadaardige verdraaiing van andermans woorden, denk ik eerder, dat zij met haar vraag iets gemeens in de zin heeft en iemand een hak wil zetten. Zelf is zij op de gelukkige leeftijd, dat vrouwen geen kinderen meer krijgen.

Sjoera legt mij fluisterend uit, dat de diskussie ontstaan is rond de vijfde vraag van de enquête:

Als u geen kinderen heeft, wat is de reden daarvan: medische indikatie, woonomstandigheden, burgerlijke staat, overwegingen

van persoonlijke aard en overige (onderstrepen).

Ik snap niet, waarom je daarover moet diskussiëren. Iedereen kan toch de vraag omzeilen door ‘overwegingen van persoonlijke aard’ te onderstrepen. Ik zou zelfs ‘overige’ onderstrepen. Maar ze zijn allemaal geïnteresseerd geraakt in de vijfde vraag en de kinderlozen onder ons zijn zelfs gepikeerd.

Alla Sergejevna had de vraag als ‘walgelijk taktloos’ gekwalificeerd, waarop Sjoera had geantwoord: ‘Zoals de hele enquête.’ Blonde Ljoesja, die door ons gesprek van gisteren vooral onder de indruk was gekomen van het ‘wie zal onze aarde bevolken’, haastte zich de enquête te verdedigen:

‘We moeten toch een oplossing vinden voor een zo ernstige en zelfs gevaarlijke situatie als de demografische krisis.’ Lidia, mijn konkurrente voor de plaats van adjunkt-wetenschappelijk medewerker, die twee aanbidders heeft, zegt: ‘Laten de gehuwden die krisis maar oplossen.’

Varvára Petróvna, goedmoedig en rustig als ze is, wijst Lidia terecht:

‘Als het een probleem van nationale betekenis is, dan gaat het iedereen aan... tot een bepaalde leeftijd.’

Donkere Ljoesja haalt haar schouders op:

‘Wat heeft het voor zin over zoiets nutteloos als die enquête te diskussiëren?’

Direkt gaan er een aantal stemmen op:

‘Waarom nutteloos?’

Ljoesja redeneert, dat de samenstellers als reden voor het niet hebben van een kind vooral persoonlijke motieven veronderstellen, dus ze erkennen, dat elk gezin, dat een kind neemt, zich daarbij laat leiden door privé-overwegingen dus ‘zal het niet lukken met wat voor demografische onderzoeken dan ook daar enige invloed op uit te oefenen’.

‘Je vergeet de “woonomstandigheden” - kijk,’ werp ik tegen.

Marja Matvejevna is niet gelukkig met de sceptische opmerking van Ljoesja Markorjan. Ze zegt:

‘Er is in ons land ontzettend veel gedaan voor de bevrijding van de vrouw en er zijn geen redenen om te veronderstellen, dat er niet wordt geijverd om nog meer te doen.’

‘Misschien dat een zuiver praktische benadering van het probleem nog het beste resultaat zou geven,’ zegt donkere Ljoesja. ‘In

Frankrijk bijvoorbeeld, krijgt een moeder voor elk kind geld van de staat... Dat werkt waarschijnlijk beter dan welke enquête dan ook.'

'Geld? Als op een varkensfokkerij?!' zegt Alla Sergejevna met van afschuw vertrokken mond.

'Wat voor woorden gebruikt u!' Tegelijk met de mannestem van MM klinkt ook het piepstemmetje van Ljoeska:

'Maakt dat voor jullie geen verschil, varkens of mensen?'

'Ach, in Frankrijk heb je nu eenmaal het kapitalisme,' zegt Lidia schouderophalend.

Ik heb genoeg van al dit gekrakeel. Het is al laat. Ik heb ontzettende honger.

Iemand van de 'mammies' moet hoognodig boodschappen gaan doen. En ik moet toch zeker eindelijk mijn haar eens kammen! Trouwens, ik heb genoeg van die enquête. Ik steek mijn hand op - stilte! - en zeg plechtig:

'Kameraden! Laat een kinderrijke moeder spreken! Ik verzeker u, dat ik uitsluitend uit staatkundige overwegingen twee kinderen gekregen heb. Ik daag u allen uit met mij te wedijveren en hoop, dat u mijn rekord, zowel wat kwantiteit als wat kwaliteit van de produktie betreft, zult verbeteren! Maar nu - ik bid u - heeft er iemand een stukje brood voor mij?'

Ik had gedacht hen daarmee aan het lachen te krijgen en op die manier een eind te maken aan de diskussie. Maar een van hen voelde zich beledigd en er ontstond een ware kibbelpartij.

Giftige opmerkingen vlogen over en weer, ze gingen steeds luider praten, elkaar overstemmend. Je verstond alleen flarden van zinnen '... van zoiets belangrijks een circus maken', '... als het dierlijk instinct de overhand krijgt over het verstand', 'mensen zonder kinderen zijn allemaal egoïsten', '... ze maken zichzelf het leven zuur', 'dat is nog maar de vraag, wie zichzelf het leven zuur maakt', '... ze hebben toch vrijwillig op zich genomen het bevolkingsaantal te vergroten...', '... en wie betaalt er straks voor jullie pensioen, als er geen jonge generatie is om ons af te lossen', '... alleen als je kinderen kunt krijgen ben je een echte vrouw...' en zelfs '... wie zijn hals in de strop heeft gestoken, moet verder zijn mond maar houden... (!)'

En in die hele chaos twee nuchtere stemmen - de boze van Marja Matvejevna: 'Dit is geen diskussie, het lijkt wel een vismarkt' - en

de rustige van Varvara Petrovna: ‘Kameraden, waarom windt u zich zo op, tenslotte heeft ieder van u zelf haar lot uitgekozen...’

Het werd wat rustiger, maar toen kon de kleinzielige Zinaïda zich niet meer inhouden en riep met schelle stem:

Teder zelf gekozen, jawel, maar als er moet worden overgewerkt, of als iemand op dienstreis moet de fabrieken langs, of als er iemand aanwezig moet zijn op een verkiezingsavond van de instituutsraad, dan hebben wij er ook mee te maken.’

En zo eindigde ons vrouwengesprek over de enquête en het krijgen van kinderen. En toen kreeg ik plotseling spijt: we hadden er best serieus over kunnen praten, het zou zelfs interessant geweest zijn eens echt met elkaar te praten.

Op weg naar huis moet ik steeds aan dat gesprek denken. ‘Ieder heeft haar eigen lot gekozen...’ Zijn we wel zo vrij in onze keuze? Ik denk terug aan hoe Goelka op de wereld is gekomen.

Natuurlijk wilden we geen tweede kind. Kotka was nog bijna een baby. Hij was geen anderhalf jaar toen ik tot de ontdekking kwam, dat ik weer zwanger was. Ik was ten einde raad, huilde. Ik meldde me aan voor een abortus. Maar ik voelde me anders dan met Kotka - beter en hoe dan ook anders. Dat zei ik op het konsultatieburo tegen een wat oudere vrouw die na mij aan de beurt was. En die zei meteen: ‘Dat komt niet, omdat het je tweede is, maar omdat het dit keer een meisje is.’ Ik ging direkt naar huis. Ik kwam thuis en zei tegen Dima: ‘Het wordt een meisje, ik wil geen abortus.’ Hij werd kwaad: ‘Je moet niet naar die oudewijvenpraat luisteren,’ en begon me om te praten en zei, dat ik niet zo stom moest zijn en dat verwijsbriefje moest gaan halen.

Maar ik geloofde erin en begon vanaf dat moment een meisje voor me te zien, lichtblond en blauwogig, zoals Dima. (Kotja is donkerblond en heeft bruine ogen, lijkt op mij). Het meisje rende rond in een kort rokje, schudde haar grappige vlechtjes en wiegde haar pop. Dima werd steeds boos, als ik hem vertelde wat ik zag en we kregen ruzie.

Het werd de hoogste tijd. We hadden een beslissend gesprek.

Ik zei: ‘Ik kan mijn dochtertje niet doden, alleen maar omdat het leven voor ons anders lastiger zou worden,’ en barstte in tranen uit. ‘Grien niet, stomme trut, krijg dat kind dan, als je zo idioot

bent, maar je zal zien, dat het weer een jongetje wordt!' Toen zweeg Dima plotseling, keek een hele tijd naar me zonder iets te zeggen, sloeg met zijn vlakke hand op de tafel en formuleerde de volgende resolutie: 'De vergadering heeft besloten, dat het kind wordt geboren. Ophouden met grienen en diskussiëren.' Hij omarmde me. 'Ach, Olka, een jongetje erbij is ook niet gek... gezellig voor Kotka.' Maar het werd Goelka en het was al direkt zo'n schatje - heel lichte blonde haartjes, belachelijk gewoon, zoals ze op Dima lijkt.

Ik moest ontslag nemen bij de fabriek, waar ik nog maar een half jaar had gewerkt. (Met Kotka had ik al een jaar thuis gezeten en bijna mijn diploma verspeeld.) Dima nam een tweede baan erbij, lesgeven op een technische avondschool. Weer werd ieder dubbeltje omgedraaid, we aten kabeljauw, gierst, boterhamworst. Ik bleef doorzeuren als Dima een pakje dure sigaretten had gekocht en Dima gaf mij er de schuld van, dat hij nooit de kans kreeg om voldoende te slapen. We stuurden Kotja opnieuw naar de crèche (twee kinderen tegelijk kon ik in mijn eentje niet aan), maar hij was altijd ziek en was meestal toch thuis.

Heb ik dat lot gekozen? Nee, natuurlijk niet. Heb ik er spijt van? Nee, nee. Geen sprake van. Ik hou erg veel van ze, van onze kleine donderstenen.

En ik haast me, gauw, gauw, naar hen toe.

Ik ren, mijn tassen met boodschappen slingeren heen en weer en slaan tegen mijn knieën aan. Als ik in de bus zit is het op mijn horloge al zeven uur. Ze zijn nu al thuis... Als Dima ze nu maar niet volstopt met brood, als hij maar niet vergeet de aardappels op te zetten.

Ik hol over de paadjes, dwars door de bosjes, ren de trap op... Dacht ik het niet, de kinderen hebben hun mond vol brood, Dima is zijn hele omgeving vergeten, zit verdiept in technische tijdschriften. Ik steek alle pitten aan: zet de aardappels op, water voor de thee, melk, gooi de gehaktschijven in de koekepan. Binnen twintig minuten zitten we aan tafel.

We eten veel. Voor mij is het eigenlijk voor het eerst vandaag, dat ik fatsoenlijk eet. De porties in de kantine op Dima's werk houden ook niet over. En van de kinderen weet je helemaal niet, wat ze te eten gehad hebben.

De kinderen worden slaperig van het vele warme eten, ze steunen

met hun hoofd op hun vuistjes, hun ogen vallen dicht van de slaap. Ze moeten snel in bad, onder de warme douche, en dan naar bed. En om negen uur liggen ze er in...

Dima gaat weer aan tafel zitten. Hij houdt ervan rustig thee te drinken, de krant door te kijken en een beetje te lezen. En ik doe de vaat, en daarna was ik de kleren van de kinderen. Goelka's maillot van de crèche, vuile schortjes, zakdoeken. Ik verstel Kotka's maillot, altijd zijn zijn knieën doorgesleten. Ik leg alle kleren voor morgenochtend klaar, stop Goelka's spullen in een zakje. Op dat moment komt Dima met zijn jas aan, in de metro is er weer een knoop afgesprongen. Er moet nog aangeveegd worden, het vuil moet naar de stortkoker worden gebracht. Dat laatste is Dima's taak. Ten slotte zijn alle karweitjes gedaan en ik ga onder de douche. Dat doe ik altijd, zelfs al ben ik op van moeheid. Het is al na elven als ik naar bed ga. Dima heeft ons bed al opgemaakt op de bank. Nu gaat hij in bad. Met mijn ogen al dicht bedenk ik, dat ik nog steeds geen haakje aan mijn ceintuur heb gezet. Maar met geen tien paarden sleep je mij nog onder de deken vandaan.

Binnen een paar minuten slaap ik. Ik merk nog dat Dima in bed stapt, maar ik kan mijn ogen niet meer open krijgen, ik kan niet antwoorden op wat hij me vraagt en ik kan hem niet terugkussen, als hij mij kust... Dima windt de wekker op, over zes uur explodeert die helse machine. Ik wil het geknars van het uurwerk niet horen en voel me wegzakken door de bank in een diepe, donkere, warme slaap.

Woensdag

Na de viswijverij van gisteren voelt iedereen zich wat gegeneerd, iedereen is nadrukkelijk beleefd en werkt gekoncentreerd.

Ik pak het onderzoeksjournaal en ga naar het elektrisch laboratorium waar ik met Ljoeska heb afgesproken. Ze is er al. Ze koketteert met de nieuwe laborant, roept ach en och bij de aanblik van de angstaanjagende opschriften ‘GEVAARLIJK! HOOGSPANNING!’, alsof ze die voor de eerste keer ziet.

Hier hebben wij niets te vertellen, we zijn er alleen maar bij. Onze modellen, die gisteren al in de thermostaten zijn gezet met de opgegeven temperatuur en vochtigheidsgraad, worden nu in een apparaat gestopt, dat de elektrische weerstand meet. Zes platen,

de een na de ander, voor de oppervlakteweerstand, en nog eens zes, voor de totale weerstand.

Blonde Ljoeska doet alsof ze bang is een dodelijke schok te zullen krijgen, doet een paar stappen achteruit naar de deur en smeert hem op de een of andere manier ongemerkt.

Ik begrijp haar niet: met haar handen werkt ze heel vlug, wat je haar één keer laat zien, onthoudt ze, maar in het wezen van de zaak wil ze zich niet verdiepen. Ik heb geprobeerd haar bij de berekeningen te betrekken, de formules uit te leggen. Ze zegt: 'Ik begrijp het allemaal best wel: warmtebestendigheid, dat de buizen niet smelten, vonkbestendigheid, dat de bliksem niet in het dak slaat.' Ze vindt het jammer dat ze naar de technische school is gegaan. Ze houdt erg van naaien, zou eigenlijk coupeuse hebben willen worden, maar ze durft niet, zegt ze, 'want wie wil tegenwoordig nog met een naaister trouwen.'

In de middagpauze is het mijn beurt om inkopen te doen. Boodschappen doen voor iedereen, dat is geen kleinigheid. Niet alleen omdat het een flinke sjouw is. Maar omdat de mensen in de rij, ook al is die nog zo klein, gegarandeerd gaan mopperen. Als je worst koopt, één stuk, een tweede stuk, en nog een stuk... dan komen de opmerkingen: 'Bent u soms voor een kantine aan het inkopen?' 'Ze doet boodschappen voor al haar buurvrouwen, en wij maar wachten...'

Bij ons in Moskou heeft iedereen altijd haast. Zelfs de mensen die nergens heen hoeven. Allemaal, zonder uitzondering worden ze aangestoken door die haastmanie. In de winkel kun je het beste maar zwijgen.

Somber en strak voor me uitkijkend koop ik op de levensmiddelenafdeling drie keer een pond boter, zes flessen melk, drie yoghurt, tien pakjes smeerkaas, twee kilo worst en twee keer drie ons kaas. De rij ondergaat dit alles geduldig, maar tenslotte verzucht iemand quasi onschuldig: 'En dan klagen de mensen nog, dat ze te weinig geld hebben!' Op de slagerijafdeling laad ik nog eens vier maal tien stuks gehaktschijven en zes entrecôtes in. Het zijn me de tassen wel!

En met dat gewicht aan tassen sla ik plotseling een andere weg in, via allerlei bochten tussen de huizen door en kom uit bij de glazen kubus van de kapper. Ik heb nog twintig minuten. Ik ga mijn haar kort laten knippen! Vroeger stond mij dat ontzettend goed.

Ik hoef niet op mijn beurt te wachten. Onder het boos gemopper van de garderobeman, zet ik mijn tassen bij de garderobe op de grond, loop naar boven en neem direkt plaats in een stoel waar een jong uitziende vrouw met geschoren wenkbrauwen helpt. ‘Wat zal het wezen?’ vraagt ze, en als ze hoort, dat ik alleen maar geknipt wil worden, trekt ze een zuinige mond. Ojee, straks verknoeit ze het. En ja hoor, ik kijk in de spiegel en mijn gekortwiekte haar steekt in pieken uit naast mijn wangen, mijn hoofd lijkt wel een gelijkbenige driehoek. Het huilen staat me nader dan het lachen, maar om de een of andere reden geef ik haar dertig kopeken fooi en loop de trap af om mijn jas aan te trekken. De garderobeman laat een afkeurend gehum horen, duwt mijn hand met het bonnetje weg en roept: ‘Ljonka, kom eens hier!’

Er verschijnt een jongeman in een witte jas.

‘Ljonka,’ zegt de garderobeman vol medeleven, ‘deze jongedame hebben ze boven geknipt. Wat denk je, kan jij er iets van maken?’

Ljonka bekijkt mij met sombere blik en wijst met zijn hoofd naar de lege stoelen in de mannenzaal. Ik verzet me niet, erger kan het toch niet worden.

‘Ik stel voor er een jongenskop van te maken, dat past bij uw gezicht. Geen bezwaar?’ zegt Ljonka.

‘Knippen maar,’ fluister ik en sluit mijn ogen.

Ik hoor Ljonka's schaar knippen, terwijl hij af en toe iets voor zich uit mompelt en mijn hoofd naar boven en naar beneden duwt met een lichte aanraking van zijn vingers, daarna zoemt hij met een machientje, borstelt mijn haar omhoog, trekt tenslotte het laken weg en zegt:

‘Kijkt u maar.’

Ik doe mijn ogen open en zie plotseling een jong, grappig meisje. Ik lach haar toe en zij lacht naar mij. Ik begin hardop te lachen en Ljonka ook. Ik kijk naar hem en zie dat hij trots is op zijn werk. ‘En?’ vraagt hij.

‘Geweldig, u bent gewoon een tovenaar!’

‘Ik ben gewoon gediplomeerd kapper,’ antwoordt hij.

Ik stop Ljonka een roebel in zijn zak, kijk op mijn horloge en slaak een kreet van schrik - het is al tien voor half vier.

‘Bent u te laat?’ vraagt Ljonka vol begrip. ‘Komt u de volgende keer wat vroeger.’

‘Afgesproken,’ roep ik. ‘Dank u wel!’

Buiten adem kom ik op het laboratorium aan, en ja hoor, de baas heeft naar me gevraagd. Hij is in de bibliotheek en vroeg of ik even langs wilde komen. Iedereen slaakt kreten van verbazing bij de aanblik van mijn kapsel, maar ik heb haast, grijp mijn bloknoot en een potlood en vlieg de kamer uit. Ik hol door de gangen en probeer een smoes te bedenken voor als hij vraagt, waar ik ben geweest. Vervolgens bedenk ik, dat dat geen zin heeft, zodra hij me ziet is alles duidelijk.

Als ik de leeszaal binnenkom zit hij met een boek voor zich te schrijven.

‘Jakov Petrovitsj, u had naar mij gevraagd?’

‘Ja, Olga Nikolajevna, neemt u plaats.’ Hij kijkt naar mij en zegt met een glimlach: ‘U ziet er een stuk jonger uit, als ik zoiets mag zeggen van een vrouw van uw leeftijd. Ik wilde u vragen, als het niet te lastig is, deze bladzij even voor mij te vertalen,’ hij geeft mij het boek, ‘dan maak ik aantekeningen.’

Ik begin het artikel direkt in het Russisch samen te vatten, maar hij vraagt me ook de Engelse tekst voor te lezen. Af en toe laat hij me iets herhalen. Plotseling zie ik Ljoeska achter de glazen deur. Ze maakt onbegrijpelijke gebaren tegen mij: eerst doet ze alsof ze een deur op slot draait, dan steekt ze twee vingers in de lucht en rolt met haar ogen. Ik beduid met mijn hand, dat ze me met rust moet laten, ten slotte geeft zoiets geen pas. Ljoesja verdwijnt. Maar ik begin me ongerust te maken, kennelijk is er iets aan de hand. In een slakkegang naderen we het einde van het stuk (het is niet één bladzij, het zijn er wel drie), maar de baas laat mij alles van het begin af aan nog eens snel in het Russisch herhalen.

En ik zit op spelden, ik moet nog bij Valja in het mechanisch langs, en moet er achter zien te komen, wat Ljoeska had.

Eindelijk zijn we klaar, de baas bedankt mij, ik antwoord opgelucht ‘Dank u wel’ en ren naar het oude gebouw.

Beneden in de hal van het oude gebouw wacht Ljoeska mij op. Ze heeft slecht nieuws: uit ‘allerbetrouwbaarste bron’ heeft ze vernomen, dat het mechanisch laboratorium volgende week een spoedopdracht moet uitvoeren.

‘Hoe weet je dat?’

‘Ik weet het heel zeker, vraag niet hoe,’ zegt Ljoeska met een samenzweerdersgezicht, ‘via direkte kanalen.’

Nog via ‘direkte kanalen’ ook, o, Ljoeska!

Trouwens, hoe dan ook, ik moet zo snel mogelijk naar Valja. ‘Niet aan haar vertellen hoor!’ roept Ljoeska mij achterna. Ik moet Valja stevig onder druk zetten, anders lopen we helemaal vast. En in december vastlopen betekent een katastrofe. Het eind van het jaar betekent het halen van het plan, jaarverslagen en dergelijke zaken. Maar om door te kunnen gaan, moeten we weten, wat de resultaten zijn van de tweede versie van de verbinding, of de stevigheid van het plastic groter is geworden of niet. In het mechanisch heerst een opgewekt rumoer. In plaats van Valja zit de kleine Gorfoenkel, uit het laboratorium voor plaatmaterialen in het kantoortje te werken. Nee, niet te werken, zoals blijkt, maar zijn bril aan het zoeken, zijn kalende hoofd ligt bijna op het buro, terwijl hij met zijn korte armpjes in een stapel papiertjes graait, als een schildpad in het hooi. Ik vind zijn bril voor hem en overhandig hem die. Waar Valja is, weet hij niet, weg, ergens heen.

‘Is ze allang weg?’

‘Ja zeker.’

Ik loop terug naar onze kamer en kijk onderweg bij alle laboratoria naar binnen. Valja is nergens te vinden. Zou ze zich soms verborgen houden?

Een kwartier voor het einde van het werk stroomt onze kamer vol mensen. Zinaïda deelt kaartjes voor de schouwburg uit, mijn kollega's gaan naar ‘De vlucht’ in het Jermolovatheater. Kulturele uitstapjes zijn niet voor mij - voor Dima en mij - weggelegd. Ik word er triest van. Hoelang zijn we al niet naar de schouwburg geweest. Ik probeer me te herinneren, wanneer we voor het laatst ergens naar toe geweest zijn, maar het lukt me niet. Toch stom, dat ik geen kaartje heb besteld. Dima had best alleen kunnen gaan, samen kunnen we toch niet.

Dima's moeder verzorgt de kinderen van haar dochter, ze woont helemaal aan de andere kant van Moskou; mijn moeder is dood. Tante Vera, bij wie ik heb gewoond, toen mijn vader hertrouwde, woont nog steeds in Leningrad, en mijn Moskouse tante Sonja is ontzettend bang voor kinderen.

We hebben niemand, die ons een avondje af kan lossen, maar wat doe je daaraan.

Ik loop het instituut uit. Het is net opgehouden met sneeuwen, de sneeuw ligt nog op de trottoirs. Het is wit op straat. Het is avond. De oranje rechthoeken van de ramen hangen boven de donkerblauwe schuttingen. De lucht is zuiver en fris. Ik besluit een stuk te lopen. Op het pleintje bij de muren van het Donskojklooster schijnen de lantaarns op de donzige takken en de besneeuwde bankjes. Waar geen lantaarns zijn, zie je achter de boomtoppen het dunne sikkeltje van de maan.

Plotseling overvalt mij een triest verlangen om zonder bagage te lopen, zonder tassen, zonder doel. Gewoon te lopen - zonder haast, rustig, heel langzaam. Te lopen langs de winterse Moskouse boulevards, door de straten, stil te staan voor de etalages, foto's te kijken, boeken, schoenen, rustig de affiches te lezen, en te verzinnen naar welke voorstelling ik zou willen, op mijn gemak aan een Eskimo-ijsje te likken, en ergens op een plein, onder een klok, speurend in de mensenmassa op Dima te wachten.

Dat heeft allemaal bestaan, maar zo lang geleden, zo ontzettend lang geleden, dat het net is, alsof dat niet ‘ik’ was, maar een of andere ZIJ.

Het ging zo: ZIJ zag hem, HIJ zag haar en toen werden ze verliefd. Er was een groot feest op het bouwkundig instituut - voor ouderejaars studenten en oud-leerlingen. Een luidruchtig feest met een vrolijke quiz, konferences, charades, een maskerparade, jazz, schieten met klappertjes, dansen in de benauwde hitte van de zaal.

Zij trad op met een gymnastisch nummer, voerde ingewikkelde figuren met een hoepel uit, sprong, maakte atletische standjes en pirouettes. Er werd lang voor haar geapplaudiseerd, de jongens riepen: ‘Ol-ja, Ol-ja!’ en vroegen haar daarna om het hardst ten dans. Hij danste niet, maar stond tegen de muur geleund, groot, breedgeschouderd, en volgde haar met zijn blik. Zij merkte hem op en dacht: ‘Wat een sympathieke stoethaspel!’

En vervolgens, toen ze voor de tweede keer langs hem kwam: ‘Waar lijkt hij op? Op een ijsbeer? Op een zeehond?’

En bij de derde keer dacht ze: ‘Op een witte zeehond: de legendarische witte zeehond.’

En hij keek alleen maar naar haar en vroeg haar niet ten dans. Met elke beweging die ze maakte, beantwoordde ze zijn blik, ze had

een vrolijk, blij gevoel, ze draaide steeds maar in het rond en wist van geen ophouden.

Toen de schrikkeldans werd aangekondigd, rende ze op hem af, de konfetti die op haar kortgeknipte haar lag, in het rond strooiend. ‘Hij danst natuurlijk niet.’ Maar hij danste soepel en licht. Haar vrienden probeerden hen uit elkaar te halen, riepen haar: ‘Ol-ja, Ol-ja, kom-bij-ons!’, gooiden serpentinelasso's over haar heen, maar daarmee vlochten ze hen alleen maar samen, verstrikten en verbonden hen met hun papieren linten.

Hij bracht haar thuis en wilde haar de volgende dag weer zien, maar zij moest naar Leningrad.

Na de vakantie, de hele maand februari, verscheen hij 's avonds in de hal, wachtte haar op bij de grote spiegel en liep met haar mee naar de Poesjkinstraat, waar ze bij haar tante woonde.

Op een keer kwam hij niet. En de volgende dag was hij er ook niet. Toen ze hem de dag daarop weer niet op de gebruikelijke plek zag, was ze bedroefd en boos. Maar hem uit haar gedachten zetten kon ze niet meer.

Na een paar dagen verscheen hij weer - bij de spiegel, zoals altijd. Ze werd vuurrood, begon druk met een paar meisjes te praten, en liep snel naar de uitgang. Op straat haalde hij haar in, pakte haar stevig bij haar schouders, draaide haar naar zich toe en duwde, zonder op de voorbijgangers te letten, zijn gezicht tegen haar bontmutsje.

‘Ik moest plotseling voor mijn werk de stad uit, ik heb ontzettend naar je verlangd, ik weet je telefoonnummer en je adres immers niet... Alsjeblieft, laten we naar mijn huis gaan, of naar jouw huis, waarheen je maar wilt.’

Op de hoek glimpte het groene lichtje van een taxi, ze stapten in en reden zwijgend weg, hand in hand.

Hij woonde in een grote, gemeenschappelijke flat. Bij de deur stond onder de telefoon een fauteuil met versleten bekleding. Ogenblikkelijk ging de dichtstbijzijnde deur op een kier open, een oud vrouwtje met een hoofddoek om stak haar hoofd naar buiten, liet haar blik over hen glijden en verdween weer. Er ritselde iets aan het einde van de gang, waar het licht van het zwakke, stoffige lampje niet doordrong. Ze voelde zich slecht op haar gemak en ze kreeg er al bijna spijt van, dat ze naar zijn huis gegaan was, maar toen dacht ze aan de orde en regelmaat bij haar tante thuis, het

thee drinken onder de ouderwetse luchter en de algemene konversatie aan tafel.

Eind april trouwden ze. Ze verhuisden haar spullen: een koffer, een tot een bundel gebonden matras en een stapel boeken naar zijn halflege kamer waar alleen een oude divan stond en een tekenbord voor tafel diende.

In haar dromen, vroeger, had ze zich alles heel anders voorgesteld, de marmeren trappen in het huwelijkspaleis, de mars van Mendselssohn, een witte jurk, met een sluier, rozen, een overvloedig diner waar de gasten 'Het is bitter!' roepen[7].

Dat was er allemaal niet.

'Een bruiloft? Waarom wil je dat?' vroeg hij verbaasd. 'Laten we liever naar verre streken vliegen.'

Ze trouwden 's ochtends vroeg. Zij was met een vriendin naar het registratieburo gekomen, hij met een vriend. Hij had witte, kantachtige anjers op lange stelen voor haar meegebracht. Bij haar thuis wachtte hun de lunch, door haar tante klaargemaakt. Het glas werd geheven op de jonggehuwden, ze werden gelukgewenst. Hun vrienden brachten hen naar de bus, die naar het vliegveld Vnoekovo ging. En zes uur later waren ze al in Aloepka[8]. Ze vonden onderdak in een oud huisje, dat tegen de berghelling geplakt stond. Er leidde een paadje heen, dat in de bochten uitgehakte treden had. Het kleine, geplaveide plaatsje stak over het dak van een andere saklja[9] heen. Door de lage, uit losse keien opgebouwde afscheiding kwamen van beneden de uitlopers van een wijnstok gegroeid. Op het plaatsje stond één enkele boom - een oude noteboom, half dood. Het ene deel van zijn takken - de kale, grijze - deed denken aan de winter, aan koude streken; het andere zat vol donkergroene, gekartelde bladeren. De lila bloemtrossen van de blauweregen, die over de hele saklja was heen gegroeid, hingen voor de kleine raamopeningen en vulden de plaats met hun bedwelmend zoete geur.

Binnen in de saklja was het donker en koel. De lage, gebarsten kachel was duidelijk lang niet meer aan geweest. De eigenares, een oude Oekraiense, bracht hun 's avonds uit haar huisje een

7. *Wordt geroepen, als men wil dat bruid en bruidegom elkaar kussen, 'om het eten en drinken zoet te maken'.*
8. *Badplaats op de Krim.*
9. *Tataars huis.*

ronde, driepotige kolentest, vol hete kolen uit de kachel. ‘Dan krij de't 's nachts nie zo kou’ zei ze in het Oekraiens. De vluchtige blauwe vlam flakkerde over de kolen heen en weer. Ze deden de deur wijdopen en gingen naar buiten.

Het was donker en stil. Het licht van de lantaarns drong niet tot hier door, en de maan was nog niet op. Ze bleven staan luisteren, hoe beneden de zee ademde en tegen de grote rotsen klotste. Ergens in de verte flikkerde een zwak lichtje - een lantaarn op een vissersboot misschien, of een vuurtje op het strand. De wind woei uit de richting van de bergen en bracht de geuren van bos, van kruiden die de hele dag in de warme zon hadden gestaan, van aarde met zich mee.

De kolen in de test gloeiden niet meer, er kwam een laagje as op en ze zetten de test buiten, op de plaats.

Boven de saklja strekte zich de donkere hemel uit, bezaaid met sterren. De donkere takken van de noteboom wierpen hun schaduw op het aarden dak en de halfingestorte schoorsteen.

Een verlaten haardstee, een vreemd huis - en nu hun onderdak. Zij met z'n tweeën en verder niemand - alleen de nacht, de zee en de stilte.

's Ochtends renden ze over het paadje naar beneden, ontbeten in een kafé en slenterden dan langs het strand. Ze klommen op steile rotsen, koesterden zich in de zon als hagedissen, keken naar het bruisende water onder hen - soms vlogen de ijskoude spetters in hun gezicht. Er was geen mens te zien, alles was stil en ongerept... Soms trok ze haar jurk uit en deed in haar badpak gymnastische oefeningen. Hij keek naar haar soepele handstanden, bruggen, haar hoge sprongen en vroeg dan: ‘Toe, nog een keer!’ Soms, als de zee rustig was, renden ze het water in. Hun huid gloeide, hun adem stokte van de kou en na even gezwommen te hebben, renden ze het strand weer op en bleven dan lang in de zon liggen. Helemaal gloeiend van de brandende zonnestralen zochten ze de bomen van het Vorontsov-park op, liepen over de paden, door de lommerrijke alleeën, vol gefluit en gekwetter van vogels en vertelden elkaar over hun kindertijd, ouders, school, vrienden, het instituut.

Af en toe gingen ze de bergen in. Daar was het helemaal verlaten. Zwijgend stonden de dennen, lui met hun takken wiegend, uit hun door de zon verhitte stammen stroomde hars, het rook naar

dennenaalden. Van hierboven leek de zee paars, loodrecht, als een muur oprijzend.

Ze lagen op de met warme droge naalden bedekte helling, keken naar de door de wind opgeklopte, donzige wolken. Dan sprongen ze op, de dennenaalden van zich afschuddend, en begonnen roepend en lachend achter elkaar aan te rennen, slingerend en ronddraaiend tussen de dennestammen. Ze gleden over de dennenaalden de gladde hellingen af, als van een glijbaan in de sneeuw, klommen over steenhopen, klauterden langs steilten naar beneden, zich vastgrijpend aan het struikgewas en kwamen doodop, verhit en hongerig uit de drukkende hitte van de bremstruiken op de weg uit. Het asfalt bracht hen naar de nauwe straatjes van Aloepka, die ingeklemd lagen tussen de witte muren van de huizen met hun rode pannendaken en jasmijn en wilde roos onder de ramen.

De halve maand, die zij dag voor dag hadden bijeengespaard: drie 'wettige' dagen, drie vrije, en tien, opgenomen door haar in het instituut, door hem op zijn werk, was plotseling afgelopen. Op een vroege zondagmorgen stapten hij en zij met hun rugzak en hun koffer in de bus. Ze verlieten het paradijs.

Dat was vijf jaar geleden.

Ik had niet moeten gaan lopen, ik ben helemaal in mijn gemijmer op gegaan. Het is al laat! Ik ren de roltrap af, stoot met mijn volle tas tegen mensen aan, maar ik kan niet meer stoppen.

Ik was niet veel te laat, maar alle drie liepen ze al met een stuk brood rond. Dima keek schuldbewust en ik zei maar niets en rende gauw de keuken in. Na tien minuten zette ik de grote koekepan op tafel met een schuimige omelet en riep:

'Aan tafel!'

De kinderen kwamen de keuken inrennen, Kotka ging gauw op zijn eigen plekje zitten, pakte zijn vork, wierp toen een blik op mij en begon te roepen.

'Papa, kom eens hier, moet je kijken, mama is een jongetje!' Dima kwam de keuken in en glimlachte:

'Wat zie je er toch nog jong uit,' zei hij.

Tijdens het eten wierp hij steeds blikken naar mij en zat niet te lezen, zoals gewoonlijk. En hij hielp me met de afwas en veegde zelfs zelf de vloer aan.

‘Olja, je ziet er echt net zo uit als vijf jaar geleden!’ En zo kwam het, dat we vergaten de wekker te zetten.

Donderdag

Om half zeven sprongen we uit bed. Dima ging gauw de kinderen wakker maken, ik rende naar de keuken - koffie en melk alleen maar - en daarna naar hem om hem te helpen. Het zag ernaar uit dat we nog op tijd de deur uit zouden komen. Maar plotseling verklaarde Kotka, nadat hij zijn melk had leeggedronken:

‘Ik ga niet naar school.’

Wij allebei in koor:

‘Geen praatjes!’

‘Aankleden!’

‘Het is tijd!’

‘We gaan weg!’

Nee. Hij schudt zijn hoofdje heen en weer, zijn gezicht betrekt, hij staat op het punt om te gaan huilen. Ik ga op mijn hurken voor hem zitten:

‘Kotka, vertel mama en papa eens, wat er gebeurd is. Wat is er dan?’

‘Mája Michájlovna heeft me straf gegeven, ik ga niet.’

‘Straf? Dan zul je wel stout geweest zijn, of ongehoorzaam...’ ‘Nee, ik ben niet stout geweest. En toch kreeg ik straf van haar. Ik ga niet.’

Ondanks zijn protest beginnen we hem aan te kleden en hij begint te slaan, te schoppen en te blèren. Ik zei maar steeds hetzelfde: ‘Kotja, doe je jas aan, Kotja, we moeten gaan, Kotja, papa en mama komen te laat op hun werk.’

Dima is zo verstandig om te zeggen:

‘Laten we gaan, ik zal wel met Maja Michajlovna praten, dan horen we wel wat er aan de hand is, Kotja.’

Kotja, met een rood, bezweet gezicht nat van de tranen, probeert snikkend en wel te vertellen:

‘Vítka heeft hem omgegooid, ik heb het niet gedaan. Hij ging kapot en toen zette ze me a-ha-part! Ik heb het niet gedaan, echt niet.’

En weer snikken.

‘Wie ging er kapot? Vitka?’

‘Ne-ee... de pla-ant...’

Ik sta bijna zelf te huilen, zo heb ik met die kleine jongen te doen, zo vreselijk vind ik het hem te dwingen naar school te gaan, terwijl hij zich zo onrechtvaardig behandeld voelt. En ik maak me zorgen: hij is helemaal bezweet, straks vat hij nog kou. Ik smeek Dima beslist te vragen, wat er gebeurd is, aan de juffrouw te vertellen, hoe erg Kotja het zich aantrekt. ‘Kom, zo erg is het nu ook weer niet,’ zegt Dima kregelig, ‘ze heeft er tenslotte achtentwintig, dan kan je je wel eens vergissen.’

Op dat moment begint Goelja, die tot het laatste moment rustig is gebleven, plotseling te huilen en strekt haar armpjes naar mij uit.

‘Ik wil bij mama.’

Ik laat ze verder alleen, roep op de trap nog naar Dima: ‘Vergeet niet me te bellen,’ - ren naar beneden, vlieg naar de bus, bestorm de eerste, de tweede... Bij de derde lukt het me binnen te komen.

Onderweg denk ik steeds aan Kotka. Het is waar, in de klas zitten achtentwintig kinderen, natuurlijk kan de leidster ze niet allemaal tegelijk aandacht geven of zelfs maar in de gaten houden. Maar dan kan je het beter maar zo laten, als je geen tijd hebt, dan de verkeerde nemen en onrechtvaardig straffen...

Ik moet er weer aan denken, hoe de hoofdleidster mij indertijd, toen wij Kotka van de oude naar onze nieuwe kleuterschool deden, als verzorgster had willen hebben, hoe ze me probeerde over te halen:

‘Het wordt betaald als een anderhalve baan, de leidster helpt de opklapbedjes uit te zetten, het beddegoed van de planken te halen, de kinderen in te pakken voor hun wandeling.’

Ook voor z'n tweeën, een verzorgster en een leidster, is het kennelijk een flink karwei. Stel je maar eens voor - vijfentwintig slobbroeken, hoofddoeken, mutsen, vijftig sokken, viltlaarzen, wanten, dan hun jasjes nog en hun dassen en ceintuurs vastmaken...

En al die spullen moeten twee keer aan en één keer uit, en dat na hun middagslaapje... Vijf en twintig... Wat zijn dat toch voor ‘normen’, wie zou die hebben bedacht? Waarschijnlijk iemand, die geen kinderen heeft, of wiens kinderen niet naar de kleuterschool gaan...

In de metro bedenk ik plotseling met schrik, dat we vandaag poli-

tieke kursus hebben, en ik heb het overzicht thuis laten liggen, ik ben zelfs vergeten het in te kijken. Ik heb nog wel op me genomen vandaag een vraag voor te bereiden... ik ben het straal vergeten! De kursus is eens in de twee maanden, dat kan je natuurlijk vergeten. Maar nu ik iets zou voorbereiden, had ik het natuurlijk niet mogen vergeten.. Nou ja, ik zie wel, ik vraag straks het overzicht aan Ljoesja Markorjan, misschien vind ik er nog wel iets op.

Hoe dan ook, mijn eerste zorg moet het 'mechanisch' zijn. Als ik vandaag geen gaatje vind, staan de zaken er slecht voor. Ik steek mijn hoofd om de deur: Valja is er niet.

'Waar is Valja?'

Ze horen me niet, verstaan me niet en dan versta ik hén niet direkt... Tenslotte begrijp ik, dat Valja ergens heen is. Al weer! Ik laat een briefje voor haar achter, waarvan alles op één zin na, gelogen is.

'Lieve Valja, alsjeblieft, help me uit de nood! We zijn niet zeker van de stevigheid van het verbeterde materiaal. Zonder proeven kunnen we niet verder. J.P. is boos op mij. Gisteren heb ik je ook niet getroffen.'

Boven op onze kamer is iedereen aardig. Niemand vraagt waarom ik zo laat ben, maar iedereen wil mijn nieuwe kapsel zien, want gisteren was daar geen tijd voor. Ik laat me van alle kanten bewonderen, van achteren, en profil. Op dat moment komt Alla Sergejevna binnen, zegt glimlachend 'Beeldig' en deelt me mee, dat Valja zonet naar me heeft gevraagd.

Ik ren de gang op, maar na een paar stappen word ik teruggeroepen: de telefoon. Het is Dima. Hij stelt me gerust, hij heeft Maja over Kotka verteld en ze heeft beloofd het uit te zoeken. Dat stelt me nog niet gerust.

'Dat waren haar woorden?'

'Ja, exact.'

'Maar heb je haar verteld wat hij zegt?'

'Ik kreeg weinig kans iets te vertellen, maar het belangrijkste heb ik gezegd...'

Op het moment, dat ik de hoorn neerleg, bedenk ik, dat ik Dima niets heb gezegd van de politieke kursus. Ik kom dan immers anderhalf uur later thuis. Bovendien heb ik vandaag geen tijd gehad om de spullen voor het avondeten klaar te zetten! Maar het

is niet makkelijk Dima telefonisch te bereiken op zijn 'postbus'[10]. Ik probeer het straks wel, want nu moet ik vlug naar Valja, straks slipt er misschien nog iemand tussendoor!

Valja is ontevreden, ik ben niet vlug genoeg gekomen. Ze moppert:

'De ene keer lopen ze je deur plat en de volgende keer zijn ze nergens te bereiken.'

Ze hebben vandaag werkoverleg, vanaf vier uur zijn alle installaties vrij, als ik zonder hulp wil werken, kan ik mijn gang gaan. Degene, voor wie de tijd was gereserveerd, heeft afgezegd.

Vanaf vier uur? Dat is te laat! Maar anderhalf uur, als we die kursus niet hadden. En die begint om 16.45. En ik kan er vandaag geen vrij voor vragen, nu ik een beurt heb. Dat is dus maar 45 minuten. Ik leg het Valja uit, maar die begrijpt het niet.

'U krijgt waar u om gevraagd hebt.'

'Kan ik dan echt niet een uurtje eerder beginnen, al was het maar met één apparaat?'

'Nee, onmogelijk.'

'Wat moet ik nou doen?' denk ik hardop.

'Dat weet ik niet. Neemt u een besluit, want anders geef ik de tijd aan een ander. Liefhebbers genoeg...'

'Kan ik niet ruilen met iemand die eerder is?'

'Nee, maakt u er nu geen ruilbeurs van, het is hier toch al zo'n heen en weer geloop.'

Goed, we nemen die tijd, dat wil zeggen 16.00. Teruglopend pijnig ik mijn hersens af; wat moet ik doen? Misschien kan Ljoeska vrij vragen van haar kursus om een paar proeven te doen? Maar elke vorm moet met een micrometer worden gemeten, stuk voor stuk, hoewel ze volgens standaardmodel zijn gemaakt. Zou ze dat wel doen? En de oppervlakte van de doorsnee berekenen? Van dat soort precisie ziet zij het nut niet in. Nee, Ljoeska kan ik wel vergeten. Wie zou ik nog meer kunnen vragen? Zinaïda? Maar zij zal dat soort dingen wel verleerd zijn.

Dus zit er niets anders op dan vrij te vragen van de kursus.

Terwijl ik aan het journaal zit te werken en het overzicht van de

10. *Uit overwegingen van staatsveiligheid hebben een aantal instituten en instellingen in de Sovjet-Unie geen adres maar een postbusnummer. Zo'n instelling heet in de volksmond een 'postbus'.*

elektriciteitsproeven van gisteren samenstel, maak ik in gedachten allerlei plannetjes hoe ik me kan drukken om tot het eind van de dag in het fysisch-mechanische laboratorium te werken.

‘Waar is Ljoesja Vartanovna?’ vraag ik.

Iedereen zwijgt. Zou niemand weten waar ze is? Als dat zo is, dan ben ik verloren. Dan is donkere Ljoesja gaan ‘denken’. En in dat soort gevallen weet ze zich zo goed te verbergen, dat niemand haar kan vinden.

Plotseling is het middagpauze. Blonde Ljoesja staat over me heen gebogen en zegt:

‘Wat is er met je, slaap je soms, zeg eens gauw, wat je hebben moet, je houdt de zaak op, het is twee uur.’

Ik begin hardop te bedenken, wat ik nodig heb, en Ljoesja zegt ongeduldig:

‘Is dat alles?’

‘Dat is alles,’ antwoord ik. ‘Als je dan zo'n haast hebt, is dat alles.’

‘Waarom ben je nou weer boos?’ zegt Ljoeska, wat vriendelijker.

Ik ben niet boos, ik weet alleen niet wat ik moet doen.

En net op dat moment gaat de telefoon: ‘Voronkova, zo snel mogelijk bij de uitgang komen, om materialen van de produktieafdeling in ontvangst te nemen.’ Ik gooi gauw twee drieroebelbiljetten voor Ljoesja neer ‘Koop maar iets van vlees.’ In de deur bedenk ik nog: ‘en iets om direkt op te eten.’ (Ik heb immers vandaag nog niet gegeten.)

Beneden bij de portier liggen, zo uit de lorry gegooid, drie kolossale pakketten met het opschrift: ‘Polymerenlaboratorium, t.a.v. Voronkova.’ - het zijn de eerste proefexemplaren van plastic I, uitgevoerd op onze experimentele fabriek: dakplaatjes, dikke korte pijpen. Jakov Petrovitsj is te snel geweest met bestellen, we hebben de verbinding immers gewijzigd... Nu nemen ze alleen maar plaats in op de stellingen.

Ik vraag de portier, waar Joera is - onze klusjesman, boodschappenjongen, manusje van alles. Hij was er net nog. Altijd ‘was hij er net nog’, waar hij nodig is. Ik probeer hem telefonisch te bereiken, maar ik heb haast. Ik pak een van de pakken en sjouw het de trap op naar de tweede verdieping. De oude portier roept ach en wee, beklaagt mij en moppert op Joera. Onder begeleiding van zijn

uitroepen sjouw ik langzaam maar zeker alle pakken naar ons laboratorium. Terwijl ik met het laatste bezig ben, haalt Ljoesja me in met de boodschappen.

'Olja, op de huishoudafdeling verkopen ze "Lotus"[11], ik heb een plaatsje in de rij, laat iemand erheen gaan, dan kunnen we voor allemaal kopen.'

Ik heb 'Lotus' nodig, heel hard nodig, maar ik laat het maar zitten, ik kan me nu niet druk maken over 'Lotus', het is al over drieën, ik hoop dat ik op tijd klaar ben om naar het mechanisch te gaan en toch nog even het overzicht in te kijken. Maar Ljoesja Markorjan is er nog steeds niet... Trouwens, ik had toch al besloten om naar het mechanisch te gaan!? Nog even de spullen opeten, die Ljoeska voor me heeft meegebracht en dan smeer ik hem. Maar de blonde is verdwenen - 'Lotus' kopen misschien? Ik kijk in haar tas - twee broodjes en twee pakjes zoete kwark. De helft daarvan is vast voor mij.

Ik pak zoetjes aan mijn papieren bij elkaar - onze modellen zijn allang beneden en om vijf voor vier verdwijn ik.

Ik begin met het slingerblok. Ik meet het eerste stuk na, en bevestig het. Ik stel de valhoek in. Ik laat de slinger vallen. Boem! Het model heeft het gehouden. Nu vergroten we het gewicht. Hé, ben ik opgewonden? Net de spanning van sport. Ik wed op plastic II: houdt het - of niet? Bij de maximale slag breekt het model niet. Hoera! Of is het te vroeg om 'hoera' te roepen? Tenslotte zijn de bestendigheidsproeven hiermee niet afgelopen. Hoe staat het met de rekbaarheid? De drukweerstand? De hardheid?

Ik raak verdiept in een boeiende sport, waarbij ik de trainer ben van de aan mijn hoede toevertrouwde atleet Plastic. Hij heeft de eerste ronde gehaald en bereidt zich voor op de tweede: weer worden dikte en breedte gemeten, weer wordt de oppervlakte van de doorsnee berekend... Nu een nieuw apparaat, een nieuwe belasting...

Een tijdje later ligt er op het vel met de berekeningen een kadetje en een pakje zoete kwark. Dat is eigenaardig! Ik heb boven al een broodje en een pakje zoete kwark gegeten. Betekent dat, dat Ljoeska hier is geweest? Ik heb er niets van gemerkt. Het is heel fijn om zo te werken - achter elkaar, zwijgend, alleen met het werk.

11. *Wasmiddel*.

Maar plotseling dringt het tot me door, dat mijn naam wordt geroepen - dringend en kwaad.

'Voronkova! Voronkova!! Hé, Voronkova!'

Ik kijk om. Lidia staat in de deur.

'De kursus begint. Schiet op, gauw.' Met die afgebeten woorden smijt ze de deur dicht.

Ik gooi de al nagemeten modellen weer in de doos, de micrometer, het potlood, de vellen papier met berekeningen, en bovenop smijt ik het journaal. Het hele laboratorium komt naar de kursus - een man of twintig, ze gaan allemaal de grote kamer naast de onze binnen. Ik ren naar onze kamer, kieper mijn hele hebben en houden op mijn buro, pak een potlood en een schrift en ga met een schuldbewust gezicht naar binnen.

Zatsjoerajev, onze docent, een gepensioneerd luitenant-kolonel, is zelf aan het woord. Maar zodra ik de deur opendoe zwijgt hij onmiddellijk. Ik verontschuldig me en probeer me een weg te banen naar Ljoesja Markorjan.

'Waarom bent u zo laat?' zegt Zatsjoerajev boos. 'Gaat u zitten, hier is een plaats vrij.' En hij wijst op de dichtstbijzijnde stoel. 'Laten we verder gaan' Zatsjoerajev haalt een zakdoek uit zijn zak en veegt zijn handen af. Dat betekent dat hij nu aan een nieuwe vraag begint.

... Wat erg, dat ik Dima uiteindelijk toch niet heb gewaarschuwd, dat ik kursus had. Wat zal hij met de kinderen doen? Wat moet hij ze te eten geven, nu ik er niet ben? Ik heb vanochtend immers niets voor het avondeten klaar kunnen zetten... Wat zou Kotka hebben doorgemaakt? Ik ben er niet van overtuigd dat Maja Michajlovna als ze de zaak heeft 'uitgezocht' hem niet opnieuw ten onrechte heeft gekwetst...

De les is afgelopen. Ik ren naar mijn kamer, grijp mijn tas en ren naar de garderobe.

Op de klok in de hal was het kwart over zeven. Het zou mooi zijn als ik nu een taxi kon krijgen, niet naar huis natuurlijk, maar tot de metro zou al schelen!

Maar wat er ook kwam geen taxi en ik rende naar de trolleybus en daarna rende ik de roltrap af de metro in en daarna naar de bus... En helemaal buiten adem, bezweet, kwam ik om een uur of negen de flat binnenvliegen.

De kinderen sliepen al. Goelenka, uitgekleed, in haar eigen bedje,

maar Kotka met al zijn kleren aan op onze bank. In de keuken aan de met vuile vaat volgestapelde tafel zat Dima tekeningen in een tijdschrift te bekijken en brood met auberginepuree te eten. Op het gas stond de fluitketel te koken, een grote pluim stoom uitblazend.

'Wat heeft dit te betekenen?' vroeg Dima streng.

Ik vertelde in het kort, wat voor dag ik vandaag had gehad, maar hij accepteerde mijn verklaringen niet: ik had moeten bellen om te waarschuwen. Hij had gelijk en ik sprak hem niet tegen.

'Wat heb je de kinderen te eten gegeven?'

Bruin brood met auberginepuree, die ze erg lekker hadden gevonden 'een heel blikje hebben ze opgegeten' en daarna had hij ze melk gegeven.

'Je had ze thee moeten geven,' merkte ik op.

'Hoe kan ik dat nou weten,' bromde Dima en verdiepte zich weer in zijn tijdschrift.

'En hoe is het met Kotka?'

'Die slaapt, zoals je ziet.'

'Dat zie ik. Maar ik bedoelde met school.'

'Goed hoor, het is weer over. Hij heeft niet meer gehuild.'

'Kom, laten we hem uitkleden, dan leggen we hem in zijn bedje.'

'Kunnen we niet eerst eten?'

Goed dan. Ik geef toe. Met een hongerige man praten, heeft geen zin. Ik geef Kotka een kus, dek hem toe (ik vind, dat hij er bleek en vermoeid uitziet) en ga weer naar de keuken. Ik maak een flinke hoeveelheid roerei met worst. We eten.

Het is een volmaakte chaos in huis. Alles, wat we 's ochtends in der haast hebben neergegooid, ligt er nog net zo. En op de vloer naast de bank ligt een grote hoop kinderkleren - jasjes, laarzen, mutsen. Dima heeft niets opgeruimd, kennelijk als teken van protest - moet je maar niet te laat komen.

Na het roerei en een kop sterke hete thee draait Dima bij. Met zijn tweeën kleden we onze zoon uit, leggen hem in bed en ruimen de kinderkleren op. Daarna verdwijn ik naar de keuken en de badkamer - schoonmaken, de was doen, spoelen...

Pas over twaalven ging ik naar bed. Om half drie werden we wakker van Goelenka, die luid lag te huilen. Ze had buikpijn, diarrhee. We moesten haar wassen, een andere pon aantrekken,

het bed opnieuw opmaken, haar ftalazol laten slikken en een warme kruik geven.

‘Dat heb je van die puree met melk,’ foeterde ik.

‘Het valt wel mee,’ zei Dima geruststellend, ‘het is niets ergs - het is zo weer over.’

Daarna bleef ik bij Goelenka zitten, hield de kruik tegen haar aan en neuriede slaperig: ‘Slaap, kindje, slaap, daarbuiten loopt een schaap.’ Mijn hoofd lag op mijn vrije arm, mijn arm op de rand van het ledikantje.

Om een uur of vier ging ik naar bed en het was, of ik nog maar net mijn ogen dichtgedaan had, toen de wekker ging!

Vrijdag

's Ochtends beginnen ze me in onze kamer al direkt door te zagen over het feit, dat ik de vraag niet had voorbereid en de les had opgehouden. Nederig hoor ik alle ontevredenen aan, vraag vergiffenis. Maar ik ben met mijn gedachten bij de kinderen. We hebben Goelka naar de crèche gebracht, hoewel we haar thuis hadden moeten houden. Eén dag thuishouden kan ook zonder doktersbriefje, maar voor mij of voor Dima is een doktersbriefje absoluut noodzakelijk. Maar als de dokter komt, moeten we vertellen wat er is gebeurd. En de arts stuurt ons natuurlijk door voor een onderzoek, omdat het iets met de spijsvertering heeft te maken. En een onderzoek kost een paar dagen. En dus hebben we Goelka naar de crèche gebracht.

Ik krijg snel vergiffenis, zelfs Lidia ontdooit. Marja Matvejevna bericht ‘strikt onder ons’ dat we per 1 januari een nieuwe docent voor de kursus krijgen, die gepromoveerd is in de filosofie. Ieder gaat aan haar werk. Vrijdag wil zeggen het einde van de week en dan hebben we allemaal een hoop te doen: werk afmaken, boeken en tijdschriften aanvragen in de bibliotheek, besprekingen vastleggen voor maandag, persoonlijke afspraken voor het weekend maken, in de middagpauze naar de manicure of de hakkenbar gaan. Ons ‘mammies’ staat een hele ris boodschappen voor twee dagen te wachten.

En - we moeten de enquête nog invullen. Het lijkt wel of iedereen tot de laatste dag heeft gewacht, iedereen heeft vragen, allemaal moeten we nog naar de personeelsafdeling om het aantal ziektedagen te weten te komen. We hebben besloten dat samen te orga-

niseren - we hebben blonde Ljoesja gestuurd, om te helpen bij het tellen. Ik weet, dat niemand zoveel ziektedagen zal hebben als ik.

Maar ik heb geen tijd om daaraan te denken - ook ik heb, zoals een ieder een hoop te doen. Ik moet uitzoeken, wat ik gisteren in het mechanisch heb gedaan. Mijn hele hebben en houden ligt nog net zo op mijn buro als ik het er gisteren heb neergegooid. Wat zonde, dat ik de door Valja aangeboden tijd niet heb gebruikt. Als het maar niet waar blijkt te zijn, wat Ljoesja zei over die spoedopdracht die het groene licht krijgt in alle laboratoria. Of laat hij dan tenminste wat later komen. Volgens het rooster hebben we volgende week een hele dag in het mechanisch. Dan werken we met zijn drieën: ik, hun laborante en Ljoeska. Misschien krijgen we alles klaar, misschien halen we het.

Ik neem in het journaal de resultaten van de proef van gisteren over, orden de modellen die ik gisteren in de doos heb gesmeten, verscheur het klad met de berekeningen en gooi de snippers weg. Ik pak met Ljoeska de pakketten met de proefexemplaren uit. Ik stal een paar stukken plasticplaat en de korte pijpen met verschillende diameter uit in de expositiestand. Ik schrijf er etiketten bij. Straks ga ik aan de overzichtsgrafiek zitten werken, ik moet ervoor zorgen, dat alleen de nieuwe proeven er nog bij gezet hoeven te worden.

Maar waar is hij? Gisteren heb ik er niet aan gewerkt. Eergisteren heb ik hem in mijn la gelegd - onder het journaal. Daar is hij niet. Ik haal alles uit mijn la en leg het op het buro: geen grafiek. Ik kijk alles velletje voor velletje door- weg! ‘Rustig blijven’ zeg ik tegen mezelf en verleg alles van de rechterkant van het buro naar de linkerkant. Niets! Misschien heb ik hem gisteren samen met het journaal naar het mechanisch meegenomen? Ik ren naar Valja. Nee, zij heeft hem niet gezien. Ik kan toch niet een paar dagen werk kwijt zijn?

Ik onderga een soort bewustzijnsvernauwing - ik zit en staar naar de muur. Ik zie niets, denk niets. Dan zie ik de kalender, staar er naar en plotseling dringt het tot me door, dat vrijdag 13 december vandaag is. Nog gisteren had ik het gevoel ‘het is begin december’, en nu is het notabene al het midden van de maand, over twee weken moet ik mijn verslag inleveren. Zou het lukken, om in die 14 dagen... nee, twaalf, nee, elf zelfs, de proeven in het mecha-

nisch en het elektrisch laboratorium af te ronden, de uitkomsten samen te vatten, een nieuwe overzichtsgrafiek te maken, mijn verslag te schrijven...

Ik zit maar te zitten, in plaats van de grafiek te zoeken en bedenk dat het me onmogelijk kan lukken.

Plotseling voel ik een hand op mijn schouder, donkere Ljoesja buigt zich over me heen en vraagt:

'Waar zit je met je gedachten, Pinocchiootje? Is er iets mis met je? Of mis je iets?'

Ljoesja! Wat fijn! Ik raak met mijn wang heel even haar hand aan. Ze begrijpt ook alles. Er is inderdaad iets mis - ik ben helemaal bedolven onder het werk en de zorgen - op het instituut, thuis. 'Ik ben de overzichtsgrafiek van de uitkomsten van alle proeven kwijt, zo'n vel'. Ik geef met mijn handen aan, hoe groot wel. 'Ik heb alles overhoop gehaald, ik snap niet...'

'Is dat hem niet?' vraagt Ljoesja en ze wijst op een wit vel papier dat midden op mijn buro ligt.

Ik pak het vel, het gaat open en neemt de gedaante van mijn grafiek aan. Ik barst in lachen uit, ik zit gewoon te schokken van het lachen, ik houd mijn handen voor mijn mond, zodat de anderen het niet horen en lach, dat de tranen me in de ogen springen. Ik kan niet meer ophouden van het lachen. Ljoesja pakt me bij mijn arm, sleept me de gang op, schudt me door elkaar en zegt:

'Hou op, hou onmiddellijk op!'

Ik sta met mijn rug tegen de muur geleund, de tranen stromen over mijn wangen en ik kreun zachtjes van het lachen.

'Olja, je bent rijp voor het gekkenhuis,' zegt Ljoesja, 'gefeliciteerd, je bent hysterisch.'

'Je bent zelf rijp voor het gekkenhuis,' antwoord ik haar teder en haai een paar maal diep adem. 'Hysterie is niet meer in de mode,' - ik veeg mijn natte gezicht af - 'ik heb gewoon een lachbui. Mijn leven is heel grappig. Het gaat maar achter elkaar door, je weet niet, waar je je aan vast moet klampen. Een soort cocktail van gedachten en gevoelens. Nee, ik ben niet rijp voor het gekkenhuis... Maar moet je zien, wat jij een kringen onder je ogen hebt. Je slaapt zeker weer niet. Jij, jij bent echt rijp voor het gekkenhuis.'

'Ik ben er allang rijp voor. Maar ik ben zes jaar ouder dan jij en je

weet, thuis bij ons is het altijd een gekkenhuis. Maar jij moet er niet onder door gaan, je bent jong, gezond, je hebt een geweldig fijne man.'

Ze knijpt mijn handen samen met haar magere vingers, haar lange nagels doen me pijn, maar ik laat niets merken. Ze kijkt met haar scherpe blik me recht in mijn ogen alsof ze me hypnotiseert.

'Jij bent intelligent, je hebt capaciteiten, je zit vol energie... Ach, laat maar.' Ljoesja laat mijn handen los, 'zullen we er eentje opsteken? O ja, jij rookt niet...' Ze steekt een sigaret tussen haar lippen, geeft zichzelf vuur en inhaleert. 'Toch heb je geen gelijk, het helpt. Overigens, je kunt er beter maar niet aan beginnen. Ik stel voor in de middagpauze samen boodschappen te gaan doen, dan kun je me onderweg alles vertellen.'

We lopen op straat en ik vertel over de moeilijkheden met het mechanisch en Valja, over het gesprek met de baas, over Goelka's buik, en over de termijn voor het afronden van de proeven - hoe bang ik ben niet klaar te komen.

Ljoesja luistert, knikt, knijpt haar ogen halfdicht of doet ze juist wijdopen en zegt 'ja, ja, ja,' of laat een langgerekt 'ja-a-a?' horen. Dat alleen al lucht me op. Een paar minuten lang lopen we zonder iets te zeggen.

'Pinocchiootje, weet je nog, dat je vroeg, wie ons plastic bedacht had? Ik had beloofd het je te vertellen.'

'Ja, die "stomme geschiedenis".'

'Precies. Het is zelfs geen "geschiedenis", maar gewoon een mop. Een hele korte. Het was mijn idee, en ik heb het zelf aan Jakov kado gegeven. Niet omdat ik zo rijk ben. Maar omdat ik zwanger was. En ik had al helemaal besloten een tweede kind te krijgen... Je moet niet denken dat Soeren me met zijn gezeur zover gekregen had. Ik had het zelf besloten. Beter voor Markje. Ik wist dat ik daarna een hele tijd niet zou kunnen werken. Ik dacht, laten ze het dan maken, als ik weg ben. En toen heb ik het kado gegeven.'

'En?'

'Wat?'

'Het kind? Wat is er toen gebeurd?'

'Niets. Ik ben op het laatste moment teruggeschrokken. Ik heb een abortus gehad. Buiten Soeren om, zoals altijd.'

'Hoe "buiten Soeren om"?'

‘Nou, “ik moet voor mijn werk op reis” voor een dag of vijf, zes...’ Ik pak Ljoesja's hand en laat hem niet los. Zo lopen we naast elkaar. Zwijgend.

In de winkels, waar het gedrang en gehaast nog erger is dan gewoonlijk, laden we onze vier tassen boordevol en om drie uur aanvaarden we de terugtocht. Ik sjouw mijn tassen tamelijk opgewekt, maar Ljoesja breekt bijna door midden onder haar last. Plotseling komt die brave Sjoera ons tegemoet.

‘Ik dacht, ik kom jullie helpen.’

Ik zeg, dat ze een tas van Ljoesja moet ovememen, en Ljoesja zegt ‘Nee, de hare.’

Tenslotte zetten we Sjoera in het midden en dragen we vier tassen met zijn drieën. We moeten van het trottoir af en elk moment moeten we stoppen om een auto voorbij te laten.

‘Schatjes, mogen we ook komen?’ roepen twee jongens ons tegemoet.

‘We hebben onze eigen vrijers,’ antwoord ik. Ik ben vrolijk, omdat de zon schijnt, omdat we iedereen de weg versperren, omdat we met zijn drieën zijn...

Omdat ik niet alleen ben.

Direkt als we binnenkomen, verschijnt blonde Ljoesja met de tellingen van de ‘zieke dagen’. Ik sta natuurlijk bovenaan, zoals ik al dacht. Op basis van ziektedagen en doktersbriefjes heb ik 78 dagen verzuimd, bijna een derde van de werktijd. En alles vanwege de kinderen. Iedereen schrijft zelf zijn cijfers over, dus ieder ziet hoeveel de anderen hebben. Ik begrijp niet, waarom ik me zo opgelaten voel. Ik schaam me zelfs. Ik kruip een beetje in elkaar, probeer niet naar de rest te kijken. Waarom? Ik kan er toch niets aan doen.

‘Hebben jullie je enquête ingevuld’ vraagt Ljoeska. ‘Laat eens zien.’ Maar wij weten net zo min, hoe we de tijd moeten berekenen - hoeveel tijd we aan wat besteden. De ‘mammies’ gaan bij elkaar te rade. We besluiten, dat we in ieder geval reistijd moeten aangeven - we wonen allemaal in nieuwe wijken en besteden per dag ongeveer drie uur aan reizen. ‘Zorg voor de kinderen’ kan niemand van ons apart berekenen - we ‘zorgen’ voor hen tussen de bedrijven door. Zoals Sjoera zegt: ‘Serjozja en ik zijn de hele avond in de keuken, na zo'n dag alleen wil hij graag gezelschap,

dus loopt hij de hele tijd achter me aan.'

'Wat moet je nu over de kinderen invullen?' Het is de blonde Ljoesja nog niet duidelijk.

'Welke week moet je eigenlijk nemen - in het algemeen of speciaal deze week?' vraagt Sjoera.

'Doet er niet toe,' antwoordt donkere Ljoesja, 'ze zijn toch immers allemaal hetzelfde.'

'Maar ik ga niet elke week naar de film.' Blonde Ljoesja heeft weer een probleem.

'Wat zou je er moeilijk over doen,' zeg ik. 'Ik neem deze week. Een doodgewone week.'

We vinden het een stomme vraag. Je kunt immers de tijd voor het huishouden niet meten, zelfs al loop je de hele week met een stopwatch in je hand.

Ljoesja Markorjan stelt voor om in één cijfer de tijd aan te geven, die er overblijft na je werkdag en de reistijd, en dan op te sommen, wat er in die tijd moet worden gedaan. We staan verbaasd - het blijkt dat we voor het huishouden 48 tot 53 uur per week hebben. Hoe komt het dan, dat je daarmee niet uitkomt? Waarom blijft er week in week uit zoveel liggen dat we eigenlijk nog hadden moeten doen? Weet iemand dat?

Serieus, weet iemand, hoeveel tijd dat, wat 'gezinsleven' wordt genoemd, kost? En wat is het eigenlijk voor iets?

Ik neem mijn enquête mee naar huis. Donkere Ljoesja ook. Voor het eind van de dag moeten we nog verschillende zaken afhandelen.

De tocht naar huis valt vandaag niet mee. Twee loodzware tassen in mijn handen - ik heb alle boodschappen gedaan, behalve groente. In de metro moet ik staan - een tas in de hand, de ander tussen mijn benen. Het is propvol. Lezen is onmogelijk. Ik sta en tel op, hoeveel ik heb uitgegeven. Ik heb altijd het idee dat ik geld kwijt ben. Ik had twee briefjes van tien en nu alleen nog maar los geld. Ik kom drie roebel tekort. Ik tel opnieuw alles op, ga in gedachten de boodschappen na die ik in mijn tas heb. De tweede keer komt er zelfs uit, dat ik vier roebel kwijt ben. Ik houd ermee op, ga de passagiers die een zitplaats hebben, bekijken. Velen zitten te lezen. De jonge vrouwen hebben boeken, tijdschriften in hun hand, de mannen van middelbare leeftijd kranten. Kijk, daar

zit een dikke vent met een muts als een oliebol de ‘Krokodil’[12.] te bekijken met een somber gezicht. De jonge mannen kijken de andere kant op of laten slaperig hun oogleden zakken om maar niet hun plaats te hoeven afstaan.

Eindelijk ‘Sokol’. Iedereen springt de trein uit en rent naar de smalle trappen. Dat kan ik niet, met mijn pakken melk en mijn eieren. Ik sjok achteraan. Als ik bij de bushalte kom, staat er een rij, die goed is voor zes bussen. Zal ik proberen in de bus te komen waar de mensen nu uitstappen? En mijn tassen? Toch probeer ik de derde bus in te komen. Maar doordat ik in elke hand een tas heb, kan ik me niet vastgrijpen, mijn voet glijdt van de hoge tree, ik stoot er hard tegenaan met mijn knie en op dat moment gaat de bus rijden. Iedereen schreeuwt, ik gil. De bus stopt, een brave oude man bij de deur grijpt me vast en trekt me naar binnen, ik val boven op mijn tassen. Mijn knie doet pijn en er ligt nu vast een roerei in mijn tas. Daar staat tegenover, dat ik een plaats krijg aangeboden. Nu ik zit, kan ik naar mijn knie kijken, naar het vuile, bebloede gat in mijn kous, mijn tassen opendoen en ontdekken dat er maar een paar eieren stuk zijn en er één pak melk platgedrukt is. Ontzettend jammer van de kousen - ze hebben vier roebel gekost!

Als ik de deur open doe, rennen ze alle drie het halletje in - ze wachten op me! Dima neemt de tassen van mij over en zegt: ‘Ben je nou helemaal!’

Ik vraag: ‘Hoe gaat het met Goelka's buikje?’

‘Best, niets aan de hand.’

Kotka springt tegen me aan en gooit me bijna omver, Goelka wil onmiddellijk de ‘sinappel’ hebben, die ze al heeft ontdekt. Ik laat mijn knie zien en loop hinkend de badkamer in. Dima draagt jodium en watten aan, allemaal hebben ze medelijden met me - ik voel me heel plezierig.

Ik hou van de vrijdagavond: je kan wat langer aan tafel zitten, met de kinderen spelen, ze een half uur later naar bed brengen. Je hoeft geen was te doen, je kan een bad nemen.

Maar vandaag, na die slapeloze nacht, heb ik ontzettende slaap, en nadat we de kinderen naar bed hebben gebracht, laten we de keuken voor wat hij is.

12. *Humoristisch weekblad*.

Ik lig al in bed, Dima is nog in de badkamer. Ik word al helemaal loom van de slaap, maar plotseling beeld ik me in, dat Dima gewoontegetrouw de wekker gaat opwinden. Ik stop de wekker onder het bed en mompel ‘hou je koest’. Maar zijn getik dringt door het dikke bed heen. Dus breng ik hem naar de keuken en berg hem in het keukenkastje op achter slot en grendel.

Zaterdag

's Zaterdags slapen wij uit. Wij volwassenen zouden nog wel langer willen slapen, maar de kinderen komen al vlak na achten uit bed. De zaterdagochtend is de plezierigste ochtend: twee vrije dagen voor de boeg.

We worden wakker door Kotka, die binnen komt hollen - hij heeft al geleerd het netje van zijn bed los te maken. Goelka staat te dansen in haar ledikantje, ze wil er uit. Terwijl de kinderen met hun vader stoeien, buitelen en gillen, maak ik een geweldig ontbijt klaar. Daarna stuur ik de kinderen met Dima naar buiten en ga zelf aan het werk. Eerst zet ik de soep op. Dima zegt altijd, dat de soep in de kantine helemaal niet lekker is, de kinderen hoor ik er niet over, maar van mijn soep willen ze altijd een extra bord.

Terwijl de soep trekt maak ik het huis aan kant: ik neem stof af, dweil de vloeren, klop de dekens uit op het balkon (wat natuurlijk verkeerd is, maar het is sneller), sorteer de was, zet Dima's en mijn kleren in de Lotus, leg de was voor de wasserette klaar en laat de was van de kinderen voor morgen liggen. Ik draai vlees voor het gehakt, was de gedroogde vruchten en zet ze op en schil de aardappelen. Om een uur of drie eten we. Voor de kinderen is dat aan de late kant, maar ze moeten in het weekend tenminste één keer behoorlijk buiten kunnen spelen. We blijven lang aan tafel, we eten langzaam. De kinderen moeten eigenlijk hun middagslaapje doen, maar ze zijn al over hun slaap heen.

Kotka vraagt Dima om ‘Dokter Auwat Pijn’ te lezen, wat hij allang uit zijn hoofd kent, ze gaan lekker op de bank zitten, maar Goelka wil er ook bij, wordt lastig en rukt aan het boek. Goelka moet toch maar naar bed, anders hebben we geen leven. Ik zing voor haar een slaapliedje (wat niet mag) en ze slaapt in.

Nu moet ik de keuken doen - het gasstel en de branders schoonmaken, de keukenkastjes opruimen, de vloer boenen. Dan mijn

haar wassen, wat ik in de week heb gezet wassen, de kinderkleren van het balkon halen en strijken, een bad nemen, maillots stoppen en niet vergeten het haakje aan mijn ceintuur te naaien. Dima moet naar de wasserette. Kotka wil hem niet laten gaan, de enige oplossing is om de jongen mee te nemen (wat slecht is - wachten in die benauwde ruimte met al dat vuile wasgoed, maar ze nemen de slee mee, dan kunnen ze op de terugweg nog wat spelen en frisse lucht happen). En dat heeft het voordeel, dat ik alleen blijf en mijn gang kan gaan met het schoonmaken van de keuken en de andere dingen. Om zeven uur komen de 'mannen' terug en willen thee. Op dat moment bedenk ik opeens, dat Goelka nog steeds slaapt (ik ben haar vergeten). Ik maak haar wakker en ze begint luidkeels te huilen. Ik geef haar aan Dima, dan kan ik het avondeten klaar maken. Ik wil een beetje vroeg klaar zijn, want vandaag moeten de kinderen in bad. Goelka zit te zeuren aan tafel, ze wil niet eten, ze heeft nog geen honger. Maar Kotka eet goed, hij heeft lekker buiten gespeeld.

'Morgen zijn we de hele dag thuis,' zegt hij en kijkt naar zijn vader en naar mij.

'Natuurlijk, morgen is toch zondag,' stel ik hem gerust.

Kotka wrijft al in zijn ogen, hij heeft slaap.

Ik laat het bad vollopen en was Kotka het eerst, maar Goelka blèrt, wil de badkamer in en doet de deur open.

'Dima, haal je dochter eens weg!' roep ik.

En krijg als antwoord:

'Is het vandaag niet mooi geweest? Ik wil lezen!'

'Ik niet soms?'

'Dat is jouw zaak, maar ik moet lezen.'

Ik hoef natuurlijk niet.

Ik sjouw Kotka zelf naar bed (gewoonlijk doet Dima dat) en ik zie, dat hij op de bank inderdaad in een of ander technisch tijdschrift zit te lezen. In het voorbijgaan bijt ik hem toe: 'Overigens, ik heb ook een hogere opleiding, ik ben net zo goed een specialist als jij.'

'Dat is een felicitatie waard,' antwoordt Dima.

Ik vind dat vreselijk hatelijk, kwetsend.

Ik zeep Goelka met de spons in en plotseling druppen mijn tranen in de badkuip. Goelka kijkt me aan, begint te schreeuwen en probeert uit bad te klimmen. Ik kan haar niet meer houden en

geef haar een klap. Goelka barst beledigd in tranen uit en houdt niet meer op. Dima verschijnt in de deur en zegt boos: ‘Gemeen, om op het kind af te reageren.’

‘Hoe durf je,’ schreeuw ik. ‘Ik ben op, begrijp je, op!’

Ik krijg geweldig veel medelijden met mezelf. Nu begin ik helemaal te janken en ik jammer, dat ik alsmaar bezig ben, maar dat het werk zich opstapelt, dat mijn jeugd voorbij gaat, dat ik de hele dag nog geen moment gezeten heb...

Plotseling klinkt er een angstig geschreeuw uit de kinderkamer:

‘Papa, je mag mama niet slaan, je mag mama niet slaan!’

Dima pakt Goelka op die al in haar lakentje zit en we hollen naar de kinderkamer. Kotka staat in tranen in zijn ledikantje en roept steeds:

‘Je mag mama niet slaan!’

Ik til hem op en probeer hem te troosten:

‘Hoe kom je daar nou bij, kleintje, papa heeft me nog nooit geslagen, onze papa is lief, papa is braaf...’

Dima zegt tegen Kotka, dat het maar een nare droom was. Hij strijkt zijn zoon over zijn bol en kust hem. Zo staan we met de kleintjes op onze armen, dicht tegen elkaar aangedrukt.

‘Maar waarom huilt ze dan?’ vraagt Kotja, terwijl hij met zijn handje over mijn natte gezicht strijkt.

‘Mama is moe,’ antwoordt Dima, ‘haar handjes doen pijn, en haar voetjes en haar ruggetje.’

Dit kan ik niet aanhoren. Ik zet Kotka op Dima's andere arm, ren de badkamer in, pak een handdoek en met mijn gezicht in de handdoek zit ik schokschouderend te huilen. Ik weet al niet meer waarom - om alles tegelijk.

Dima komt voor me staan, hij slaat zijn arm om me heen, klopt me op mijn rug, streelt me en mompelt:

‘Stil nou maar, rustig nou maar, het is mijn schuld... stil nou maar...’

Ik word rustig en snik nog wat na. Ik schaam me er alweer voor, dat ik me zo heb laten gaan. Wat is er nu eigenlijk gebeurd? Ik snap het zelf niet.

Dima laat me verder niets meer doen, hij brengt me naar bed, als een kind, ik krijg een kop hete thee van hem. Als ik die op heb, stopt hij me in en ik val in slaap, terwijl vanuit de keuken allerlei geluiden tot me doordringen: het geplas van het water in de

afwasbak, het gerammel van het vaatwerk en het geschuifel van voeten.

Als ik wakker word, dringt het niet direkt tot me door of het nu ochtend of avond is, en wat voor dag het is. Op de tafel brandt de lamp, de lampekap is aan de bovenkant afgedekt met een krant. Dima leest. Ik zie alleen de helft van zijn gezicht: zijn bolle voorhoofd, zijn blonde haar - het begint al dun te worden - een een beetje gezwollen ooglid en een magere wang - of is dat de schaduw van de lamp? Hij ziet er moe uit. Geluidloos slaat hij de bladzij om en ik zie zijn hand met een paar rossige haartjes en de afgekloven nagel van zijn wijsvinger.

'Arme Dimka, hij heeft het ook niet makkelijk' denk ik 'en daar begin ik ook nog eens als een idioot te janken. Ik heb medelijden met je. Ik hou van je...'

Hij rekt zich uit, kijkt naar me en vraagt glimlachend: 'En, Olja, leef je nog?' Zwijgend haal ik mijn hand onder de deken vandaan en steek hem naar hem uit.

Zondag

We liggen gewoon te liggen - mijn hoofd tegen zijn kin aan - zijn arm om mijn schouders. En zo liggend praten we over van alles en nog wat: over Oudejaar en de kerstboom, dat we vandaag groente moeten halen, dat Kotka niet naar de kleuterschool wil...

'Diem, wat vind jij, kan liefde tussen man en vrouw eeuwig zijn?'

'Wij zijn toch niet eeuwig...'

'Ja logisch, maar kan die lang duren?'

'Begin je daar al aan te twijfelen?'

'Nee vertel me nou, hoe zou jij dat beschrijven, liefde?'

'Nou, als je het fijn hebt met elkaar, zoals jij en ik.'

'En als er kinderen worden geboren...'

'Ja, natuurlijk komen er kinderen.'

'En als er niet meer bij mogen komen?'

'Nou en, niets aan te doen. Zo is het leven nu eenmaal. Liefde, dat is een deel van het leven. Laten we opstaan.'

'En als je nooit tijd hebt om met elkaar te praten?'

'Praten is ook niet het belangrijkste.'

'Ja, onze verre voorouders hadden daar waarschijnlijk geen behoefte aan.'

‘Nou, als je dat wilt, laten we dan praten. Waar wil je het over hebben?’

Ik zwijg. Ik weet niet, waarover ik het wilde hebben. Ik wilde gewoon praten. Niet over groente. Over iets anders. Over iets erg belangrijks en noodzakelijks, maar ik kan niet ineens beginnen... Over de ziel misschien?

‘Er zit nog maar vijf roebel in het doosje,’ zeg ik.

Dima lacht: wat een serieus onderwerp van gesprek!

‘Waarom lach je nou? Zo gaat het nou altijd, we praten alleen over geld, over eten - en over de kinderen natuurlijk.’

‘Je moet niet overdrijven, we praten over heel wat meer.’

‘Ik zou het niet weten, ik kan me niets herinneren.’

‘Het doet er niet toe, we kunnen beter opstaan.’

‘Nee, waarover dan nog meer? Noem eens een voorbeeld?’

Ik vind, dat Dima's antwoord erg lang uitblijft. ‘Zie je wel, je weet het ook niet,’ denk ik vol leedvermaak. Maar Dima begint op te noemen:

‘We hebben het toch over Harrison, de officier van justitie, gehad? En over ruimtevaart - vaak zelfs. Over kunstrijders - of dat nu sport was of kunst... Over de oorlog in Vietnam, over Tsjechoslovakije. En we hebben het over een nieuwe TV gehad en over het vierde programma.’ Dima blijft braaf de thema's van onze gesprekken opsommen. ‘Trouwens, wanneer gaan we een nieuwe TV kopen?’

‘Ik zeg toch: er is nog maar vijf roebel in het doosje...’

‘We hebben toch ons fonds...’

We zijn begonnen te sparen voor het ‘nieuwe aanwinstenfonds’. Dat wordt bewaard in mijn oude handtas, in het doosje zit het geld voor de lopende uitgaven.

We moeten een heleboel dingen kopen: een jas voor Dima, schoenen voor mij, en een jurk - heel hard nodig -, zomerkleren voor de kinderen. En een televisie hebben we - een oude KVN-49, een afdankertje van tante Sonja. ‘Dat duurt nog een hele tijd, die TV, ons fonds wil maar niet groeien,’ zeg ik.

‘We hadden toch afgesproken, niet al ons geld aan eten uit te geven, maar jij...’ zegt Dima verwijtend tegen me.

‘Ik snap het niet, ik koop de normale dingen en toch kom ik te kort.’

Dima zegt, dat we op die manier nooit iets kunnen kopen. En ik

zeg terug, dat ik alleen geld uitgeef voor het eten.

‘Dan geef je te veel uit.’

‘Dan eet je te veel.’

‘Ik veel eten?!’ Dima is beledigd. ‘Weer wat nieuws, laten we eens kijken, wie van ons het meeste eet!’

We liggen niet meer, we zitten tegenover elkaar.

‘Het spijt me, ik wou zeggen: wij, wij eten te veel.’

‘En wat moet ik met die informatie?’

‘En ik dan?’

‘Jij zorgt nog altijd voor het huishouden.’

‘Zeg maar, wat ik niet moet kopen, dan doe ik dat niet. Laten we dan geen melk meer kopen.’

‘Laten we ophouden met dit stomme gesprek. Als je er niet genoeg verstand van hebt, zeg het dan.’

‘Ja, ja, ja, ik heb er geen verstand van. Ik ben stom en alles wat ik zeg is stom...’ Ik spring op en ga naar de badkamer. Daar draai ik de kraan open en was mijn gezicht met koud water. ‘Stop, hou onmiddellijk op,’ zeg ik tegen mezelf. Ik ga zometeen onder de douche, dan krijg ik mezelf wel in bedwang. Waarom ben ik zo kwaad? Ik weet het niet. Misschien omdat ik altijd en eeuwig bang ben om zwanger te worden. Misschien van de pillen die ik slik? Wie weet?

Misschien heb ik er geen behoefte meer aan, aan die liefde?

Die gedachte maakt mij triest, ik krijg medelijden met mezelf, met Dima. Het gevoel van medelijden en het warme water doen hun werk: ik kom in een vriendelijke stemming en opgefrist de douche uit. De kleintjes gillen en lachen, ze zijn helemaal door het dolle heen van het stoeien met hun vader. Ik pak schone kleren voor ze en we kleden ze aan.

‘Kijk eens, wat een mooie kinderen we hebben,’ zeg ik, en neem ze naar de keuken om samen tafel te dekken ‘terwijl papa onder de douche is.’

Tijdens het ontbijt houden we een korte planningsvergadering. Wat moet er vandaag gebeuren: groente halen, kinderkleren wassen, alles strijken...

‘Laat alles maar liggen, we gaan wandelen!’ besluit Dima. ‘Kijk eens wat een zonnetje!’

‘Mam, mammie, ga nou mee,’ dringt Kotka aan. ‘Dan gaan we naar het zonnetje kijken!’

Ik geef me gewonnen. Ik doe mijn werk wel na het eten. We pakken ons in, nemen de slee en lopen naar het kanaal, daar kun je van de helling afglijden. Ieder glijdt om de beurt van de helling af, Goelka afwisselend met Dima en met mij. De helling is steil en gladgereden, de slee vliegt ervan af, de fijne sneeuw stuift onder je voeten vandaan, alle kleuren van de regenboog worden erin weerkaatst, en rondom de verblindende schittering van de sneeuw. Soms slaat de slee om, de kinderen joelen, allemaal lachen we. Heerlijk!

Onder de sneeuw komen we hongerig en vrolijk thuis. Laat Dima eerst maar eten, dan kan hij daarna gaan. Ik kook de macaroni, warm de soep en het gehakt op.

De kleintjes zijn gezellig direkt aan tafel gaan zitten en kijken naar de vlammetjes onder de pannen.

Na die wandeling voel ik me weer helemaal opgewekt. Als de kinderen in bed liggen en ik Dima op groentetocht heb gestuurd, pak ik alles tegelijk aan: ik gooi het ondergoed van de kinderen in de teil, doe de afwas, leg een deken op tafel en pak het strijkijzer. En plotseling neem ik een besluit - ik ga die rok van mij korter maken. Waarom zou ik er bij lopen als een oude vrouw, met die rok tot op mijn knie! Ik torn snel de zoom los, schat hoeveel ik nodig heb voor de nieuwe zoom, de rest knip ik af. Terwijl ik daarmee bezig ben, komt Dima binnen met een volle rugzak.

‘Zie je nou, Olka, hoe goed zo'n wandeling voor je is.’

Natuurlijk is zoiets goed. Ik rijg het laatste stukje en trek de rok aan. Dima bekijkt me, zegt ‘hm, hm’ en lacht: ‘Morgen krijgen we twintig graden vorst, dan zet je er weer een stuk aan. Maar hoe dan ook, je hebt prachtige benen.’

Ik zet het strijkijzer aan om de naad weg te strijken. Daarna ga ik de zoom vastnaaien en klaar is kees!

‘Strijk mijn broek ook gelijk even,’ vraagt Dima.

‘Diem, alsjeblieft, strijk hem zelf, ik wil die rok afmaken.’

‘Je bent nou toch bezig met strijken.’

‘Diem, ik ben niet “nou toch” bezig, alsjeblieft, laat me dit afmaken. Ik moet de kleren van de kinderen nog wassen, en de was van gisteren strijken.’

‘Waarom hou je je dan met zulke onzin bezig?’

‘Diem, laten we het daar nu niet over hebben, echt, ik bezweer je, strijk je broek vandaag eens zelf, ik moèt dit afmaken.’

‘Waar ga je morgen dan heen?’ vraagt hij achterdochtig.

‘Waarheen dacht je? Naar een bal!’

‘Dat begrijp ik. Ik dacht alleen, dat jullie op je werk iets hadden.’

‘Misschien hebben we ook wel iets,’ begin ik geheimzinnig te doen (tenslotte moet ik die rok rustig afnaaien en op de een of andere manier van die broek zien af te komen). ‘Ik heb je toch verteld van die enquête. Vandaag moet ik haar invullen, morgen komen de demografen de enquêtes ophalen en ons interviewen.’ ‘O...’. (Mijn God, hij schijnt te denken, dat ik voor dat interview mijn rok korter maak!)

Terwijl ik zit te naaien vertel ik Dima, dat onze ziektedagen zijn opgeteld en dat ik 78 dagen had, bijna een heel kwartaal.

‘Zeg, Olka, misschien zou je beter niet kunnen werken? Denk je eens in, nu zit je ook bijna een half jaar thuis.’

‘En jij wil me het hele jaar opsluiten? Trouwens, we zouden van jouw salaris niet kunnen rondkomen.’

‘Als ik hier niets meer zou hoeven doen...’ Dima kijkt de keuken rond, naar het strijkijzer en de rugzak, ‘dan zou ik meer kunnen verdienen. Een tweehonderd, tweehonderdtwintig zou ik zeker halen. In feite verdien jij, als je alle niet doorbetaalde dagen meetelt, maar een roebel of zestig per maand. Dat is niet rendabel!’

‘Dat had je gedacht, vader,’ zeg ik, ‘dat zou je wel willen! Daar is Olja het niet mee eens. Je wilt dus mij met deze saaie troep opschepen,’ - ik kijk ook de keuken rond - ‘en zelf alleen de interessante karweitjes overhouden. “Dat is niet rendabel” zegt-ie. Kapitalist!’

‘Inderdaad, kapitalist,’ zegt Dima grijnzend. ‘Maar het gaat niet alleen om het geld. Ook voor de kinderen zou het beter zijn. De kleuterschool gaat nog, maar de crèche... Goelka komt 's winters bijna niet buiten. En die eeuwige verkoudheid!’

‘Dima, denk je nou echt dat ik niet het beste met de kinderen voor zou hebben! Natuurlijk wel, maar wat jij voorstelt is gewoon..., daarmee maak je me kapot. En die vijf jaar studie dan? Mijn diploma? Mijn ervaring? Mijn specialisatie? Je gooit dat nogal makkelijk over boord: hup, afgelopen. En wat zou ik voor iemand worden, als ik altijd thuis zou zitten? Een valse tang zou ik worden, ik zou niets anders doen dan op jullie foeteren. Trou-

wens, waar praten we over? Van jouw salaris kunnen we niet bestaan en voorlopig krijg je toch niets anders reëels aangeboden...'

'Wees niet boos, Olja, je hebt waarschijnlijk gelijk. Het heeft geen zin daarover te praten. Ik had er niet over moeten beginnen. Maar er zweefde mij gewoon, hoe zal ik dat zeggen... "een verstandig geregeld leven" voor ogen. En ik dacht, als ik niet steeds achter de kinderen aan zou moeten rennen, dat ik anders zou kunnen werken, me zou kunnen ontplooien. Misschien is dat wel egoïsme, ik weet het niet. Laten we er maar over ophouden, ja?' Hij gaat de keuken uit, ik kijk hem na en plotseling wil ik hem terugroepen en zeggen 'Het spijt me, Dima.' Maar ik doe het niet.

'Héé, holadijéé! Opstaan!' roept Dima uit de gang. Dat is onze 'kreet'. Hij haalt Kotja en Goelja uit bed, ze krijgen melk, een ogenblik aarzelen we, of we nog met ze naar buiten zullen gaan en we besluiten van niet. Als we naar buiten gaan, blijft er van de avond niets over. Dima heeft genoeg gelopen, en ik heb nog veel te doen. Kotka nestelt zich op de grond met zijn blokken. Hij houdt van bouwen met blokken en maakt allerlei huizen, bruggen, straten en ook een soort bouwsels, die hij 'wolkenkrabberpaleis' noemt.

Maar Goelja levert problemen op - ze kruipt naar haar broer toe, wil alles kapot maken, pakt de blokken en verstopt ze ergens anders.

'Mama, zeg dat ze!... Papa, zeg dat ze!...' Kotka roept voortdurend onze hulp in.

Maar Goelka trekt zich niets van onze vermaningen aan. Ze kijkt ons recht aan en zegt zonder omwegen:

'Goelja wil kapot huis.'

Dan maak ik voor haar een 'kindje'. Het kindje is een met lappen opgevuld kruippakje. In de capuchon stop ik een kussentje met een witte lap erover heen, waar ik een gezicht op teken. Met poppen speelt Goelja niet, maar het 'kindje' sleept ze al babbelend het hele huis door.

De zondagavond verstrijkt stil en vreedzaam. De kinderen spelen. Dima leest, ik doe de was en maak het avondeten klaar. 'Niet vergeten het haakje aan mijn ceintuur te zetten,' zeg ik een

paar keer tegen mezelf. Voor de rest hoef ik niets meer te doen geloof ik. O ja, de enquête nog invullen. Dat doe ik wel als de kinderen naar bed zijn.

Na het eten, na het nodige protest - ze willen niet stoppen met hun zondagavondspelletjes - zoeken de kinderen de her en der verspreide blokken bij elkaar. De blokken die Goelja heeft verstopt, vinden we terug onder het bad, in de gang en in mijn laarzen. Handjes en snoetjes worden gewassen, tanden gepoetst, Goelja rukt zich los en roept:

'Goelja wil niet poessen!' en wij spreken haar ernstig toe. En tenslotte worden ze in bed gestopt.

Er is nog tijd over. Zal ik wat lezen? Of zullen we televisie kijken? Ach, natuurlijk, de enquête! Ik ga aan tafel zitten met het papier voor me. Dima kijkt over mijn schouder mee en maakt kritische opmerkingen. Ik zeg, dat hij niet moet storen ik wil gauw klaar zijn. Af. Nu kan ik een boek pakken en languit op de bank gaan zitten. Ik sta bij de boekenkast. Wat zal ik nemen? Zal ik eindelijk eens aan de Forsyth-saga beginnen? Dima heeft me die twee delen op mijn vorige verjaardag kado gegeven. Nee, die krijg ik nooit uit, ik kan niet steeds met zo'n dik boek rondsjouwen. Nog maar een keer uitstellen tot de vakantie. Ik kies iets lichters - de verhalen van Sergej Antonov.

Een stille zondagavond. We zitten allebei te lezen. Na een minuut of twintig zegt Dima:

'En hoe staat het nou met mijn broek?'

We spreken af, dat ik de broek zal strijken en hij mij hardop zal voorlezen. Maar Antonov wil Dima niet en hij pakt het laatste nummer van 'Wetenschap'. We hebben het nog niet bekeken. Hij begint aan een artikel van Wentzel 'Operationeel onderzoek', maar ik kan de formules niet goed volgen zonder ze te zien. Dan gaat Dima de keuken uit en ik blijf alleen achter met zijn broek. Ik lig al in bed. Dima windt de wekker op en doet het licht uit. Dan pas denk ik aan het haakje. Voor geen goud sta ik meer op, ze kunnen me wat.

Midden in de nacht word ik wakker, ik weet niet waardoor. Ik voel me op de een of andere manier rusteloos. Ik kruip stilletjes uit bed, om Dima niet wakker te maken en ga even naar de kinderen kijken. Ze hebben zich losgewoeld, Kotja heeft de deken van zich af gegooid, Goelka ligt met haar hoofd naast haar kussen,

haar voetje steekt uit het ledikant. Ik leg ze recht, dek ze toe, strijk over hun bolletjes en voel hun voorhoofdjes. De kleintjes zuchten diep, slikken een keer en ademen weer regelmatig - rustig, vertrouwd.

Wat maakt mij dan zo rusteloos?

Ik weet het niet. Ik lig op mijn rug, met open ogen. Ik lig en luister naar de stilte. De verwarmingsbuizen zuchten. De hangklok van de bovenburen tikt. Regelmatig tikt de slinger de tijd weg, en diezelfde tijd wordt druk en jachtig weggetiktakt door onze wekker.

Alweer een week voorbij, de een na laatste week van dit jaar.

Vertaling: Bessie Schadee
Anne van de Zande

Johanna Kruit

Johanna Kruit werd geboren in Zoutelande (Walcheren, 14-2-1940).

Een opleiding heeft ze niet gehad. Ze publiceerde in verschillende Nederlandse en Belgische tijdschriften, o.a. Wending, Avenue, Dietsche Warande.

Bundels die van haar hand verschenen: Achter een glimlach, Hier is mijn eiland *(beide in Tilburg),* Tussen water en droom *(Eindhoven)*.

Het woord als deken
gedichten

voorbij de verte in de avond gaan
de warmte voor ons uitgevouwen
is nacht een zacht gespreide deken

met al mijn stilte in je armen
spreek ik je honderdvoudig uit

dan is mijn liefde
zwijgend juichen
en vloeien alle zeeën samen

mijn stilte in je armen

zo is de dag geworden, water
waarin wij zacht drijven en
elkaar denken
onuitspreekbaar
alleen bestaan wij nog om deze
dingen die niet gebeuren
om deze woorden die
wij niet horen
maar eerbiediger nog dan het
stil gedachte
spreekt dit wonder
van betoverd zwijgen

zo is afscheid steeds aanwezig
de dag die komt
de avond vloeibaar en
de nacht die wandelt naar
de morgen

zo zijn ook jouw handen groetend
en gaan je ogen straks
al verder

om waar je bent
dus niet bereikbaar
deze vertaalde stilte in
woorden

om wie je bent
dat is geluidloos
hier, maar ook veel
verder

om wie je blijft
geschreven weliswaar
door mij
als immer welkom

deze dag
als alle dagen
verzwijgen woorden de
angst van ogen
bedenken stemmen warmte
voor buiten om

het woord als deken
om eenzaam onder te huilen

omdat je zo klein bent en
de avond groot
omdat een groeiende eenzaamheid
steeds achter je aan slentert
omdat je moet lachen door
de dagen en 's morgens al
zand strooit

zul je de nacht om je
heen vouwen als een deken
en een zacht gedroomde
warmte
heel stil
naar je toe vertellen

wij dromen van de toekomst
projecteren de verte op het
scherm van deze dag
kijk, een luchtkasteel...

maar nee, het was een graf

ouderdom

hun woorden opgedeeld
is leven geworden
wachten op de stilte

zo vouwen zij de dagen dicht
en zwijgen stil elkanders taal

Maja van Hall, beeldhouwster

Maja van Hall (1937) werkt en woont in Noordwijk. Ze heeft zo ongeveer 40 keer geëxposeerd, en werken van haar zijn in bezit van het rijk en verschillende musea.

Een interview van Ariane Amsberg

1. 'Droomboom' 2,35 m brons

Ik begrijp niet altijd meteen alles van je werk. Ik voel me vaak dom als ik een beeld zie van iemand en ik begrijp het niet.

En ik voel me dom als ik iets maak dat niet begrepen wordt. Dan heb ik in de vorm niet duidelijk genoeg getoond wat ik wilde laten zien en dan voldoet het beeld dus eigenlijk niet. Ik vind het altijd moeilijk om over mijn werk te praten. Iedereen is vrij om in mijn beelden te zien wat hij of zij daar zelf bij meemaakt. Als ik ermee bezig ben denk ik er helemaal niet aan dat iemand het zal zien of willen begrijpen. Ik werk gewoon omdat ik moet, omdat ik niet anders kan. Het is mijn bedoeling dat jij gewoon met je eigen fantasie aan de gang gaat. Ik laat met opzet bepaalde dingen onaf om iemand ruimte te geven voor eigen interpretaties, zoals in die DROOMBOMEN bijvoorbeeld. (afb. 1)

Vertel eens wat er in die boom voor jou allemaal gebeurt.

Dat is het moment tussen slapen en waken, waarin ik (als ik mijn ogen dicht doe) allerlei figuren zie die er helemaal niet zijn. Ik reken soms met bepaalde mensen af in zo'n boom. Gewoon: dat vind ik zo'n ongelooflijke lul, die krijgt zo'n gezicht, en die laat ik een mensje opeten. Andere figuren zijn weer ontzettend aardig. Dingen van mezelf zitten er ook in. Kijk, ik maak gewoon iets, de symboliek komt altijd achteraf. Maar ik vind het jammer om zo'n beeld uit elkaar te gaan halen want dan kom ik aan de totaliteit. Het is niet abstract wat ik maak, er staat geen ronde bol of zo, en het is erg moeilijk om uit te leggen 'dit is een ingepakte vrouw' of 'dit is iemand die jarig is'. De tastbaarheid van de plastiek, of het afschrikwekkende ervan, moet het contact maken. Voor mijn ingepakte figuren is trouwens maar één uitleg mogelijk. (afb. 2) Mensen die midden in die machteloze gebondenheid zitten schrikken zich rot en vinden het afgrijselijk. Mensen die er doorheen zijn gekomen herinneren zich hoe ze zich hebben gevoeld en kunnen er liefdevol aan terugdenken. Een vriend van mij die zichzelf heel lang niet heeft willen toegeven dat hij alleen van jongens hield, ervaart dat beeld anders dan ik, en zijn herinnering aan dat gevoel is anders dan de mijne, maar even waardevol. Ik probeer ook ergens uit te komen en dat is een herkenbaar proces waar we allemaal wel mee bezig zijn.

Je kan het natuurlijk ook op het feminisme betrekken, een vrouw die helemaal vastzit.

Ja natuurlijk. Het probleem dat mij vasthoudt is de dood. Ik heb de dood van Eva (mijn dochtertje) ervaren als zo'n diepe amputatie dat ik heel sterk het gevoel had dat ik voor de rest van mijn leven gevangen zou zitten in het verdriet. Ik heb geprobeerd dat te uiten, ik kòn ook niet anders, ik heb niks te kiezen in mijn werk. Na de fase van het volkomen vastzitten en afgesneden zijn van alles om je heen, stelde ik me de vraag: wat ga je hier nou aan doen? Ik probeerde het weer in kleinplastiek, maar dat lukte helemaal niet. Het werden weer stoelen, maar nu met loskomende mensen, totdat ik ineens geobsedeerd werd door de gedachte dat ik dat beeld van die vastzittende vrouw moest opensnijden. Ik zag

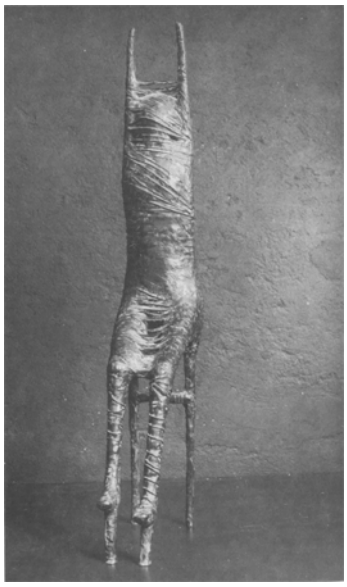

2. ‘Gebonden’ 90 cm brons

het voor me. Toen heb ik het ook heel gauw kunnen maken.

De windselen barsten open en de geknevelde figuur breekt uit haar cocon. Het is goud wat eruit komt. (afb. omslag, *'Bevrijding' 90 cm brons*)

Ja, toch een bewustwording. Het is heel hoopvol eigenlijk. Ik kreeg wel opeens zin om in mijn atelier meteen àlles te gaan opensnijden, maar ik besloot dat ik niet bij elk beeld opnieuw al die pijn moest doormaken. Mijn werk is wat me overkomt, en waar ik naar op zoek ben. Mijn werk dat ben ik zelf.

Behalve het schrijnende dat je maakt, zitten er in je werk ook ontzettend veel grapjes.

Ja. Als ik met hele ernstige dingen bezig ben vind ik het heerlijk om ineens iets geks te doen. Dat heb ik nodig. Zo'n nonnetje dat Christus aan het oppeuzelen is, of een familieportret, zo'n hele familie die klaarstaat voor de foto, of zo'n sloofje. Aan mijn vroegere werk kan ik heel goed zien dat ik goed om me heen keek, observeerde. Ik kon overal iets geks, iets absurds in beleven. De beweging van het uitklappen van een strijkplank vond ik zo vernederend, en tegelijkertijd zo geestig, dat ik er een beeldje van moest maken. Als ik stond te stofzuigen schoot ik in de lach want dan dacht ik: dit is zo idioot, daar loop ik met dat malle ding. Het is zo ridicuul, het is zo'n fossiele bezigheid, net of je een soort kei achter je aan zeult. Het is gewoon de vrouw ten voeten uit, met een kei om je middel door de kamer sloven, stof slepend, (afb. 3)

Is de manier waarop er over jou geschreven werd duidelijk gericht geweest op het feit dat je een vrouw bent?

In het begin wel. Dan vroegen ze me altijd hoe ik dat voor elkaar kreeg met een gezin. Dat vond ik ontzettend ergerlijk, want dan krijg je een halve bladzijde huishoudelijke praat. Dat vond ik zonde van de ruimte die ik dan toch eindelijk eens een keertje kreeg. Ik wilde wel over die beeldjes praten, maar niet over waar

ik de tijd vandaan haalde, dat vragen ze aan een man toch ook niet, dat vond ik vernederend. Toch was het duidelijk dat ik ermee zat, dat zag je aan die beelden. Ze hadden me dus beter kunnen vragen hoe ik een stofzuigende vrouw dùrfde te maken, dan waar ik de tijd vandaan haalde.

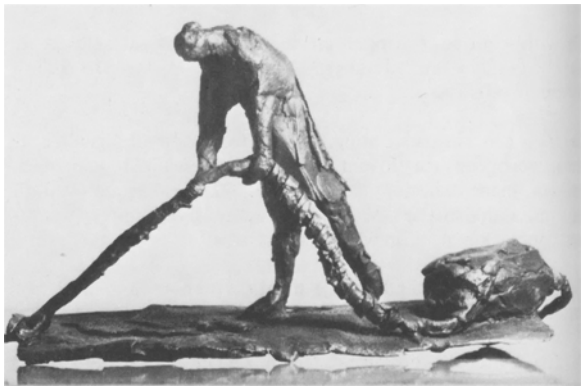

3. 'Sloofje' 28 cm brons

Thuis heb je nog een soort kast met allemaal slovende vrouwen.

'NONNENDOOS' heet dat reliëf. Ik heb dat thuis zitten toch wel als een klooster ervaren. We leefden toen in een katholieke wereld waar ik al die nonnetjes lekker buiten zag. Ik was nog jaloers op ze ook. Die liepen gezellig gearmd te wandelen en ik dacht, die hebben tijd. Ik moest van mezelf altijd 'eerst werken dan spelen', met 'spelen' bedoelde ik dan mijn werk doen, mijn beroep uitoefenen. Ik moest het iedere keer weer verdienen, dat zat ingebakken.

Omdat het voor jezelf was noemde je het spelen?

Ja, ik heb daar ontzettend onder geleden. Het resultaat was dat ik hartstikke moe en met het restje van mijn energie aan mijn werk

ging. Op een dag heb ik dat drastisch veranderd. Ik werd wakker en zei: van nu af aan gaat de eerste, frisse energie in mijn werk, en als ik moe ben doe ik die stomme dingen. Dat is al 15 jaar geleden hoor. Het is toch ook wel fantastisch wat een vrouw zich laat aandoen. Zo'n hele nieuwbouwbuurt, waar huis aan huis hetzelfde gebeurt, daar lach ik me toch wel gek om. Dat een vrouw zo stom is! Ik ook, ik had 6 jaar academie achter de rug, maar moest van mezelf eerst het huis aan kant hebben, en dan mocht ik eventjes de handjes in de klei stoppen. Nou ja, daar ben ik toch niet voor in de wieg gelegd?

Nu lachen wij erom.

Ik kon er toen ook om lachen, brullen, huilen, alles. Het grappige is, dat toen ik eenmaal besloten had om de boel gewoon te laten liggen tot nadat ik gewerkt had, ik dat huishoudelijke werk ook leuk vond. Dan dacht ik ha, afwasje, dan worden mijn handen schoon. Ik vond in beide veel meer voldoening.

Had je in die tijd een eigen ruimte om te werken?

Ik heb jaren geen atelier gehad en dat is afschuwelijk. Iedereen ziet waar je mee bezig bent, iedereen die binnenkomt zegt er wat over, al is het de melkboer. Daardoor alleen al voel ik me gehandicapt. Het is net alsof iedereen de godganse dag in je handtas zit te kijken. Toch zaten er ook weer voordelen aan, al klinkt dat vreemd. Omdat ik weinig tijd had - ik had kleine kinderen - leerde ik mijn tijd goed indelen. Ik werd reuze efficiënt en zuinig op wat ik kon doen. Ik heb ook wel eens 's nachts gewerkt, en terwijl ik dan domme dingen deed in het huishouden dacht ik na, en als ik dan begon te werken wist ik vrij snel waar ik naar toe wilde. Dank zij die enorme struggle die je als vrouw hebt, heb ik een bepaalde discipline in mijn kop gekregen.

In welk opzicht zou het gemakkelijker voor jou geweest zijn om een man te zijn?

Alleen al om mijn beelden te kunnen verzetten. Nu moet ik altijd lief naar iemand lachen om even zo'n joekel van een boom te

verplaatsen. Ik kan dat niet alleen. Daarom heb ik ook een hele tijd lang alleen maar beelden gemaakt die ik zelf kon versjouwen. (foto 6) Ik heb er zo'n hekel aan om steeds hulp te moeten inwinnen.

Hoe zijn je kritieken geweest in de loop der jaren?

Atelier

Toen ik de eerste kranteknipsels zag dacht ik: nú zal ik misschien horen hoe ik het moet doen. En dan las ik dat ik zo aardig bezig was en dat er een grote toekomst voor me was weggelegd. Dat waren allemaal wel dingen waar ik van droomde, maar niet waar

ik veel aan had. Ik vind dat er eigenlijk pas de laatste 2 jaar goed over mijn werk geschreven wordt. Met literatuur-kritieken kan ik het van een afstand bekijken, daar ben ik niet zo bij betrokken. Weet je wat ik van rotkritieken erg onrechtvaardig vind? Dat critici de ruimte in zo'n krant alleen maar gebruiken om iemand heel erg te ontmoedigen. Soms komt het voor dat iemand daarna misschien wel een halfjaar niet kan werken. In een krant ruimte opeisen uitsluitend om iemand pijn te doen, zonder zelf de gevolgen daarvan te dragen, dat vind ik absoluut onverantwoordelijk. Je moet wel god almachtig zijn wil je een slechte kritiek naast je neer kunnen leggen. Probeer kritiek te geven waar die ander iets aan heeft, iets van kan leren. Toen ik begon dacht ik ook dat dat de bedoeling van een kritiek was. Hoe vaak wordt niet in twee kolommen het werk van een paar jaar weggeveegd.

Ik zou ontzettend graag eens een uur door jouw ogen willen kijken. Ik heb het gevoel dat ik dingen heel anders zou zien.

Ik ben altijd met ruimte bezig, met kijken, met voelen wat mensen willen uitdrukken met hun lichaam. Ik zie bijvoorbeeld veel meer dan er werkelijk in een kamer is, en dat is wel doodvermoeiend. Om iemand heen begint zich in mijn fantasie meteen een hele wolk van gebeurtenissen af te spelen. In de wachtkamer bij doktoren zie ik ook van alles. Ik ben gevoelig voor vorm en noteer alles, ook minimale zwellingen in een gezicht. Een pillekop herken ik meteen.

Wat bedoel je daarmee?

Dat een vrouw de pil slikt. Op mijn manier kijken is wel uitputtend, maar ook erg amusant.

Heb je in je fantasie ook die nonnetjes op stelten gezien? (afb. 4)

Ik lag in het ziekenhuis en kwam bij uit een narcose. In de kloostertuin zag ik twee nonnen op stelten, en dacht dat ik in de hemel was. Toen ik nog bleek te leven weet ik wat ik gezien had aan mijn grote fantasie, maar een paar dagen later vertelde een dokter mij dat hij een non met een gebroken been behandelde. Ze was tijdens

een novietenfeestje bij het steltlopen in de zoom van haar rok blijven hangen.

4. 'Nonnen' 35 cm brons

Ik had me dus niet vergist. Op het idee van de schelpen ben ik gekomen toen ik voor een zee-aquarium zat. Twee heremietkreeften waren bezig over te steken naar een grotere schelp, en de spanning die daar ontstond omdat ze dat weke deel moesten beschermen, snel over het zand moesten rennen en vlug hun kont keren om nieuwe bescherming te zoeken... Ineens dacht ik god, dat doen we eigenlijk allemaal,

met dat weke deel zijn wij ook steeds bezig, wat is dat mooi. Ik zag het in de natuur ineens tastbaar voor me. (afb. 5)

Waar geniet je van?

5. 'Het onmogelijke gesprek' 11 cm brons

Van ontzettend veel dingen. Heel veel van de kinderen, maar ik erger me net zo goed helemaal wild aan ze. Heerlijk bezig zijn met mijn werk is voor mij eigenlijk het fijnste. Erin opgaan, een moment van vervoering, maakt me toch wel heel gelukkig, al kan ik tien minuten later zo'n beeld soms weer vreselijk vinden. Nu de kinderen groter worden heb ik vooral veel meer tijd om te werken. Die beslotenheid van het gezin kan heel fijn zijn, maar met dezelfde kracht kan het je kapot maken. Zo van de restjes te moeten leven is een waanzinnige beklemming. Om even rustig te kunnen denken trok ik me vroeger terug op de WC of in bad. Ik zit trouwens nog altijd geregeld een halfuur in bad. Dan ben ik nat, dan kan ik niks aanraken, dan ben ik niet bereikbaar. Toen de kinderen klein waren ging ik voor de deur in de auto zitten om even rust te hebben. Dat vonden ze heel gewoon. Maar toch, door

de wil om een echte lieve, goede moeder te zijn heb ik mezelf zoveel te kort gedaan. Ik ben nu niet meer zo bereid veel concessies te doen, daar is het leven te kort voor. Ik vind het wel moeilijk om vriendjes van de kinderen de deur uit te trappen omdat ik niet tegen het lawaai kan, maar dat doe ik nu ook.

Wat zit je nog meer dwars, behalve af en toe de kinderen?

De vorm waarin wij leven, het huwelijk als norm. Er zijn moeilijk alternatieven voor te vinden, maar ik heb het gevoel dat ik een heel stuk van mijn leven met iets bezig ben geweest dat heel anders had gekund, hoewel ik uit die benauwenis ook weer ongelooflijk veel kracht kan putten. Het benauwt me dat de krant iedere dag in de bus komt, het benauwt me dat ik leef, al kan ik er ook om lachen. Ik zie me dan lopen en denk daar gaat ze weer, Albert Heyn in en er weer uit, grote zware tassen dragend waar alles uitpuilt. Ik heb zo'n tas ook eens afgegoten, dan ben ik mijn agressie ertegen kwijt. Soms zit ik met 80 halve paren sokken, alle kleuren van de regenboog en niemand trekt ze meer aan. Ik heb er een aantal opgehangen en er een reliëf van gemaakt. Ik dacht kijk, klaar met het sokkenprobleem. Opgelost. Ik verkoop het reliëf, dan kan ik weer duizend sokken kopen. Ik vind het heerlijk om gekkigheid uit te halen. Practical jokes, dat is de peper van de dag. Soms ga ik als ik alleen ben op een windkussen zitten, zo maar, als ik heel verdrietig ben. Of ik maak mijn neus rood. Ik hoop dan alleen dat de bel niet gaat. Ik vind het ook leuk om met iemand samen echt te gekken. Met mijn verjaardag vond ik het zo triest dat ik weer jarig was en ging ervan uit dat niemand er wel aan gedacht zou hebben. Toen heb ik mezelf helemaal als vlinder verkleed, met een vlieger op mijn rug, en toen ben ik 's morgens om 6 uur onder aan de trap met een kaarsje in mijn hand in het stikkedonker heel hard ‘lang zal ze leven’ gaan zingen. Ik wilde ook echt sneu zijn, daarom was het voor de anderen ook zo leuk, ze moesten er vreselijk om lachen. Met eten heb ik het ook. Ik maak dan een grote vorm met zoute gelatine en pak daar zoete bonbons en mooi gekleurde toffietjes in.

Is het dan nog wel eetbaar?

Een beetje, ik vind het gewoon ontzettend mooi om vreugde en teleurstelling te combineren. Laatst heb ik een pannetje béchamelsaus op de autostoel van een vriend uitgegoten. Dat heeft hij pas tien km verderop gemerkt, toen vond ik het helemaal leuk! En twee dagen later stuurde hij me de foto's van zijn broek en van zijn auto. O, dit is ook heerlijk: ik heb bezoek en ze hebben een 2cv. Ik ren even naar buiten, doe de 2cv van de handrem en zet hem heel ergens anders neer. Het zijn kinderachtige grappen maar ik vind ze ontzettend leuk.

Ik haat zulke grappen, ik zou het verschrikkelijk vinden als je béchamelsaus in mijn auto zou doen. Wordt er geen wraak op je genomen?

Natuurlijk. Er komt ook wel eens een hele pan met eten op mijn hoofd terecht, of er wordt een stuk van mijn haar afgeknipt. Maar het lucht me zo op. Ik vind het bij voorbeeld heerlijk als iemand op straat loopt met een kinderwagen en ik loop daar achter, om dat kind eventjes zo met m'n opgestoken vinger te bestraffen, en dat kind gaat dan blèren.

Dat vind ik ontzettend gemeen van je!

Ja, dat is het ook. Zulke dingen deed ik vroeger nu eenmaal, toen was ik nog ontzettend stout. Dat mag er niet in hoor.

Jawel, ik vind het veel te leuk.

Het is allemaal een vorm van agressie, tegen die moeders die het allemaal zo goed doen. Dan dacht ik, jouw kind huilt lekker ook. Toen ik vier was deed ik het al, als mijn moeder vroeg: maak eens een tekening voor oma. Dan stopte ik beide handen vol met potlood en ging wild over het papier krassen en zei: hier heb je een tekening voor oma. Het maakte me wild, toen al. Later ging ik het botvieren op het strijkgoed. Ik kan niet strijken en in mijn woede ging ik er opzettelijk allemaal kreukels in strijken. Dat is hetzelfde. Post maak ik ook nooit open. Het interesseert me niet, alleen als er duidelijk op staat dat het voor mij is. Ik gooi het allemaal in een la zodat het weg is. Rekeningen, hier op mijn

atelier, maak ik één keer in de zoveel tijd open. Ik wil niet met iets vervelends geconfronteerd worden als ik net wil gaan werken. Dat beïnvloedt me, dat vind ik ongezellig.

Maakt het je niet onrustig om te weten dat ze er liggen?

Ik denk dan: als ik hier niet stond wist ik ook niet dat die brieven hier lagen. Met de bel is het net zo, soms doe ik open, soms niet. Ik ben toch de enige die weet dat ik thuis ben.

Denk je dat daarom nu ook je telefoon hier is afgesloten?

Ik denk het wel ja, maar ik heb er helemaal geen last van, ik vind het rustig zo. Ik denk dat ik de post nu al drie maanden niet open heb gemaakt.

Zulke dingen durft toch eigenlijk niemand.

Daarom vind ik ook ontzettend veel mensen zo saai.

Je zit ook in een commissie met allemaal mannen. Wordt er naar je geluisterd?

Ik heb gemerkt dat als mannen iets belangrijks zeiden waar niemand naar luisterde, iemand anders wel eens zei: ‘ik wil dat dit nu wordt genotuleerd’. Die kreet heb ik overgenomen en ik gebruik hem als ik merk dat ze niet opschrijven wat ik te zeggen had. Er zijn dingen die ik nu pas begin te ontdekken. Ook in mijn werk. Vroeger was ik bij voorbeeld vereerd als ik een opdracht kreeg, ook al was het budget veel te klein. Als je aan alle kanten beknot wordt ga je concessies aan je werk doen. Dat doe ik nu nooit meer.

Wat zijn je plannen?

Ik heb zin om niet meer in was, maar regelrecht in gips te gaan werken, dat heb ik vroeger ook gedaan. Gips hoef ik namelijk niet meteen in brons te laten gieten en was kan je niet bewaren, als dat warm wordt gaat de spanning eruit. Het werken in was is ook in mijn huishouden ontstaan. Als je met klei werkt en er komt iets

tussen zodat je vier dagen niet kunt werken, dan vallen er brokken af. Als je met was werkt kan je er ieder ogenblik aan beginnen en weer mee ophouden. Ik heb nu zin om met grote liggende, bollige dingen te gaan experimenteren. Iets heel anders, iets aards na al dat strakke. Ik moet die gekkigheid erbij maken, anders kan ik niet leven. Juist omdat ik ontzettend veel dingen heel schrijnend vind, heb ik die grappen zo nodig. Ik zie bij mezelf heel duidelijk wat ik met pijn doe. Ik stop het niet weg, ik loop met dat pakje rond, maar wanneer ik het uitpak, weet ik meestal nog niet. Ik moet wachten tot ik het kan, heel rustig, op mijn manier. Pijn betekende ook na Eva's dood haar kamertje opruimen. Dat kon ik niet. Dus dat is pijn. Hele hevige pijn. Ik dacht heel lang na om iets te bedenken waardoor ik het wel zou kunnen. Pas toen ik me op een dag heel plezierig voelde heb ik die kamer opgeruimd. Ik dacht toen, nu ben ik sterker, nu kan ik er wel tegen. Straks zal ik weer verschrikkelijk verdrietig zijn, maar deze start is tenminste goed. En toen ik het had opgeruimd dacht ik: nu moet er hier iets gebeuren... een gevoel van... laat het hier even sneeuwen. En toen heb ik de vloer wit geschilderd.

Hannes Meinkema

Toevallig vertelde Maja van Hall in het hiervoor afgedrukte interview een verhaal, waar Hannes Meinkema al lang geleden een gedicht over maakte. Hier is het, met nog een paar andere: Meinkema's poëziedebuut.

Eventjes

voor Maja

ik ga eventjes werken zegt ze tegen de kinderen
eventjes
moeten jullie me niet storen

en de precieze beelden die ze maakt
zijn de schrijnende en
levenslange
bronsgeworden veelheid van gevoel
van iemand die als ze het niet langer uithoudt
eventjes
in de auto voor de deur alleen moet zitten zijn.

Zomerweer

dit is de tijd van het jaar waarin moeders doodgaan
omdat het buiten eindelijk een beetje zonnig wordt
ik loop langs
ziekenhuizen en zomerkleren
ik ben somber

dit is de tijd van het jaar waarin mensen zich
uitkleden, moeder:
rokken, blouses en sandalen
kikkers weer en boterbloemen
ik ben naakt

(jij stuurde me
te schaatsen
naar winterijs vol dubbeltjes en kwartjes
omdat je zelf niet schaatsen kon
ging je niet met me mee
mijn enkels waren zwak
we schaamden ons beiden)

sommige vrouwen zijn zwanger

ik ben zo bang dat ik je stem niet meer kan horen
ik ben zo bang zo bang dat ik je zal vergeten
omdat het dan zal zijn of jij niet hebt geleefd
omdat het dan zal zijn dat ik niet echt besta

negen maanden heb ik in je lijf gewoond
maar
de dertig jaar van onze woede scheidden ons
totterdood -
maar nu, nu wil ik je de bloemen in mijn tuin laten zien:
gele, witte

dit is de tijd van het jaar dat je me
bezoekt, moeder
in pijnlijke dromen
en meestal ben ik opgelucht als ik je zie:
dus was het een vergissing, lach ik tegen je

(je had je eigen termen
met de goeie buik zei je bij het naaien van beleg
en je had zoveel pijn
dat ik je moeder niet kon zijn)

dit is de tijd van het jaar dat de blauwe lucht
mij niet de bescherming meer biedt van een bovenkant
er is iets met me, mammie
wanneer geef je eindelijk je antwoord op mijn vragen
ik ben alleen.

Jokaste

het is of hij mijn zoon is en mijn zoon niet is
hij heeft voor mij nog nooit een vrouw gehad
hij is zeventien
en ik ben de goden zij dank nog jong genoeg
om hem te boeien
er is zoveel dat hij niet weet.

ik ben niet oud, mijn lichaam is vol sap
ik ben een koningin onder de vrouwen
ik baad me als hij nadert en hij komt met aarzelende stap
Oedipus
ik weet niet wat hij denkt achter zijn ogen
hij is blind van liefde.

hij die de man versloeg die mij
mijn baby heeft gedood
zoons en dochters zal ik hem baren
uit
de plaats waar ik hem ontvang waar ik hem heb ingewijd
de moederplaats.

Judith Herzberg

Werd 4 november 1934 te Amsterdam geboren. Schreef enkele dichtbundels: Zeepost, *1963*, Beemdgras, *1968*, Strijklicht, *1971*, Vliegen, *1970*, 27 Liefdesliedjes, *1971. Vanaf 1973 houdt zij zich vooral bezig met toneel, film en televisiespelen, o.a.* Het is geen hond, *toneel*, Dat het 's ochtends ochtend wordt *(tv bewerking van* Het is geen hond*)*, Lieve Arthur, *tv-spel*, Rooie Sien, *film*, Een giraffe zijn is erger, *tv-spel en* Cranky Box, *toneel (bewerking van:* Een giraffe zijn is erger).

Stevie
door Hugh Whitemore

Stevie:	Glenda Jackson
Aunt:	Mona Washbourne
Friend:	Peter Eyre

The Vaudeville Theatre, London.

Het publiek om me heen was hoorbaar en bijna voelbaar enthousiast en ik niet, een vervelend geïsoleerd gevoel geeft dat. Zou Stevie Smith zelf, als ze nog leefde, en als ze toestemming gegeven zou hebben een stuk over zich te laten vertonen (wat héél onwaarschijnlijk is) zou ze, als ze die toestemming wèl had gegeven, en ze zat nu in de zaal, met instemming kijken? Ik denk haast zeker van helemaal niet. Ik denk dat ze door de grond zou zijn gegaan van schaamte en ellende. Maar dat zegt niet zo veel. Een stuk zien over iemand die je goed kent moet altijd een vreemde teleurstelling inhouden en dus, zeker, als het gaat over iemand die je zo goed denkt te kennen als jezelf.

En waarom was het publiek zo enthousiast? Ik vroeg aan een paar mensen voor, achter, naast me, hoe ze het vonden. Mijn directe buurvrouw hoefde ik niets te vragen, die vertelde uit zichzelf, terwijl ze me mee liet snoepen van haar zuurtjes. Een Amerikaanse toeriste. Voor het eerst in London had ze in *Time Out* gezocht naar een middagvoorstelling, want ze wist dat het toneel in Londen bloeide, maar ook de misdaad, dus 's avonds durfde ze niet op straat. Haar oog was gevallen op Glenda Jacksons naam, die ze kende van de TV-serie over die Engelse koningin, welke was het ook weer, en toen wou ze haar natuurlijk graag in levende lijve zien. Die kans krijg je niet vaak, om een TV-ster van zo dichtbij te zien dat je háár als het ware iets toe zou kunnen roepen, dat *zij* naar *jou* zou luisteren, voor een keer. Ik vroeg of ze wel eens van Stevie Smith gehoord had, vóór ze dit stuk ging zien. Nee, nooit van gehoord, hoezo? Maar na afloop vroeg ze me waar de dichtst bijzijnde boekwinkel was; ‘die vrouw wist waar het leven over ging.’

Ook de andere mensen om me heen waren gekomen voor Glenda en vertrokken vervuld van Stevie. Geen poezie-lezers, maar door Glenda 'erin gelopen' en zo voor het eerst in aanraking gekomen met één van Engelands meest originele, grappige, en intrigerende dichters.

Ik was naar Engeland gegaan om te zien hoe dit stuk, waarover ik veel lovends had gelezen, gemaakt was. Voor Stevie Smith heb ik een bijna levenslange bewondering, ik heb een paar keer eerder over haar geschreven, en haar gedichten vaak proberen te vertalen; enkele waarbij het me min of meer lukte zelfs gepubliceerd. Omdat ik me ook met toneel bezig houd, en mijn eigen eerste toneelproject het op toneel brengen van een *dichter* (Jan Hanlo) was, was ik op allerlei manieren benieuwd. Ik vroeg me af hoe de structuur zou zijn, hoe de gedichten verwerkt en gepresenteerd werden, en, vooral, welke personen de schrijver om Stevie heen gegroepeerd had, en hoe. Hoe breng je 'drama' aan in een leven als het hare, dat, naar buiten toe, zo totaal on-dramatisch was, en waarbij het werkelijk schokkende binnenskamers, binnenshuids zelfs, bleef. Uit de gedichten en uit haar romans, valt veel te raden. Maar is het geoorloofd de gissingen die gemaakt kunnen worden als waarheden te presenteren en is de 'ik' in proza en poezie vertaalbaar in de 'ik' Stevie? Ik geloof het niet, en dit is een van mijn voornaamste bezwaren tegen het stuk.

Stevie Smith leefde vanaf haar derde jaar in één en hetzelfde huis in Palmers Green, Londen. Eerst met haar moeder en zuster (de vader was naar zee, kwam zelden thuis en liet zijn gezin, ook financieel, in de steek) later ook met haar tante, die ze in haar werk The Lion of Hull zou noemen.

Haar moeder stierf vroeg, haar zuster verhuisde, en Stevie bleef alleen met haar tante. Stevie werd secretaresse en bleef dertig jaar op het kantoor van een uitgeverij werken. Ze ging vanwege haar zwakke gezondheid met vervroegd pensioen en nam toen geleidelijk de huishouding over van The Lion of Hull. Vóór die tijd kon ze, naar eigen zeggen, nog geen ei koken.

Haar tante stierf in 1968, Stevie overleefde haar drie jaar en overleed in maart 1971, op 68-jarige leeftijd, aan een hersentumor. Haar leven lang schreef ze poezie, een poezie die in al die jaren nauwelijks veranderde, haar laatste gedichten hebben dezelfde kinderlijke toon en ernstige helderheid als haar allereerste. Toen

ze in 1935 probeerde een bundel gepubliceerd te krijgen gaf de uitgever haar de raad het maar liever eerst met een roman te proberen. Een jaar later verscheen inderdaad haar eerste roman: *Novel on Yellow Paper,* zo genoemd naar het gele kantoorpapier waar ze het boek, tijdens kantooruren, op schreef. Er volgden nog twee romans: *Over the Frontier* (1938) en *The Holiday* (1949) en een tiental dichtbundels, door haarzelf met mooie stakerige karikaturale tekeningetjes geillustreerd. De twee latere romans heb ik tot mijn spijt nooit te pakken kunnen krijgen. Over *The Holiday* was Stevie Smith zelf het meest tevreden, *Novel on Yellow Paper* vond ze zelf later nogal gemaniereerd.

Het aantal dichtbundels is niet precies aan te geven doordat er enkele bloemlezingen uit eerdere bundels bij zijn, een speciale uitgave voor Amerika, etc. etc. In 1975 verscheen er een *Collected Poems* bij uitgeverij Allen Lane, waarin al haar bundels en ook haar laatste, ongebundelde verzen bijeengebracht zijn. Van de eerdere bundels wil ik een paar titels noemen omdat ze zo typerend en animerend zijn.

A Good Time Was Had By All (1937)
Tender Only To One (1938)
Mother, What is Man? (1942)
Harold's Leap (1950)
Not Waving but Drowning (1957)

Het was geloof ik door een bespreking van *Not Waving but Drowning* door Philip Larkin dat ik op haar spoor gezet werd. In die bespreking, die ik jammer genoeg niet bewaarde, zei hij dat Stevie Smith sprak ‘With the authority of sadness’. Sadness is zeker één van de ingredienten van Stevie Smiths speciale mengsel. Angst, vooral angst voor alleen zijn, was er ook één, zoals bij de meesten van ons. Maar wat haar grappig en interessant maakte is daarmee niet verklaard. Misschien is één van de redenen waarom haar werk zo ontroerend is wel: de angst, gecombineerd met een grote moed, nl. de moed om die angst toe te laten en zelfs aan anderen te laten zien. En droefheid, gecombineerd met de moed deze vorm te geven. In het toneelstuk ontbreekt deze tweepoligheid. Het is een merkwaardig stuk. Het is opgebouwd uit flarden; bijna alles uit Stevies eigen werk, romans, gedichten, interviews, maar gesproken door drie verschillende personen; Stevie zelf, de tante, en een Man. (Deze personen werden

gespeeld door Glenda Jackson, Mona Washboume en Peter Eyre.) De laatste staat in het programma als vriend aangeduid, maar hij heeft een zeer varierende functie; eerst meer een anonieme commentator die de teksten (poezie) zegt waarover Stevie, op een andere kant van het podium mijmert. Even denk je dan dat hij De Dood voorstelt, of De Herinnering, want eerst is hij er, in het donker, en zegt alleen

> 'There were never so many poppies as there were then,
> So much yellow com, so many fine days,
> Such sharp bright air, such seas.'

en houdt dan weer een hele tijd zijn mond terwijl Stevie en haar tante gezellig zitten te kletsen, waarbij gezellig ook niet helemaal het juiste woord is, want hoewel Stevie thuiskomt in Scene 1, Act 1, en hoewel het gesprek over alledaagse dingen gaat, een mengsel van herinneringen en prietpraat van de dag, lijkt het soms opeens alsof Stevie en haar tante elkaar nooit eerder hebben ontmoet, terwijl ze toch, wanneer het stuk begint (1950), al 44 jaar samen in één huis wonen. Maar goed, eerst even over de Man. Hij valt ongeveer tien minuten later weer in om een gedicht ten beste te geven. Alsof hij er niet is, staat onmiddellijk daarop de oude tante op om boontjes te gaan afhalen, en het gesprek-niet-gesprek tussen de tante en Stevie wordt voortgezet, alsof de Man nooit een duit in het zakje had proberen te doen. Wordt hiermee gesuggereerd dat in dit huis de stem van de Man genegeerd wordt? Als tante de deur uit is merkt Stevie het publiek op, en begint ons toe te spreken, met een fragment uit haar eerste roman, en stopt dan, om de Man gelegenheid te geven één van haar gedichten te declameren. Dat gaat zo een tijdje door, zo ongeveer als een literaire collage op de radio waarbij een mannestem en die van een vrouw elkaar afwisselen, voor de afwisseling, denk ik vooral. In elk geval is het een goeie manier om veel poezie over het voetlicht te krijgen, en Stevie's gedichten, merkte ik tot mijn verbazing, wérken, zelfs wanneer ze op zo'n willekeurige en onvergeeflijk sentimentele manier worden gebracht.

Stevie heeft juist verteld dat haar moeder stierf toen zij, Stevie, nog jong was, en dat haar ouders een 'unsuitable marriage' hadden, 'Unsuitable marriages breed the Stevies of this world,

and a lot of other troubles as well', als de tante weer binnenkomt. Dan volgt er iets dat ik zal citeren omdat ik denk daarmee duidelijk te kunnen maken waarom het geen goed stuk is.

Aunt:	The rat died, did I tell you?
Stevie:	What rat?
Aunt:	The one who lived in the garden. He used to sit by the fence, grinding his teeth. Big as a dog he was, I got quite fond of him, poor old fellow...

Nou. Als twee dames, dol op elkaar, al jaren bij elkaar wonen, bovendien dol zijn op hun tuin, en dol zijn op dieren, vooral 'onerkende' dieren, zoals ratten, dan vindt zo'n gesprekje niet plaats. Dan is dat niet een mededeling die pas komt na alle andere en na uitvoerig overleg over wat er gegeten zal worden, maar dan is dat het allereerste wat er gezegd wordt, zo'n middag. Of als het *niet* het allereerste is, dan zullen we ook moeten voelen dat er iets is dat de tante eigenlijk aldoor wil zeggen, maar dat ze uitstelt, om Stevie er niet te rauw mee op het lijf te vallen. Dan zouden we dus (dit is blz. 14 in het script) hiervóór aldoor gevoeld moeten hebben dat er 'iets' is dat de tante op het hart heeft. Dan komt Stevie's antwoord, dat zo mogelijk nog vreemder is. 'Welke rat', Of ze hebben werkelijk een rattenfarm, óf deze vraag is totaal onzinnig, en zo ver van Stevies denkwereld af als maar mogelijk is. Welke rat. Alsof Stevie zeggen wil: 'hoor eens, ik heb wel iets anders aan mijn hoofd.' Dan, onwaarschijnlijkheid op onwaarschijnlijkheid gestapeld, gaat de tante werkelijk uitleggen wélke rat. Heeft ze het tegen Stevie? Nee. Zelfs als Stevie in grote gepreoccupeerdheid en verstrooidheid niet direct geweten had wélke rat, dan was het toch zeker genoeg geweest om nog één keer te herhalen: de rat. Maar nee, nu gaat de tante werkelijk uitleggen welke rat, en ook nog haar gevoelens tegenover de rat. Ze heeft het dus niet tegen Stevie. Maar ze kan het ook niet tegen het publiek hebben; wat ze doet is een portret dat de schrijver heeft proberen te maken, zelf uitspreken. Ik kan niet zeggen dat dit slechte dialoog is, want, zoals ik al zei, het stuk is zo gemaakt dat de mensen af en toe elkaar toespreken, en af en toe het publiek, dus van dialoog als zodanig is geen sprake. Dat is een stijlkeuze, die, als hij wordt volgehouden, acceptabel zou kunnen zijn. Maar dan

is het toch óf dialoog, óf toespreken van het publiek. Dit is geen van beide. Nog zoiets, zo mogelijk nog pijnlijker:

> Stevie: (tot publiek, terwijl tante thee inschenkt) Smart writing people think it's not at all chic to live in the suburbs with an aunt, but I don't care what they think. I've never cared about chic things, fashion and so on. What does it matter? I love aunt and aunt loves me. That's what really matters.

Dit is iets dat anderen misschien over Stevie konden zeggen. Te suggereren dat ze zelf in deze woorden over zichzelf sprak betekent een totaal onbegrip. Maar terug naar de Man. Hij blijft, voorlopig, poezie-declamator. Intussen wordt Stevie's hele leven in het gesprek tussen haar en The Lion of Hull, opgeroepen. Als we aan het huwelijk toe zijn, dat ze uiteindelijk niet sloot, is de Man opeens Freddy, de verloofde. De verloofde van Stevie? Nee, de verloofde van Pompey, de hoofdpersoon in *Novel on Yellow Paper*. Alsof dat hetzelfde was. Dit is een van de belangrijkste scenes, want er moet duidelijk in worden waarom Stevie nooit getrouwd is.

Er volgt een ruzie, de verhouding wordt afgebroken. Waarom? Een van de verwijten van Stevie is dat Freddy ‘suburban’ is. Hoogst onwaarschijnlijk. Het gesprek is samengesteld, zoals het hele stuk, uit stukjes en beetjes, sommige achterhaalbaar. De schrijver laat haar, in dat gesprek, al zeggen wat ze later, in 1970, als uiteindelijke conclusie geeft in een interview. Even lijkt het of er leven in het gesprek komt, als Stevie zegt dat ze graag alleen vrienden wil zijn met Freddy. Waarop de Man: Friends? What do you mean *friends*? Grow up, Stevie! en Stevie: Grow up? Man: Yes, grow up! You're like a child, living with your aunt, cossetted night and day, that's not a proper way of life for anyone', en: ‘Grown people don't spend their lives in a cocoon, writing poems with an old-maid aunt.’

Dit is de stem van de redelijkheid, van de ‘proper way of life’. Dat Stevie's manier van leven een soort hogere eerlijkheid vertegenwoordigde komt niet ter sprake. Ze werpt er zelf vaak genoeg een licht op, zoals bijv. in een gedicht dat ik in zijn geheel wil citeren:

Valuable
(After reading two paragraphs in a newspaper.)

All these illegitimate babies...
Oh girls, girls,
Silly little cheap things,
Why do you not put some value on yourselves,
Learn to say, No?
Did nobody teach you?
Nobody teaches anybody to say No nowadays,
People should teach people to say No.

Oh poor panther,
Oh you poor black animal,
At large for a few moments in a school for young children in Paris

Now in your cage again,
How your great eyes bulge with bewilderment,
There is something there that accuses us,
In your angry and innocent eyes,
Something that says:
I am too valuable to be kept in a cage.

Oh these illegitimate babies!
Oh girls, girls,
Silly little valuable things
You should have said, No, I am valuable,
And again, It is because I am valuable
I say, No.

Nobody teaches anybody they are valuable nowadays.

Girls, you are valuable,
And you, panther, you are valuable,
But the girls say: I shall be alone
If I say ‘I am valuable’ and other people do not say it of me,
I shall be alone, there is no comfort there.
No, it is not comforting but it is valuable,

> And if everybody says it in the end
> It will be comforting. And for the panther too,
> If everybody says he is valuable
> It will be comforting for him.
>
> *Collected Poems*, p. 447

Een eerlijkheid, waar moed voor nodig is, want natuurlijk was ze ‘alone’. Maar in plaats van in te gaan op deze specifieke Stevieachtige moed, die geen ‘comfort’ accepteert wanneer deze niet op de overtuiging is gebaseerd dat zij, de combinatie, of de zaak ‘valuable’ is. Dit is haar eigenlijke gevecht geweest, zowel waar het de liefde als de godsdienst betreft:

> ‘I do not think we shall be able to bear much longer the dishonesty
> Of clinging for comfort to beliefs we do not believe in
> For comfort, and to be comfortably free of the fear
> Of diminishing good, as if truth were a convenience.’

zegt ze in een lang gedicht over The Holy Spirit of God.

Niets van dit al in het stuk. Niets dat antwoord geeft op de stem van de ‘proper way of life’ met de nóg overdachter, subtieler en persoonlijker ‘proper way of life’ die de hare was. In plaats van een antwoord op de aanval van Freddy, een soort excuus, een aanvaarding, en een grote droefheid. Natuurlijk was die droefheid er ook, en bijna voortdurend. Maar dat het de prijs was die Stevie bereid was te betalen voor haar integriteit, dat wordt nergens duidelijk gemaakt. En een stap verder; dat er misschien een nóg grotere moed voor nodig was om ja dan om nee te zeggen, daar komt het stuk helemaal niet aan toe, en daar zou het interessant worden. Het werkelijk droevige is immers dat Stevies die wél ja zeggen tegen de Freddies, dit vaak niet doen vanuit de hogere moed maar vanuit de behoefte aan comfort.

Het gevoel van eenzaamheid na de scheuring wordt wel uitgediept, alweer met Stevie's eigen woorden, maar door het overslaan van Stevie Smith's werkelijke conflict, krijgt de monoloog die volgt nadat de man vertrekt iets zieligs, iets van zelfbeklag.

‘... then it's over. But when it's over, then it's tearing inside, it's “tearing in the belly,” and one wishes oneself dead and unborn’. Dit geeft het publiek weer houvast. Dit is iets dat iedereen kent, heel goed onder woorden gebracht bovendien. Van dit punt af in het stuk is Stevie zielig. Zielig en inleefbaar. Van hieruit komt ook de zelfmoordpoging ter sprake zonder Stevie's zeer eigen verhouding tot de zelfmoord duidelijk te maken. Zij stond met het idee op goede voet. Ze beschouwde de mogelijkheid als een reden tot levenslust.

Als Freddy uit haar leven verdwenen is verandert de Man in een journalist, een nogal opdringerige interviewer. (Misschien was het minder verwarrend geweest als voor al deze verschillende rollen ook verschillende acteurs waren gebruikt, zodat de illusie vermeden was dat deze rollen op één of andere manier in elkaars verlengde lagen.) Hij is ook degene die aan haar zelfmoordpoging refereert. Weliswaar op een moment dat Stevie niet op het toneel is, als een soort onderonsje tussen hem en het publiek, maar, nadat de Man af is, de lichten weer aan, en Stevie en The Lion of Hull, waar Stevie intussen voor is gaan zorgen, alweer enige tijd hun conversatie hebben opgevat, vat Stevie het onderwerp zelfmoord weer op, vooral om te zeggen hoe het haar spijt ooit aan die neiging te hebben toegegeven. De tante eet het eten dat Stevie met veel toewijding heeft klaargemaakt, en dan is er een toneelaanwijzing in de tekst die alweer, mijns inziens, een hoop ellende veroorzaakte. Er staat: ‘(Stevie lights a cigarette. When she speaks her tone-of-voice is bright and animated, with no hint of suicidal despair.)’ Op het toneel leidde deze aanwijzing tot een griezelige opgeschroefde kalmte, zo'n kalmte als in sommige ‘proper way of life’ gezinnen te bespeuren is en die juist leidt tot zelfmoord, of nog erger wanhoopsdaden als bijv. het aangaan van een passende verbintenis, het studeren van een veelbelovend vak, of het volharden in een verminkende baan vanwege de ‘grote mogelijkheden’. Dit is niet Stevie Smith's wereld, maar juist die waartegen zij zich verzette.

Glenda Jackson, op haar schoenen met nadrukkelijk lage hakken, met haar motoriek van oudere keurige meisjesstudente straalde uit: Glenda Jackson die met groot zelfvertrouwen zich verwaardigt een dichteres met klein zelfvertrouwen te spelen, iemand die voortdurend wanhopig en op de rand van zelfmoord is

maar hiervan niets laat merken. Terwijl voor Stevie Smith, zoals ik al zei, zelfmoord niet een droevig maar een hoopvol gegeven was, een mogelijkheid om het leven als een vrijwillige onderneming te zien.

> ‘Always the buoyant, ethereal and noble thought is in my mind: Death is my servant.
> So I think every sensitive young child should early learn this. It is a great source of strength and comfort. It is so possible that things may become more than we can bear, is it not? That is not my thought at all. But rather, it is so possible we may be afraid that things will become more than we can bear. There is a deadly poison in the fear that things may become more than we can bear. There is a very deadly sort of slave feeling in this thought. For if we think this and become undone by our fear, we may too anxiously placate our fellow-beings, who appear to us to be in more authoritative positions and to have more of power than we over the things that oppress us. But with death as our immediate ally, such thoughts vanish.’

Maar dit soort gedachten komen in het toneelstuk niet ter sprake. Dat de enige God waar Stevie fiducie in had de Dood zelf was, en dat deze een centrale figuur in haar leven was, een houvast, dat zou te verontrustend zijn. Verontrustend en ingewikkeld. Zo bleef er niet veel over van Stevie, behalve de dingen die we allemaal kennen, en dus herkennen, en daarom graag bij een ander zien. Dichters zijn ook maar gewone mensen die net als ze op een feestje binnenkomen een plas moeten doen en ook maar een beetje rondploeteren tussen plezier en verdriet. Ze kon wél dat plezier en verdriet goed onder woorden brengen, op een manier die wakker houdt. Af en toe was er een glimp herkenbaar, een rukje naar een ongebruikelijke gedachtenrichting. Af en toe ontsnapte er, dankzij of ondanks? Glenda's nette spel iets van Stevie's eigengereide gewetensvolle bedenksels. Misschien zijn er inderdaad een paar mensen die door deze voorstelling geintrigeerd, haar echt nu lezen.

Annie van den Oever

Dit verhaal is een debuut. Mw. van den Oever is 21, het tweede kind uit een gezin van 8, vader boer, moeder huisvrouw-boerin. Ze studeert Nederlands en woont met 8 mensen in een huis.

Een groene appel

Geeuwend vouw ik me uit voor de koude spiegel en kijk naar de ronde borsten die nog slapen in mijn trui. Door veelvuldig wassen van mijn broek tekenen zich witte strepen af rond mijn rits. Met bleke schuimkoppen slaan ze te pletter in mijn liezen. Ik doe mijn rits open en schuif mijn spijkerbroek omlaag. Opgelucht dijt mijn bloedbuik uit. Met de broek op mijn schoenen schuifel ik naar de kast en pak een doosje o.b. Rode muis met blauwe staart omgekomen in bloedbad. Witte collega uit reserveteam wordt ingezet. Mijn moeder zou sissen tussen haar tanden, mijn vader toekijken met ogenschijnlijk afgewend gezicht.

Iedere avond zakte hij onderuit voor het scherm. Met zijn hand op de leuning tikte hij het ritme mee van het vrijende paar. Zijn TV was mijn spiegel. Mijn moeder keek lijdzaam toe terwijl hij beslag probeerde te leggen op beide. Weer zie ik de door hem op ooghoogte opgehangen spiegel in de badkamer. Zelfs als ik op mijn tenen ging staan en voorover boog, benamen dikke tubes tandpasta me het zicht op mijn buik. Ik poseerde voor een Victoriaans schilderij. Zeventienjarige maagd bleef bewaard voor het nageslacht. De spiegel kopieerde me tot net boven de strakke tepeltjes die opstonden in mijn shirt. De rest moest sterven, ongedupliceerd. Zo zou ik me kado kunnen doen op vaderdag. Hoewel het haar misschien al lang niet meer interesseert. De kou van de spiegel dringt mijn voorhoofd binnen, mijn slapen kloppen systematisch al het bloed uit mijn hoofd. Met mijn elleboog stoot ik een flesje shampo om. Het geluid stuitert in de witbetegelde ruimte. Ik kijk verschrikt naar de deur. Nu pas dringt het tot me door dat er helemaal niemand is in dit naar vochtig cement ruikend huis. Zelfs de buurhuizen zijn onbewoond. Ik rits mijn broek dicht en was mijn handen. Het plastic omhulseltje van de tampon valt net naast de prullebak.

Het is grauw-donker in de kamer. Rook van gisteravond hangt nog tegen de gordijnen. Ik schuif ze opzij en zet het raam open. Een saaie zondagmorgen ligt uitgestrekt op straat. De warmte trilt boven het asfalt. Nors draai ik mijn haren op een staartje en steek ze vast in mijn nek. Tegen twaalven zal de warmte opgerukt zijn

tot de kamer. Ik pak een sigaret en zuig de rook tot mijn middenrif naar binnen. Even duizel ik. Blauwe kringetjes rook blaas ik voor me uit de kamer in. Pak het boek op van de vensterbank en ga voor het raam zitten. In deze diep rieten kuip kan ik onbespied naar buiten kijken. Door een kier komt de stank van bussen naar binnen. Zelfs op zondagmorgen rijden ze iedere twintig minuten in deze godvergeten nieuwbouwwijk. Een lange gele bus stopt aan de overkant van de straat. Er zit niet eens een passagier in. De chauffeur laat zijn machine ronken terwijl hij wacht op een verdwaalde kerkganger. Het geluid klettert de straat in - ijs, wie wil er ijs - de rook staat blauw tegen de ruiten. Ik druk mijn sigaret uit en sla het boek open. Een rode vlek beweegt op het midden van de bladzijde. Mijn ogen doen pijn van het te lang tegen het felle zonlicht inkijken.

Naast hun trouwfoto hebben ze nog steeds mij hangen. Dikke, bolle wangen en een grote rode strik midden op mijn hoofd. Grinnikend zei hij dat mijn haren kriebelden in zijn gezicht. Twee behaarde armen lagen rond mijn volgegeten buikje en beschermden me tot mijn hals. Zijn borst bewoog als een slapend dier achter in zijn hol. Ik kroop ineen tot een warm bolletje en bleef doodstil zitten. Stiekum keek ik van onder mijn pony naar mijn moeder, die met haar rug naar me toe stond. Ik hoorde de kraan, het kletteren van de borden. Nog dieper kruip ik weg in de rieten stoel en trek mijn benen op. De zon schijnt op mijn blote voeten. Ik pak het boek dat op de grond is gevallen op en sla het opnieuw open. Halve pagina's voetnoten ontsieren de bladspiegel. Ontegenzeggelijke gründlichkeit. Met een stompje potlood zet ik strepen in de marge. Jawohl, ich weiss es auch. Voorwoord en inleiding zijn leeg en dor. Het eigenlijke betoog kan al niet meer tegenvallen. Mijn mond is droog. Het wordt al vrij warm in de kamer. Ik gooi het boek op de grond, zat van annotaties bijeen geschraapt door de een of andere psycholoog, die tegen zijn promotie zit aan te hikken. Sta op, schuif mijn voeten in sandalen en loop naar de keuken. Ik voel de koelte op mijn bezwete huid. De vlam in de geiser laait rood op als ik de ketel vul. In zijn ronde buik zie ik mijn vervormd gezicht. Mijn neus is gigantisch bol en drukt mijn mond ineen tot een vlezig vod. Minuscule rimpeltjes lopen als verweerde gedachten van mijn ogen naar mijn slapen.

Misschien trek je je haren wel al te strak naar achter, zei hij als ik klaagde. Hij is kalend al en zijn gezicht veel getekender. Ik doe de koffie in de filter. Maak twee sneetjes brood met kaas. Op de schaal liggen glanzende appels. Ik pak een groene en zet mijn tanden diep in het harde vruchtvlees. Het sap bijt in mijn mondhoeken. Ik wacht tot het water kookt. De dag is zo traag dat ik nog voor twaalf uur ontbeten zal hebben.

Ze staat aan het aanrecht met krampachtig tegen haar lichaam gedrukte armen en schenkt de koffie op. Zet de pot met twee bekers tussen ons in. Zelf neemt ze niets. Zijn handen voor zich op tafel kijkt hij me aan. 'Hoeft ze geen koffie?' vraagt hij terwijl ik zijn beker over het tafelblad tot dicht bij zijn handen schuif. Ik kijk mijn moeder vragend aan. Ze ontwijkt mijn blik, pakt de pannen met etensresten van tafel en zet ze op het aanrecht. 'Ik heb een huis gevonden in een nieuwbouwwijk', zeg ik en warm mijn handen aan de stenen mok. Hij kijkt me aan, knikt. 'Het is er nogal rustig, maar er rijden veel bussen, dus kan ik vaak langskomen.' Mijn hoofd bonst. Direkt zal hij gaan mompelen dat het niet kan, dat ik hem niet alleen kan laten met háár. Ze staat voorovergebogen met haar handen in het water. Haar magere lijf vormt een afgeplatte cirkel met het aanrecht. 'Ze heeft gezegd hier niet te blijven als jij weggaat,' zegt hij nadrukkelijk. Zijn knieën omsluiten de mijne, hij wrijft ze zacht op en neer langs mijn dijen. Strak kijkt hij me aan en vervolgt: 'Ik wil je keuze niet moeilijker maken, maar misschien is het beter dat je het weet.' Ik durf hem niet aan te kijken. Over zijn schouder heen zie ik de bomen aan de overkant van de straat. De nacht zakt achter het keukenraam. Met ijzingwekkende nauwkeurigheid is de lucht versneden tot het zwart silhouet van een eik. Een schommel hangt bewegingloos aan een tak. Steeds duidelijker spiegelen zijn rug en zijn achterhoofd zich in de ruit. Boven zijn rechter schouder onderscheid ik mijn blonde haren. Een rode vlek tekent zich af boven mijn hoofd. Hij kijkt me vragend aan. Plotseling pakt hij me bij mijn polsen en trekt me met een rukje naar zich toe, bedenkt zich en begint mijn handen te strelen. Ik voel het tafelblad in mijn ribben. Een scheut pijn schiet door mijn buik. Met een schok draait ze zich om. Jaren heb ik haar niet zien huilen en nu slaan vuren druppels uit haar gezicht. Haar handen wringen zich om het

keukenmes. ‘Ik wil dat ze gáát,’ zegt ze alleen maar. Trillend sta ik op en stortvloed massa's woorden uit over zijn geschrokken hoofd. Met ellendig grote, blauwe ogen kijkt ze me aan.

Mijn hart bonst onder mijn borsten. Een schelle toon komt uit de fluitketel. Ik smijt het afgekloven klokhuis op het aanrecht, was mijn handen en sla er driftig de druppels vanaf. Wonden wil ik hebben. En pijn. Ik bijt mijn handen diep in mijn vlees. Een jankende walging blijft steken in mijn keel. Ik gooi de boterhammen met kaas in de vuilnisemmer. De koffie neem ik mee naar de kamer. Het kopje van gisteravond staat nog op de vensterbank. Ik kruip diep weg in de rieten kuip, mijn benen opgetrokken en mijn armen om mijn enkels geslagen. Over mijn knieën heen kan ik nog net naar buiten kijken. De zon hangt heet boven de straat. Er is vrijwel geen schaduw te bekennen. Een verdwaalde globetrotter staat te zweten bij de bushalte. Ik voel hoe het bloed weer langzaam wegtrekt uit mijn hoofd.

De koffie is bijna lauw. Enkele druppeltjes hangen aan de buitenkant van het kopje. Mijn voeten slapen. Aan mijn wang voel ik de boiling van mijn knie. Zo zal ik zitten en wachten. Tot ik al mijn herinneringen heb opgeprikt als kleurloze vlinders tegen een roodfluwelen achtergrond.

november '77

Dagboeken en brieven:

Florida Scott-Maxwell

Florida Scott-Maxwell werd in 1883 geboren in Florida (usa). Het onderwijs dat ze genoten heeft bestond voornamelijk uit privélessen thuis. Met haar zestiende jaar ging ze bij het toneel. Met haar twintigste begon ze als schrijfster van korte verhalen aan een andere carrière. Na haar huwelijk ging ze in Schotland wonen waar ze ijverde voor het vrouwenkiesrecht, schreef en haar kinderen opvoedde. Toen ze vijftig was begon ze aan weer een nieuwe carrière: ze werd analytisch psychologe en studeerde onder leiding van Carl Jung. Ze had haar praktijk in psychologische klinieken in Schotland en Engeland.

Toen ze tweeëntachtig was en alleen woonde hield ze een privéaantekenboek bij waarin ze haar hevige reacties op het oud zijn beschreef en haar gevoel dat ze niet paste in de tijd waarin ze leefde. Oorspronkelijk was dit aantekenboek niet voor andere ogen bestemd, maar uiteindelijk besloot ze dat ze haar inzichten met anderen wilde delen, het boek The measure of my days *werd in 1968 uitgebracht.*

Haar aantekenboek bevat geen gedateerde opsomming van gebeurtenissen, omdat er, zoals ze zegt, weinig externe gebeurtenissen zijn als je oud bent. In plaats daarvan is het de plaats waar ze 'op twee manieren tegelijkertijd mag denken', terwijl ze haar reis van innerlijke groei voortzet, de aard verkent van liefde en werk en van de macht die men krijgt wanneer men de verantwoordelijkheid neemt voor zichzelf.

Uit: The measure of my days

Ouderdom is raadselachtig voor me. Ik dacht dat het een rustige periode zou worden. Mijn zeventiger jaren waren interessant en vrij sereen, maar mijn tachtiger jaren zijn hartstochtelijk. Mijn intensiteit groeit naarmate ik ouder word. Tot mijn eigen verbazing zijn mijn overtuigingen vurig. Nog maar een paar jaar geleden genoot ik van mijn eigen kalmte, nu ben ik door de buitenwereld en de mensheid in het algemeen, zo verontrust dat ik de zaken recht wil zetten alsof ik het leven nog iets was verschuldigd. Ik moet mezelf kalmeren. Ik ben te broos om me deze morele verontwaardiging te kunnen permitteren.

Ik houd om vele redenen van mijn familie: om wat ik zie dat ze zijn, om het verrukkelijke dat ze zijn geweest, om het goede dat ik in hen weet. Ik houd van hun essentie, hun mogelijkheden, en dit alles ondanks het feit dat ik hun fouten goed ken.

Het doet er niet toe hoe oud een moeder is, in haar kinderen van middelbare leeftijd zoekt ze naar tekenen van verbetering.

Aangezien ik niet in een tijdperk leef waarin ik ben omgeven door ruisende zwarte rokken en ik ook geen ebbehouten stok heb waarmee ik ter berisping krachtig op de vloer kan tikken, omdat deze dingen mij onthouden zijn, sla ik krachtig mijn aantekenboek open, schrijf er een zin in, en voel mij beter. Als een grootmoeder tegenwoordig op wil treden dan is een aantekenboek de enige veilige plaats hiervoor.

Dwaas die ik ben, als een hond met een oude schoen blijf ik maar tobben over het gevecht dat het leven is. De zucht tot wedijver die de mens nu eenmaal eigen is dwingt hem tot dat gevecht - al kan het op verschillende manieren worden gevoerd. Uit strijd komt kwaliteit voort - en het gebrek eraan. De meeste vrouwen begrijpen dit maar half, en ze hebben er vaak een hekel aan, want ze vinden de prijs te hoog. De prijs is ook hoog. Het goede kan verliezen, het kwade zou kunnen winnen. De algemene mening en de persoonlijke verschillen van elkaar. Het zou een onverwachte daad van historisch belang zijn als getrouwde vrouwen zouden opschrijven wat werk - de inspanningen en suksessen -

hun mannen aandeed; als ze eerlijk zouden zeggen hoeveel er van hun man overblijft en wat er aan menselijke kwaliteiten rest.

Het linoleum op mijn keukenvloer is zo zwart en glanst zo mooi dat ik er een walsje op maak terwijl ik wacht tot het water kookt. Dit genoegen is slechts aan oude mensen die alleen wonen beschoren. De andere moeten in de van hen verwachte rol teloor gaan.

Als een nieuw gebrek zich aandient kijk ik rond om te zien of dit de dood is, ik roep zachtjes: 'Dood ben jij dat? Ben je daar?' Tot nog toe heeft het nieuwe gebrek geantwoord: 'Doe niet zo onnozel, ik ben het.'

Ouderdom is een woestenij van tijd, - uren, dagen, weken, jaren misschien - met weinig te doen. Dus heeft men de gelegenheid alles wat men ooit gehad heeft, geweest is en gedaan heeft uitgebreid onder ogen te zien; de dingen die van buitenaf kwamen en dat van binnenin. Eindelijk hebben we de tijd alles waarachtig tot het onze te maken.

Als kind ging ik met mijn grootvader mee als hij op wilde kalkoen of kwartels ging jagen. We reden door ongebaande wouden onder grootse eiken door die glansden alsof ze net door de regen waren gewassen. Eens, toen we bij een rivier aankwamen, sprong ik van de wagen, rende de schaduw in en ging zitten op een kaaiman die ik voor een halfbegraven boomstam aanzag. Ook was ik het kind dat over een plank, die als pier diende, naar het midden van een donkere poel liep, daar knielde, de handen in het water dompelde om wat te drinken op te scheppen en die dodelijke slang, een watermoccasin, tussen haar sluitende handen weg zag schieten. Je hoeft slechts de gebeurtenissen van je leven op te eisen om je jezelf eigen te maken. Als je je alles wat je geweest bent en gedaan hebt waarachtig eigen maakt, wat enige tijd kan vergen, dan word je vervuld van de werkelijkheid en daardoor strijdbaar. En wanneer je door de ouderdom dan eindelijk bent samengevoegd, zal het dan niet makkelijk zijn het allemaal los te laten, geleefd, in evenwicht, voorbij?

Een aantekenboek is misschien de ideale oplossing voor alle oude

mensen die kruiswoordpuzzels, schilderen, petit-point en breien wegwuiven. Het werkt kalmerender dan een gesprek. Voor mij is het een gezel geworden, of eigenlijk een biechtplaats. Ik kan er geen absolutie van krijgen, maar omdat ik er mezelf beter door leer kennen benadert het dat wel. Vanmorgen nog - deze milde zachte ochtend waardoor ik betoverd werd en gelukkig - realiseerde ik me dat mijn prettige stemming gedeeltelijk voortkwam uit het feit dat ik alleen was. Eén vreselijk ogenblik lang dacht ik dat ik misschien in wezen een liefdeloos persoon ben, dat ik misschien nooit heb liefgehad; maar al die jaren dan, waarin ik geheel in beslag werd genomen, die jaren gevuld met vreugde, ja, ik heb liefgehad, maar was het genoeg? Bestaat er een dolkstoot die zo diep gaat als wanneer men zich afvraagt waar en hoeveel men is tekort geschoten jegens diegenen die men heeft liefgehad? Mijn grote zonde is dat ik een hekel heb aan sommige mensen. Ik kan me er niet overheen zetten. Ik heb er mijn hele leven over gedaan te leren me niet afzijdig te houden.

Ik vraag me af waarom men liefde zo vaak gelijkstelt aan vreugde, terwijl het toch ook al het andere inhoudt. Vernietiging, balsem, een obsessie, het schenken en ontvangen van buitengewone waarde, dit weer verliezen. Het is een herkenning, vaak niet van wat men is maar van wat men zou kunnen zijn. Liefde verzengt en heelt, gaat voorbij aan medelijden, liefde staat buiten de wet. Het schijnt soms de waarheid te zijn. Maar wat is de waarheid? Oh, mysterieuze wereld waarin wij niets weten, niets. Soms schijnt het dat de liefde een helderheid brengt die verder reikt dan elk oordeel. Maar die helderheid kan men ook alleen bereiken, het is een onpersoonlijke plaats, die men vindt, soms, en dan weer verliest.

Men vraagt van de liefde dat zij de meest ondragelijke lasten draagt, die niet worden gezien van buitenaf. De liefde kan een harde leermeester zijn, men geeft zich totaal, en misschien vindt men er alles in terug. Soms is het een discipline waardoor men het onmogelijke tot stand kan brengen. Soms kan liefde een vluchtige blik op het transcendentale geven. Zelfs is het een overeenkomst. Maar de liefde houdt ook alle verdriet in, het kleine verdriet zowel als het grote. Het kan verbijsterend zijn door iemand te worden liefgehad die niet in staat is je te zien zoals je bent. Het

doet pijn als iemand je liefde opeist zodat hij zich er voor zichzelf als onder een mantel kan verbergen. De liefde die wordt getest op haar toegeeflijkheid aan zwakte of op haar blindheid voor onwaardigheid, kan veranderen in minachting. Liefde kan blinde facetten hebben in haar alziende ogen, maar het is wij die blind zijn voor al hetgeen we vragen dat de liefde verdraagt. Natuurlijk bevat de liefde de hoogste hoogten en de diepste afgronden, houdt zij dwaasheid en glorie in, maar liefhebbend doen is niet altijd hetzelfde als liefhebben, haat kan een zelfs nog louterender werking hebben. Waarom staan liefde en haat zo dicht bij elkaar, zijn ze tegengesteld en toch op elkaar gelijkend, zijn ze zo snel te verwisselen?

Mijn enige vrees voor de dood is dat hij niet snel genoeg zal komen. Ik ben nog steeds geïnteresseerd in het leven, word erdoor in beslag genomen. Gelukkig is mijn bestaan niet zo ongemakkelijk dat ik naar de dood verlang. Er zijn mensen waarvan ik hou, die van mij houden, maar God sta me toe dat ik sterf voordat ik mijn onafhankelijkheid verlies. Ik weet niet wat ik geloof over een leven na de dood; als het bestaat dan brand ik van interesse, bestaat het niet - nou, ik ben moe. Ik heb de vlam van het leven verdragen, dat zou genoeg moeten zijn. Ik heb anderen laten lijden, als er meerdere levens zijn die geleefd moeten worden dan geloof ik dat ik boete zou moeten doen voor het lijden dat ik heb veroorzaakt. Ik zou moeten ervaren wat ik anderen heb laten ervaren. Het behoort mij toe, ik zou het moeten leren.

Als ik lijd onder mijn gebreken - en dat doe ik dagelijks - dan ben ik tegelijkertijd verrukt over wat ik ben geworden. Soms voel ik me gelukzalig over een geringe mate van winst, het is alsof het leven in me onder mijn hoede heeft gestaan, dat me dit vertrouwen bij mijn geboorte is geschonken zowel door mijn blunders, zonden, ledigheid, als door mijn gaven is het leven in me dankzij een lang en pijnlijk proces van omvorming zuiverder geworden.

Het belangrijkste in mijn leven was de rijke ervaring van het onbewuste. Een gave die me door het leven is geschonken, en gelukkig besefte ik dat ik die moest eren en dienen. Ik heb ervan geleerd dat we allemaal worden gevoed door grootse krachten. Ik weet dat ik word beheerst door iets wat onsterfelijk lijkt te zijn. En aange-

zien ik dus de onsterfelijkheid heb ervaren, doet het er nauwelijks toe of ik sterfelijk ben of niet. Hierdoor sta ik op rustige voet met veel in mijn wezen, maar niet met alles. Het lijkt alsof de orde in me eigenlijk niet echt is, niet van mij is, ik moet me nog steeds bezig houden met de chaos die mij waarlijk toebehoort...

Ik heb er alle tijd die ik gehad heb over gedaan om mezelf te worden, maar toch, nu ik oud ben, maak ik periodes door waarin ik me voel alsof ik amper aanwezig ben, alsof er helemaal geen ruimte meer is voor mij. Ik herinner me dat het in de laatste maanden van mijn zwangerschappen leek alsof het kind bijna mijn gehele lichaam, mijn kracht, mijn adem opeiste. Ik bleef volhouden terwijl ik me afvroeg of deze last mijn vijand was, onzeker of mijn leven eigenlijk wel van mij was. Is het leven een zwangerschap? Dan zou de dood een geboorte zijn.

Ik ben na vijftig jaar *Mont St. Michel* van Henry Adams aan het herlezen. Het lezen van een lang vergeten boek, met slechts de herinnering aan de verruiming die het eens heeft gebracht, vormt een van de genoegens van de ouderdom. Wanneer Henry Adams verhaalt over de grote opbloei van vertrouwen in de heilige maagd, over de prachtige bouwwerken die zijn geschapen ter ere van haar, over de volmaakte kunstzinnigheid en de rijke menselijkheid die overal ontloken, dan word ik zo geraakt door de overvloed aan schoonheid dat een wonde die mijn hele leven heeft geschrijnd bijna wordt genezen: de minderwaardigheid van vrouwen. Als kind werd ik erdoor verlamd. Ik kan nog steeds niet begrijpen waarom mannen het kennelijk zo nodig vinden dit te benadrukken. Hun gedrag lijkt me onwaardig, alsof hun superioriteit niet vast zou staan tenzij onze inferioriteit keer op keer werd bewezen. Zij bezitten gaven en krachten die ons ontbreken. Zij hebben veel bereikt, bijna alle concrete dingen die tot stand zijn gekomen zijn door hen tot stand gebracht. Dus waarom is het zo nodig om ons in het diepste van ons wezen dit scheutje pijn toe te brengen, wij die hun gezellen en moeders zijn?

Ik was verrukt van de maagd die door Henry Adams werd ontdekt. Men beminde haar om haar barmhartigheid, om haar liefde voor schoonheid, en om haar gave anderen tot het scheppen van schoonheid te inspireren. Boven alles werd ze bemind om

haar edelmoedigheid en kracht. Ze gaf veel, zoals ze ook veel vergaf. Als dat waar is dan wordt het leven verheven door het vrouwelijke te eren. Een boeiend maar vaak vergeten feit. Toch volgen vrouwen het voorbeeld van dit grootse symbool van vrouwelijkheid niet na; zouden we dat kunnen? Het is een mannelijke opvatting, die vooral een smeekbede om genade is, een smeekbede om mildheid. Mannen die deze visie bezaten konden de kreatieve verhevenheid die in hun eigen aard ligt op haar projekteren. Ze konden hun streven en de onmetelijke diepten van hun wezen afbeelden in gebouwen die wonderen van steen werden waarin wiskundige problemen van gewicht en evenwicht zijn opgelost met de schoonheid van volledige beheersing.

Het verrukt me, geneest me en beschaamt me, en ik vraag mezelf heel nederig af wat voor een verwantschap een gewone vrouw kan hebben met deze goddelijke vrouwelijke figuur. Kunnen we, moeten we zelfs maar trachten dit visioen te dienen? We proberen een beetje naar haar voorbeeld te leven, dat wordt van ons verwacht en is een grote eer. Als we konden zouden we proberen meer te leven naar haar voorbeeld, maar de waarheid is dat we haar verfoeien, ontheiligen en vervloeken, terwijl we onze taak doen. Er zit een kleinheid in ons, misschien gerechtvaardigde wrevel, waardoor we, alsof we dit grootse ideaal willen weerleggen, geneigd zijn het leven te reduceren tot een taak. Misschien is het zo dat het contrast tussen het ideale en de realiteit er de oorzaak van is dat zo veel vrouwen het vrouw zijn haten. Hierin zitten we gevangen, hier worstelen we.

De onzelfzuchtige, de onvermoeibare, de rijke geefster, de milde ontvangster, levensschenkende energie vloeit als de melk uit haar borst, kost haar niets. Het is te veel, te veel. Als we dit idee in het grijze licht van het dagelijkse leven beschouwen dan lijkt het op het verlangen van een vraatzuchtig kind. We kunnen niet aan zo'n verlangen, of het nu van een man of een kind komt, tegemoet komen. Misschien is ons protest tegen het imiteren van dit onmenselijk ideaal er de oorzaak van dat we niet worden aanbeden, maar gekleineerd. Of is de verachting van mannen eigenlijk een noodkreet? Een kreet waaraan gehoor gegeven dient te worden? Is het noodzakelijk voor hem dat wij wijzer zijn dan we zijn? Misschien wel. Misschien is het wel noodzakelijk voor het leven.

We delen niet vaak ons leven met de superieure kant van mannen - over het algemeen leeft hij deze uit in zijn werk - wij hebben gewoonlijk te maken met zijn zwakke, vermoeide schaduwzijde. Hij wordt door ons gekoesterd en vernieuwd en alhoewel we hem uitbuiten (dat spelletje is wederkerig) lijkt het vaak alsof het onze rol, ons lot is gekonfronteerd te worden met zijn inferioriteit, en dat dan nog voor hem te verbergen. We zouden het met wijsheid en gratie kunnen doen, maar over het algemeen projekteren we onze fouten op elkaar, en vaak speelt dit zich onopgemerkt af. Er zijn tijden waarin het slechts door wederzijdse vergiffenis weer mogelijk wordt gemaakt elkaar opnieuw onder ogen te komen. Hier ligt inderdaad inferioriteit, maar aan beide kanten, en beiden zijn nodig om ermee af te rekenen. Daarvoor zijn eerlijkheid en genade vereisten, en het is niet makkelijk dit op te brengen, we zouden er wel eens niet toe in staat kunnen zijn. Maar àls eerlijkheid en genade op onze kreten van wanhoop antwoorden, dan zijn zij welhaast goddelijk. Soms is het moeilijk het verband te zien tussen deze grootse onpersoonlijke begrippen en de problemen van ons persoonlijke dagelijkse bestaan. Toch is het zo dat een man en een vrouw, wanneer ze elkaar waarachtig liefhebben, hun beste mogelijkheden projekteren op de geliefde. Als de liefde een tijdje verdwijnt ziet de vrouw de god in de man niet, hij leeft er zelden naar, en als hij nooit de godin in de vrouw ziet dan is ze er ook nooit.

Misschien is het falen van de vrouw groter, want zij zou de vroedvrouw kunnen worden genoemd van de onmetelijke krachten die door de liefde worden opgewekt. Zij is het die het ideale en het menselijke samen kan brengen, maar ze kan het niet alleen. Soms lijkt de intimiteit tussen man en vrouw een konfrontatie tussen goed en kwaad te zijn, de plek waar de grootste kans bestaat dat goed en kwaad door mededogen en inzicht worden opgelost. Hier wordt de ziel blootgelegd. Hier in de chaos die pas door volledige openheid bovenkomt, treffen we onze zonden en onze zaligheid, hier kunnen we zien wanneer we niet de ander, maar onszelf hadden moeten beschuldigen. Hier kunnen we misschien ook de steun vinden waardoor we uiteindelijk kunnen zeggen: ‘Ik zie mezelf’...

Dus ik geef er nog steeds om. Op mijn leeftijd voel ik me nog steeds tot in de wortelen van mijn ziel betrokken bij de kwaliteit

van vrouwen. Ik geef er nog steeds om omdat ik weet hoe belangrijk haar kwaliteit is.

Misschien zijn de kwetsuren die vrouwen al zo lang hebben moeten verdragen van een onmetelijke betekenis. Het trefpunt van het hoogste en het laagste, van nietigheid en rijkdom, ligt in ons, vrouwen; wij moeten er voor zorgen dat we dit zien en begrijpen, dat we ons met trots en waarheid opstellen. Misschien moeten we tegen mannen zeggen: 'De tijd is gekomen dat we onze eigen identiteit moeten smeden, hoe gevaarlijk dat ook zal zijn.'

Ik weet niet of het feit dat ik te oud ben om te veranderen iets droevigs is, of een troost. Men kan zijn karakter verbeteren tot aan het bittere einde, en niemand is tegenwoordig te jong om oude mensen attent te maken op de juiste weg. Ik weet zeker dat de duidelijkheden waar we lang op hebben moeten wachten, bij onze verdiensten zullen worden gerekend.

Mijn aandacht werd ergens anders door getrokken, in feite door precies het tegenovergestelde, nl. de behaaglijke hoeveelheid van dingen waar we ons niet meer druk over hoeven maken. Ik ben me ervan bewust dat ik nu tegelijkertijd op twee verschillende manieren aan het denken ben, iets wat in een aantekenboek gerechtvaardigd en mogelijk is. De doeleinden en het streven van een heel leven kunnen eindelijk worden opgegeven. Het geweten? Smijt dat bedilzuchtige ding de deur maar uit. Rust, rust. Zoveel is voorbij, zoveel is hopeloos geworden, er blijft enkel nog wat verrukking over.

Het uiterlijk: een heel leven van inspanning heb ik getracht het te verbeteren en meestal met een kwalijk effekt. Slechts netheid is nu van vitaal belang. Ik kan nu eindelijk leven als een nederige doch waakzame geest. Men behoeft geen vakanties te plannen want men kan niet op vakantie. Men is te oud voor alle daden, alle beslissingen. Het is de waarachtige waarheid dat oude mensen bijna vrij zijn. Als dat een andere manier is om te zeggen dat wij een ledig bestaan leiden, nou - er zijn dagen waarin ledigheid ruimte is, dat het verheffend is niet te bestaan.

Ik wilde maar dat ik niet vergat wat Blake zei: 'Iedere dwaas kan generaliseren.' Ik schrijf deze notities neer alsof ik voor alle oude mensen spreek. Dat is nonsens. Ouderdom moet voor iedereen

anders zijn. Misschien gaan we allemaal dood aan het onszelf zijn. Dat kleine stukje van onszelf dat we niet met anderen kunnen delen, niet aan anderen kunnen tonen, dat stukje heeft een eigen einde.

Weer een dag die zo lang is geweest dat ik huil van binnen, een zwaar geween dat maar niet op wil houden. Ik kan niet lezen, van de krant word ik depressief, de besprekingen worden vanuit een standpunt geschreven dat zo ver buiten mijn ervaringswereld ligt dat ik mezelf afvraag of ik ooit wel iets echt begrepen heb. De grijze lucht lijkt erg grijs, maar uiteindelijk word ik gesust door mijn kleine plichten, het opbergen van pas gestreken linnengoed, de plantjes water geven... Door orde, netheid en betamelijkheid ontstaat een struktuur die half tot steun dient, half een ritueel is. Als properheid hierdoor niet geschapen wordt, dan wordt zij er wel door in stand gehouden. Ik draag er zorg voor dat mijn bezittingen op hun best uitkomen, want ze zijn het enige gezelschap dat ik heb. Op sommige dagen is het de enige verbetering die ik tot stand kan brengen. Ik herinner me een beeldschoon zeventienjarig meisje dat leed onder haar vernielzuchtige ouders. Ze was niet in staat enige verbetering in haar toestand aan te brengen en opeens barstte ze uit met de verrassende zinsnede: ‘Ik zou de sterren kunnen fatsoeneren.’ Ik, in mijn mindere nood, fatsoeneer mijn flat.

Oude mensen kunnen zelden ‘wij’ zeggen, degenen die alleen wonen niet, en zelfs degenen die bij hun familie wonen zijn alleen in hun ervaring om oud te worden. Dus de gewoonte om aan een ‘wij’ te denken verdwijnt, we worden een ‘ik’. Naarmate men zwakker wordt is er steeds meer moed voor nodig een ‘ik’ te zijn. Er is maar zo weinig kracht over, dat men beschutting nodig heeft. Men zoekt het in het kleine, in het natuurlijke, maar waar is dat te vinden?

Een tuin, een poes, een houtvuur, het platteland, wandelen door bossen, er zelfs maar naar kijken. Ik moet mijn dagelijkse gang plezierig maken, hier in deze flat, opstaan, naar bed gaan, maaltijden, brieven bij mijn ontbijtblad: kan ik er een geheel van maken voor een stil hart? Om de vlam in mijn hart laag te laten branden moet ik een wonder van rust zijn. Op sommige dagen ben

ik een wonder van rust, maar ik kan niet bevatten hoe het gekomen is dat ouderdom en rust tot synoniemen zijn geworden.

Mijn jongste kleinkind gebruikt de stilte evengoed als het geluid. Hij is een meester in het maken van zachte vertrouwelijke geluidjes waardoor het hart van de toehoorder naar hem uitgaat. Maar soms verkiest hij heel lang niets los te laten. Dan beschouwt hij de wereld met een ongehaaste blik, hij doet het met zo'n waardigheid dat het een koninklijke rite lijkt.

Af en toe staart hij me zonder belangstelling aan, boven alle twijfels aan zichzelf verheven gaapt hij, een weidse, langzame, complete en onbedekte gaap. Hij keert zijn ogen op zo'n wijze van me af dat ik me afvraag of ik wel ben gezien, of ik wel aanwezig was. Met ernstige bedachtzaamheid ontdekt hij een gaatje in de leuning van zijn stoel, een gaatje zo klein dat niemand anders de kalmte in zich zou hebben het op te merken. Hij schenkt er zijn onvoorwaardelijke aandacht aan. Hij geeft zich helemaal aan dat gaatje waarin het topje van zijn nietige wijsvingertje precies past, en ik weet dat alle hoop op een verder gesprek vervlogen moet zijn. Ik weet ook dat ik een volmaakte natuurlijkheid heb gezien. Ik voel me gelouterd en verheven.

Vertaling: Judith Smedts

C. Stinga-Last

Mw. Stinga-Last dreef van 1940-1945 met haar Italiaanse man een Italiaans restaurant. Na zijn dood begon ze boeken uit het Frans en Italiaans te vertalen. Door zwerflust gedreven haalde ze op haar 58ste jaar het vrachtwagenrijbewijs B/E, en reed 6 jaar in Nederland, 5 jaar in Duitsland op allerlei wagens - ook met aanhanger en op trailers. Daarna reed ze 4 jaar voor circus Boltini, en zelfs nu kijkt ze de advertenties waar vrachtwagenchauffeurs in worden gevraagd, nog na.

De olifantenwagen

We stonden met circus Boltini in Roosendaal, en alles was in gereedheid gebracht voor de avondvoorstelling.

Daar ik nogal moe was wilde ik eens vroeg gaan slapen temeer daar we die avond niet verder trokken. Tegen 9 uur ging ik naar mijn slaapwagen en lag maar heel kort wakker. Ineens schrok ik doordat er op de deur gebonsd werd. Ik stak een lucifer aan en keek op mijn horloge.

12 Uur!

Buiten hoorde ik een van de chauffeurs roepen:

Hé, kom er eens uit. Je moet twee reservebanden naar de olifantenwagen brengen, die staat met pech op de autobaan, ongeveer 8 km van Roosendaal af.

Gauw schoot ik wat kleren aan en sprong op de grond.

Dieter had de Transit al tegen de materiaalwagen gezet.

Schiet op, riep hij en ik kroop in de cabine terwijl hij met een enorme smak de twee ontzettend grote en zware banden uit de trailer op de laadbak van de Ford gooide, die helemaal doorzakte.

Tot welke afrit moet ik doorrijden, vroeg ik.

Je neemt de eerste afrit en neemt dan weer de eerste oprit naar de andere kant van de autobaan. Dan gooi je de banden achter de olifantenwagen en de eerste chauffeur van ons die langskomt monteert ze.

De knipperlichten branden, dus je ziet de wagen al op een afstand.

Ik reed weg en vond na enig zoeken gelukkig de autobaan. Na korte tijd kwam de eerste afrit. Er stond ‘Roosendaal’. Ja, wat nu. Zou dit de bedoeling zijn of moest ik verder?

Maar hij had gezegd de eerste, dus sloeg ik rechtsaf.

Ik kwam op een smalle rechte landweg zonder eind en zonder enige zijweg of oprit. Het was aardedonker.

Ik voelde wel dat dit niet goed kon zijn, maar er was nog geen mogelijkheid om te draaien. Eindelijk zag ik in de verte aan de linkerkant een fabrieksgebouw met een klein stukje grond ervoor waar ik keren kon. Op dat moment zag ik in de verte de schijnwerpers van een auto en ik ging vlug naast de mijne staan en zwaaide met mijn arm ten teken dat ik iets vragen wilde. De man gaf gas en

racete voorbij alsof ik een spook was. Een tijdje later kwam er nog een, die op dezelfde manier reageerde op mijn zwaaien. Wat nu? Het was al twee uur geworden en misschien waren de chauffeurs al voorbij gereden doordat er geen banden lagen.

Er kwam nog een derde auto aan, maar deze keer bleef ik in de cabine zitten terwijl ik een teken gaf. Het lukte, hij stopte. Er zaten twee heren in die voorzichtig het raampje een eindje open draaiden. Ik vertelde wat er aan de hand was en na even overlegd te hebben zeiden ze dat ik de weg in het donker beslist niet terug zou vinden, maar dat ze mij er heen zouden brengen als ik achter ze aan reed. Ik had ze wel willen omhelzen!

Het was inderdaad een heel eind terug, daar we over een andere plaats moesten, welke weet ik niet meer, maar tenslotte kwam de gezochte wagen toch in zicht.

Mijn begeleiders zwaaiden en reden door.

Ik plaatste de Ford dicht bij de berm, maakte de zijklep open, deed mijn handschoenen aan en trok met veel krachtsinspanning de eerste band overeind. Langzaam rolde ik hem naar de zijkant zodat hij dwars kwam te staan en liet hem heel voorzichtig zakken. Hij kwam precies op de goede plaats terecht. Nu de tweede en dan gauw terug.

De tweede kwam ook overeind en rolde naar de zijkant maar toen, hoe het kwam weet ik niet maar mijn hand schoot plotseling weg en de band plofte naar beneden, de berm af die op die plaats heel steil was, en zo de sloot in waar hij bleef drijven. Het gaf een enorme knal en alle koeien in de wei kwamen op de plons af en stonden aan de kant van de sloot met grote dromerige ogen naar dat drijvende monster te staren.

Het was een krankzinnig gezicht en ondanks de ellende schoot ik in de lach. Daar ik nóch een haak, nóch een touw had om de band er uit te trekken moest hij blijven drijven, maar ik zou dat zware ding toch nooit in mijn eentje die hoge berm op hebben kunnen trekken. Ik bleef nog even staan kijken, maar moest tenslotte toch terug.

Op het terrein aangekomen zag ik in de caravan van John Boltini nog licht branden. Ik klopte aan en hij deed gelukkig nog open. Ik vertelde wat er gebeurd was en verwachtte enorm op mijn duvel te zullen krijgen. Hij zei echter alleen maar: nou en? Ga maar gauw naar bed. Die band moet een van de chauffeurs er maar uithalen.

Het is half drie, dus ga maar gauw slapen.

Stom verwonderd ging ik naar mijn kamertje, en ging boven op bed liggen, want ik was er toch niet zeker van dat ze me niet nog zouden komen halen.

Een kwartier later werd er weer op de deur gebonsd. Het was Dieter, die de band op moest halen.

Geef de sleutel van de Ford even, zei hij. Nou je bent ook een mooie om dat ding in de sloot te gooien! Alsof ik het voor de grap gedaan had.

Hij heeft hem er inderdaad uit gekregen, hoe weet ik niet en ik had ook niet de moed het te vragen. De eerste dagen ben ik maar een eind uit zijn buurt gebleven.

Feierabend

Nog drie adressen afladen en het is al half twee. Nu komt het ergste deel van de dag. Rijden wat je kunt om nog zo veel mogelijk kwijt te raken vóór het ‘Feierabend’ is. De eerste keer dat ik dit woord hoorde dacht ik dat er iets feestelijks ging gebeuren. Misschien voor de een of andere gebeurtenis vroeger vrij? Misschien iemand die jarig was en 's avonds een fuifje gaf? Van alles stelde ik me voor.

Nu weet ik dat het niet alleen tijd is om naar huis te gaan, dat het werk afgelopen is, nee, het is ook lange afstanden rijden en telkens uit de wagen vliegen om een stad of een weg te vragen, gehaast een nummer te zoeken dat er niet blijkt te zijn en dan, als je eindelijk verbeten het gezochte adres gevonden hebt, een gesloten deur, een portier die uit zijn hokje roept: ‘Feierabend.’ Er is niemand meer om af te laden. Kom morgen maar terug...

Gauw de volgende klant nog proberen.

Zoeken welke autobaan, welke oprit, geen mens op straat om iets te vragen. Wagen aan de kant en aan een huis bellen, weer verder, steeds gejachter en ja, daar wil men nog wel helpen, er is nog iemand, maar dan blijkt de lading ijzer van de vorige klant op die van deze te liggen en de man die de kraan of heftruck bedient is al naar huis...

Feierabend...

Soms, of eigenlijk meestal heb je het geluk dat je nog alles kwijt kunt en komt er een heerlijk gevoel van voldoening over je. Es hat wieder Mal geklappt! Goddank!

Het is al schemerig geworden, maar er is nu geen haast meer. De weg is mooi, het weer goed, het leven ook. Je hoeft nu niet meer te schelden op voetgangers die treiterig langzaam oversteken, niet meer te vloeken tegen rood licht, niet meer te bonken op een deur die dicht is.

Je wordt zelfs beleefd tegenover voetgangers en wijst met een handgebaar ‘gaat uw gang’ terwijl je wacht.

Een chauffeur op een tegenligger die juist om de hoek komt werpt een handkus toe, nieuwsgierige blikken van voorbijgangers, zo van... hé kijk eens een vrouw daar achter het stuur van die trailer. Alles is weer goed en vredig tot morgenmiddag na half twee...

Vrachtwagenchauffeuse in het buitenland. Een zwaar maar ook heerlijk leven vol afwisseling. Ontmoetingen met mensen waar je heel even een dieper contact mee hebt, een aardige opmerking waar je even stil van bent omdat je dat in deze dikwijls ruwe omgeving niet verwacht, een lange handdruk... en dan weer verder. Lawaai van de zware motor boven het lawaai van het verkeer uit, moeilijk oplosbare problemen, waar je trots op bent als je ze goed oplost, genieten van alleen rijden in een mooie omgeving en af en toe even iets drinken in een klein cafeetje onderweg.

Tot de zenuwen je na half twee, twee uur weer de baas worden. Zo ook weer op deze reis. Tegen vier uur kwam ik na lang zoeken en vragen bij een groot bouwterrein met een doorweekte, modderige bodem, een open, betonnen hal met veel pilaren. Een inrit waar je bijna niet door de modder heen kwam.

Er was nog één man aan het werk, verder was iedereen al naar huis. Feierabend.

Ik vroeg de man of hij me als je blieft nog even zou willen helpen met afladen en ofschoon hij dit helemaal niet hoefde stemde hij toch toe.

Er was echter geen heftruck of kraan meer ter beschikking zodat we de ongeveer 40 lange ijzeren staven, ieder zo'n 6 à 7 meter lang met de hand af moesten laden.

We smeten ze telkens met donderend lawaai op de betonnen vloer, waarna het nog een hele tijd nagalmde tot de volgende buis weer op de grond smakte.

Het werd al schemerig. Tegen dat we op de helft waren zei de ‘Meister’ dat hij even tien minuten pauze nam en in de houten keet ernaast ging telefoneren.

Ik wachtte in de cabine en kwam even op adem.

Ha, daar was hij weer. We gingen verder. Beng... beng... beng...

Het gekke was dat ik al de hele middag hoofdpijn had gehad maar dat die tegen het einde van het lawaai weg was.

Voor de laatste bundel ijzer moest ik naar een plaats verderop in de hal rijden. Achteruit, tussen palen door, langs grote brokken cement en stapels planken, in het halfdonker, maar ofschoon achteruitrijden met een trailer niet mijn fort was, redde ik het toch. Eindelijk tegen halfzes was de wagen leeg. Ik was dolblij, bedankte de man die mij zo geholpen had hartelijk en gaf hem een

goede fooi. De bocht die ik nu bij het wegrijden moest nemen was echter zó scherp, dat de slang van de rem scheurde en losvloog. Nog nooit in die drie jaar dat ik nu in Duitsland reed voelde ik mij zó ongelukkig. Daarbij was mijn zaklantaarn leeg en had ik zelfs geen zakmes of schroevendraaier.

Ik ging naar de keet, zoveel mogelijk plassen en modder vermijdend in het donker en vertelde wat er gebeurd was.

Hij belde op naar de portier en vroeg hem de brandweer te charteren om mij tenminste tot buiten het hek te slepen, doch deze weigerde, daar het terrein te slecht was.

Nog eens over en weer gebeld en tenslotte het bevel: wagen laten staan, afsluiten, ondertekenen dat de firma geen verantwoording voor de auto had en morgen vroeg terugkomen.

Daar ik van daar af nog een heel eind voor de boeg had tot het station in Keulen, vanwaar ik met de trein naar Düsseldorf terug moest, was de man zo vriendelijk mij een lift in zijn wagen te geven tot Langenfeld vanwaar ik de S-Bahn kon nemen. Wat was ik hem dankbaar!

De volgende dag bracht een van de andere chauffeurs mij naar de hal terug en hielp mij met het afsnijden en opnieuw bevestigen van de slang, zodat ik toch nog vroeg op de zaak terug was en gauw kon laden voor de nieuwe tocht.

Zevenmaal poëzie:

Caroline Bos-Everts

Caroline Bos-Everts is geboren in 1896. Zij groeide op in Amsterdam, volgde een muziekstudie en haalde in 1918 haar pianodiploma. Zij trouwde in 1920 en kreeg uit dit huwelijk vier kinderen. Van 1920 tot 1959 verbleef zij in Indonesië, daarna in Rotterdam. Sinds 1959 woont zij in Bergen, N.H.

Haar literaire publikaties tussen 1933 en 1941 omvatten schetsen, korte verhalen en enkele gedichten in verscheidene periodieken, en een roman: De kater en de viool.

Na 1945 hield zij zich hoofdzakelijk bezig met vertalingen: tijdschriftartikelen, een kinderboek en verscheidene toneelstukken en -spelen (veelal berijmd) voor Vrije Scholen, die gebruikt werden bij schooluitvoeringen.

Litteraire soirée

De lampen stralen en de monden lachen,
Hier viert de domheid feest en wordt aanbeden.
En onder 't mom van intellect en kunstgenieten
Worden de ijdelheid en holle pronk beleden.

De dichters zelve gaan hun verzen zeggen!
Men zet zich prettig neer, men knikt en groet,
Een aangename koorts vaart door de rijen:
't Beschaafd publiek is tuk op hartebloed.

De stilte valt. Een dichter leest zijn strofen -
Dan, door een onverwachte zuivre zin
Slaat, dóór die sfeer van smokings, naakte ruggen,
De bliksem in mijn trage hersens eensklaps in.

Ontuchtig, ja òntuchtig is dit voos gebeuren,
Ik walg er van! Ik sta, ik smijt met stoelen,
Dring op de uitgang toe, ik wil naar buiten,
Mijn vuist beukt links en rechts op bête smoelen...

... Ik ben een nette vrouw, en geen vermoedt
Hoe toomelooze fantazieën uit mijn bloed oprijzen;
Ik zit hier stil en recht; een calvinist
Zelfs zou mijn ingetogen houding prijzen.

Het is alweer voorbij. Mijn koude handen zweeten.
Ik laat de verzen van die dichters ginds, maar vloeien,
Het stroovuur is al dood, ik ben gelijk die velen
Die, vlak en lusteloos, zich zelfs niet laten boeien.

Maar aan de rook van 't vuur ontstijgt de ijle bede:
Behoud behoud behoud het broze eenzaam-zijn...
Laat dàn 't stupied publiek maar je gedichten vreten,
En zich vergapen aan je schoon verheven schijn.

Rotterdam, 13 mei 1935

Win Rinzema

Win Rinzema werd geboren in Djakarta, waardoor ze de oorlog in Japanse krijgsgevangenschap doorbracht en de chaotische tijd van de Indonesische revolutie op Java meebeleefde. In 1947 kwam ze naar Nederland, waar ze zich altijd vervreemd heeft gevoeld. Nu woont ze in Friesland en studeert geschiedenis. De Spin *is uit de bundel* Een toren van geduld.

De spin

Gisteren weefde een spin haar web
Uitersten van draden
Met steeds een middelpunt
Dat wacht. Driehonderdzestig graden

Was de omtrek van dat
Onwaarschijnlijk uitgespannen vlak
Waarin een kleine prooi de wieken gespreid
Zich vastvloog terwijl de spin de bloedbaan brak.

Hilde Pée

Hilde Pée werd geboren te Gent in 1930. Sinds 1952 is ze advocaat bij het Hof van Beroep. Ze heeft drie kinderen en twee schoonzoons.

Heimwee II

Zon over helder gras en bloemen
achter je rug, tralies
te veel om op te noemen
die pijnloos steken maar met
harde ijzerogen
en in de zaal over
't menu gebogen
weet je de zuster met
het witte haar -
een beetje zon nog, - en
het eten staat al klaar.
Stof in een oude zaal,
met een piano
van vergane dagen
- de oude dame
speelt hier, twintig, honderd maal
dezelfde melodie
steeds moedig en met
stijve vingers - zonder vragen.

Trudi Pot

Trudi Pot (1916) heeft een roman geschreven, schrijft nu uitsluitend poëzie. Haar derde bundel Fluiten in het hart van de winter *verschijnt bij Opwenteling. Behalve een volwassen dochter heeft ze een mongoloïde zoon van 25 die nog steeds thuis is - en ze wast de ramen niet te vaak, opdat de vogels er niet tegenaan vliegen*.

de vliegen weten het:
zoem wat je wilt
glashard het licht
onder je poten.

soms vliegt
van de andere kant
een vogel
zich dood.

Niet de vormen van de dingen:
Hun veranderingen.
Het bikken het ontspannen
Nog meer hun zacht
groeizaam regenen lang
lang met sporen.

Francine Rijkegras

publiceerde eerder in Avenue Literair *onder redactie van Renate Rubinstein*.

kruimeltjes tijd
krijg ik.
luchtdicht verpakte
overschotjes.
de resten van teveel.

overvloed
wil ik
weelderig warm
buitensporig
meer dan genoeg.

achteloos afwijzen
wil ik
neerbuigend machtig
oververzadigd.

dank je er kan niets
meer bij.

half vijf in de middag
ik zie haar kijken
naar een hemd voor jou.
dadelijk gaat ze koken
want jij komt thuis. bij
haar is thuis.
en jullie eten, praten over
kinderen, gaan samen slapen.
ik zie haar
en ik denk aan jou.

Anna Bruin

Geboren 1943. Gehuwd. Woonachtig te Leeuwarden.
Studie Frans te Amsterdam en Groningen.
Gedurende een zevental jaren werkzaam in het onderwijs in en rond Amsterdam. Reizen o.a. naar Algerije en Amerika.
Schrijft sinds drie jaar gedichten. Publiceerde o.a. in Yang, de poeziekrant *en* de vrouwenkrant.

Misverstand

ze is de weg niet kwijtgeraakt
ze heeft zich niet vergist
ik zal het steeds herhalen
zij wou zichzelf verdwalen
omdat ze hier de weg niet wist

ik zou haar kunnen vinden
als ik dat werkelijk wou
als ik maar niet zo bang was
dat ik zelf verdwalen zou

Goudvis

geheimhoudend
wezen
oranje o rood
glashard
gevangen
op water
en brood

Corry van Veen

Corry van Veen (1925) schreef enkele kinderboeken, waaronder Er staan twee paarden in de tuin, *en is (o.a.) lid van het bestuur van een tweetal scholengemeenschappen voor v.w.o. en havo*.

De baby blert zich dood
houdt moeder constant bij het graf
de vader denkt: dat is mijn straf
wat doe ik met een moederschoot?

Het valt soms zwaar om in de stof te gaan
ik moet de taal verstaan en leren spreken
maar alle moeite loont
ik kan al preken.

Gertie Evenhuis

Gertie Evenhuis schreef te veel om op te noemen, voor kranten (NRC, Trouw, De vrouw en haar huis, Hervormd Nederland) *en voor kinderen (ze heeft er vier) - tientallen boeken, waarvan verschillende werden vertaald en bekroond. Maar haar verhalenbundel* Ach ga weg *is voor volwassenen. Verder werkte ze voor radio en TV - ook de BBC heeft werk van haar uitgezonden. Dit verhaal zal voorkomen in de bundel* Zonnige dagen - of niet soms, *Erven Thomas Rap*.

Een paar andere titels: De school van Schellebelle, Stefan en Stefan, De film van Schellebelle.

Omtrent moeders

Kussen en knuffelen lag niet in haar aard, en lange tijd heb ik de aaibaarheidsfactor bij mijzelf laag aangeslagen, vanwege deze gegevenheid. Zij was er mogelijk te noordelijk, te nuchter voor, het was haar afkomst, het was dit:

- ‘van de taal werd een spaarzaam gebruik gemaakt:
liefkozingen moesten worden ontvreemd’,*

regels die ik eens zomaar uit de lucht ving toen Adriaan Morriën zijn verzen door de radio sprak en mij een schok van herkenning gaf. Dat wil niet zeggen dat zij er niet *was*.

Wie schrijft gaat automatisch terug in zijn jeugd, steeds verder terug. En steeds meer gaten en hiaten krijgen vulling: incidenten, die ik al lang dacht afgeschud te hebben draaien scherp voor de lens. Wat voor een kind was ik? Klein voor mijn leeftijd. Ik las me een ongeluk, en tekende, dat vooral. Ik had de pest aan spelletjes rondom de tafel, omdat ik daar liever onder zat, met tekenpen of leesgerei. Toch ook druktemakend op straat, met drommen kinderen om mij heen, die ik weer afschudde met hetzelfde gemak waarmee ik ze verzamelde. Althans, dat zegt mijn moeder. En hier komt zij in beeld.

't Was bij het zoveelste probleem dat ik door mijn geringe lengte te bekampen kreeg: er kwam een tijd dat het geboden was met vier ballen te kunnen kaatsen. Ik kon dat maar niet leren. Met twee, drie ballen, ja, maar wie gaf dáár om. Het ging om dat achteloze opwerpen van vier ballen, waarvan er altijd twee zich in de lucht moesten bevinden en één de muur, de andere je hand moest raken, want van vastgrijpen kon geen sprake zijn. Ik oefende met de andere meiden, hoogrood van inspanning en frustratie, omdat ik uit de hoeken van mijn ogen het gemak zag waarmee mijn lange zusje de ballen vederlicht opwierp, terugstuurde als emmertjes bluswater bij een brand, terwijl bij mij, hoe snel ik mij ook weerde, de hele handel in mijn gezicht dan wel op de straat viel. Zo bleef dat gaan. Totdat ik, radeloos geworden, op het idee kwam er de voorzienigheid bij aan te roepen. Ondanks mijn leeftijd was ik tamelijk conscientieus en ik besefte dan ook dat het niet

* Citaat uit ‘Ouderhuis’ (Het gebruik van een wandspiegel) door Adriaan Morriën.

aanging voor iemand die zijn avondgebed wel eens placht te vergeten het Opperwezen aan boord te komen met triviale zaken als vierhandig ballengooien. Op dat moment van twijfel liep ik naar mijn moeder. Ik informeerde achteloos of men ook bidden mocht om het vermogen voortaan met vier ballen te kunnen kaatsen. Mijn moeder, theedoek tussen teil en kopje, dacht enige tijd na, en antwoordde toen dat zij vond dat het kon. Nuchter als zij was zal zij gedacht hebben dat als de omgang met een hemelse vader iets waard is, deze zich zal dienen te interesseren voor *alle* problemen van zijn kinderen, hoe nietig ook. Wel wees zij er op dat ik van mijn kant enige inspanning bij zou moeten dragen, die met een korte pauze en een beker melk stellig zou medewerken ten goede. Aldus gesterkt klom ik naar boven, want mijn gebeden deed ik voor mijn bed, al was dat op klaarlichte dag een eigenaardige ervaring. Het vreemde is dat ik mij niet herinneren kan of de vierbalsbeheersing mij ogenblikkelijk, dan wel diezelfde week ten deel viel. Lag dat aan de Almachtige of aan mijn moeder? Ik kan nog altijd met vier ballen kaatsen.

Anderzijds wees mijn moeder mij eens streng terecht toen ik de schilder voor aap had gescholden. Aap, niet meer en ook niet minder. Nu zie ik plotseling ons ouderwetse huis vol zijvertrekken, zolders, opkamers en gangen, stoepen, de rode meidoorn vóór dit alles, en in de dakgoot de witte schilder aan het eind van een eindeloze ladder, waarlangs hij, na thee of koffie van mijn moeder te hebben bekomen, als een boomdier naar boven schoot. Wij sloegen zijn verrichtingen met verbijstering gade. Toen hij voor de zoveelste keer met dodelijk gemak zijn grote hoogte weer bereikt had riep ik, hoofd in mijn nek, met luide stem: ‘Ha! Net een aap.’ Waarop mijn vriendjes juichend en eveneens zeer hoorbaar scandeerden: ‘Aap, aap.’ Was het bewondering? Verdrongen jaloezie om 's mans klimkunst? Inzicht in eigen motivaties vereist volwassen zelfkennis, die had ik niet, en menigeen bereikt die nooit, één troost. Niet zeer troostvol evenwel was de woede van mijn moeder, die door het open raam, want toen ik klein was waren alle zomers zonnig, alles gehoord had. Zij riep mij binnen en gebood mij mijn excuses aan te bieden voor mijn provocerende woorden. Tot dan toe hadden mijn verontschuldigingen geen duidelijker vorm aangenomen dan huilerig geuit ‘ksaltnooitweerdoen’. Maar dit was anders.

Ik kende deze vreemdeling niet. Ook was de gesprekssituatie nu juist niet ideaal: hij hoog verheven in zijn goot, ik bij de boomstam. Schoorvoetend richtte ik mijn blikken naar het dak en riep: 'Schilder, ik zal nooit meer aap tegen u roepen,' waarmee ik de zaak zeker niet beter maakte. Toch staarde de schilder belangstellend naar beneden, de kwistig druipende kwast in ruststand. Kennelijk overkwam het hem niet dagelijks, dat excuses in zijn richting werden aangeheven. Een brede lach verscheen op zijn gezicht en met een zwaai maakte hij duidelijk dat het wel goed was. Maar ik was al weggerend. Naar mijn moeder.

Zij was geen kloekhen, maar wel steeds bezig met wat in haar ogen goed voor ons was. En als zij wist dat wij ons hart ergens op gezet hadden slaagde ze er vaak in het onmogelijke mogelijk te maken. Ik wilde een viool. Daar kon geen sprake van zijn, te duur, en dan de leraar nog. Geen nood. Vanaf ons negende jaar kregen wij van haar muziekles. Nog zie ik haar zitten, naast het neuzige instrument dat harmonium heet, stokje in hand om maat te slaan. Ze zong vóór waar wij niet wijs uit konden worden. Wie eenmaal muziek kon lezen, zo redeneerde zij, kon later altijd verder zien. Zij maakte mogelijk wat niet kon. Uit de geringste lapjes maakte zij jurken, uit de magerste bedragen cadeautjes. Nadat zij ons een hartverscheurend droevig verhaal had voorgelezen waarin de heldin in een rood manteltje gehuld ging, bemerkte zij mijn begeerte naar een rode mantel met een witte bontkraag. Zij zei het niet. Maar toen wij kort daarna een konijn ten geschenke gekregen hadden werden wij eerst vergast op een verrukkelijke braadlucht, daarna bijna ver-gast door een macabere stank die huis en hof vervulde. Mijn moeder roerde in potjes en flessen, een boek in de hand, bezig de huid te prepareren. Van mijn vaders dichtgeknepen neus trok zij zich weinig aan, omdat hij haar bewonderde om wat ze kon. Even weinig uitbundig als mijn moeder verborg hij zijn gevoelens in afgekorte complimenten die nimmer ontaardden in loftuitingen. Wanneer het dessert hem 'Goed' ontlokte kon men ervan overtuigd zijn dat mijn moeder een culinair hoogtepunt bereikt had. Haarzelf noemde hij 'Pie', terwijl zij toch Wilhelmine heette, en Henriëtte nog daarbij. Nooit vergeet ik de dag dat mijn zusje en ik, in kardinaalsrode manteltjes, met bont aan hals en polsen, de straat opgingen. Het

was Oudejaarsavond en de klokken luidden.

Drie voorbeelden van haar ongedroomde moed zijn mij bijgebleven. Het eerste betrof mijn HBS-bestaan, dat haar veel hoofdbrekens moet hebben bezorgd. Van haar kinderen was ik degeen die er het vaakst, met briefjes en strafwerk, werd uitgestuurd. Uiteraard kwam dit mijn cijfers niet ten goede, en dit kon rampzalige gevolgen hebben. Mijn vaders ambtenarentraktement stond geen bokkesprongen toe, en ook geen cijferlijsten met minder dan gemiddeld 'zeven': alleen dan had men de schoolboeken 'vrij'.

Toch was dat niet de voornaamste reden waarom mijn moeder op een dag de stoute schoenen aantrok om met de directeur te gaan praten. Zij trok niet, als veel ouders, automatisch partij voor de leraar met een 'je-zult-het-er-wel-naar-gemaakt-hebben', want zij wist dat er een leraar bestond, die hoe knap ook, niet de gave bezat met kinderen om te gaan. Tegenover bijtende spot en ironie hadden die geen verweer. Mijn moeder had het aangezien tot ik niet meer at en niet meer naar school wilde. Toen ging zij naar de leraar en, na zijn arrogante verzekering dat zij een onmogelijk kind had, naar de directeur in hoogst eigen persoon. Ik moest mee. Wat zij precies naar voren heeft gebracht weet ik niet meer, wel de klank van haar stem: ingehouden verontwaardiging. Glurend vanaf mijn stoel zag ik op het gezicht van de directeur dat hij haar verstond. Hoe het verder gelopen is ligt te diep onder de berg van latere gebeurtenissen. Wel weet ik dat het aantal strubbelingen afnam en mijn eetlust en plezier in leren toe. Met als economisch belangrijk gevolg: gemiddeld cijfer: zeven.

De boerderij naast ons huis bevatte twee knokige kerels en een kwade boerin, die ruzie maakte met iedereen, en speciaal met mijn moeder. Waarom? Waarschijnlijk omdat zij het dichtst in de buurt was. Daar mijn moeder niets durfde ondernemen tegen 'per ongeluk' losgelaten waakhonden, die onze bloembedden vertrapten, tegen achteloos op ons tomatenveldje gestorte mest, tegen in onze serre rondfladderende kippen, greep de buurvrouw aan de andere zijde in. Zij was een fors rechtlijnig vrouwmens, dat mijn moeder waarschuwde iets te ondernemen, want zij zag in dat de zaken van kwaad tot erger zouden voortgaan. Zij kreeg gelijk. Op een kwade dag bleek buurvrouw links haar waslijn van haar

appelboom te hebben gespannen tot aan de pereboom van buurvrouw rechts. Ons uitzicht op velden en beemden werd plotseling vervangen door het panorama van baaien broeken, hemden, rokken. Buurvrouw rechts kwam in het geweer. Zij belegde een krijgsraad met mijn moeder. 'Wij wachten nog één Maandag,' zo hoorde ik de buurvrouw rechts zeggen. 'Dan moet het afgelopen zijn.' De lang verbeide Maandag kwam, en daarmee de hervertoning van de volledige verzameling van borstrokken, broeken, hemden. Buurvrouw van rechts kwam mijn moeder halen. Ik hoorde fluisteren in de keuken, en rammelen met bestek. Ik loerde door het raam naar buiten. Daar ging mijn moeder, ons broodmes in haar handen, gelijk Judith die Holophernes een kop kleiner ging maken, ik had dat verhaal zojuist op school gehoord. Ik rende naar buiten, maar zorgde buiten ieders schootsveld te blijven.

'Nú,' sprak buurvrouw rechts. 'Maar ze zal me vermoorden,' wierp mijn moeder tegen. 'Daar ben ik dan bij,' antwoordde de buurvrouw grimmig, maar geruststellend. Het mes flikkerde in de zon, het blonk tegen de bast van de pereboom, het schoot vooruit.

Langzaam en plechtig daalden waslijn en borstrokken naar de aarde. Windvlagen slierden het wasgoed door de modder. Bij de pereboom stonden twee vrouwen pal voor elkaar, terwijl aan de andere zijde een schuimbekkende buurvrouw haar bezwadderde was bij elkaar griste. Tierend trok zij af. Vanaf die dag is haar waslijn niet meer voor onze tuin gespannen.

Ik wilde tekenen. Maar ik begreep dat ik met tekenen en schilderen niet spoedig mijn brood zou kunnen verdienen. Een tekenleraar gaf mij privélessen, een illustrator opdrachten als oefeningen. Intussen besloot ik een baan te zoeken, ik haalde in drie maanden diploma's voor typen zowel als voor steno. Toen was het dat mijn moeder op een middag thuiskwam. Nuchter als altijd zei ze: 'Zo. Je staat ingeschreven aan de Academie Minerva in Groningen. Ik heb ook een kamer voor je gehuurd.' Ze keek alsof zij het zelf niet geloofde. Toch hadden zij en mijn vader, die mij veel liever in het degelijk beroep van onderwijzeres hadden gezien, samen daartoe besloten.

Ik realiseerde mij dat zij snel alles geregeld had omdat zij wist dat twijfels haar mogelijk van besluit zouden kunnen doen verande-

ren. Die nacht kon ik niet slapen. Ik weet niet wie de teleurstelling bitterder woog, toen een week later bleek dat Minerva overingetekend was, dat het de directie speet dat, enzovoort. Mijn moeder had toen reeds bereikt dat ik mij niet zo gauw meer liet ontmoedigen. Ik kwam op de Amsterdamse kunstnijverheidsschool terecht.

Zij maakte mogelijk wat onmogelijk leek, deed wat zij niet durfde en was er ook als zij er niet was. Maar als zij ziek was voelde ik mij diep ongelukkig, desolaat, als ik niet uit de tuin kon komen lopen, aan haar schort frutselen en weg zijn. Haar werk werd waargenomen door ons dienstmeisje Willy, een kloek vrouwspersoon in mijn ogen. Later meldde mijn moeder mij haar leeftijd: veertien jaar. Gedwongen door de nood moest ik toen wel, druk pratend tegen Willy's schortebanden, *haar* overal in huis nalopen. Het huis was woest en ledig zonder mijn moeders zwijgende bedrijvigheid, die de knoestige Willy nu zo goed en kwaad mogelijk waarnam. En dat was kwaad, die morgen, toen Willy de melk gekookt had en de pan vervolgens naar de kelder bracht om te doen koelen. Daar ging zij, mij in haar kielzog, voor ons uit de wolkkolom van damp, die aan de pan ontsteeg. Ik liet Willy geen ogenblik uit het vizier en stond vlak achter haar toen zij de kelderdeur opende om af te dalen. Vlijmscherp herinner ik mij de rode treden, de rode tegels diep beneden ons. Halverwege de trap riep Willy met een stem als een gestopte trompet ‘Staan blijven. Niet hier komen.’ Had zij dat nu maar niet gezegd. Nu moest ik de uitdaging van de gapende kelder aan. ‘Ik kom toch,’ heeft mijn moeder, ver weg in de ziekenkamer, mij nog horen roepen. En reeds aanvaardde ik de afdaling, achter Willy aan. Die had net de keldervloer bereikt en zette de oranje pan met kokende melk onder aan de trap, en daarin zit dan weer het verschil tussen Willy's en moeders. Op dat moment had ik de vastigheid onder mijn vijfjarige voeten reeds verloren (ik klom en daalde nog zoals een kleuter doet: voetje bijtrekken, weer een voetje) aan een uitgesleten traptree, ik struikelde, viel, en roetste bonkend op mijn ruggewervels de treden af en plonsde in de kolkende massa schuim, waarin ik half verdween.

Van de ontsteltenis daarna weet ik maar weinig: wel het op handen en voeten, bitter schreeuwend de trap opklauteren, klets-

natte hemdjes, broekjes, truitjes, aan mijn verbrande lijf, één visioen van rode pijn en roepen om mijn moeder. En daar was zij, mijn moeder, in wit lang nachthemd, het lange haar los over de schouders, op blote voeten, en dat terwijl er bij haar gestoomd moest worden, met een ketel. Hoewel wij telefoon hadden rende zij handenwringend naar de juist aanbellende bakker: 'Gauw, bel een dokter,' schreeuwde zij, 'toe man schiet op'. In zijn verbouwereerdheid rende de man, met achterlating van broodmand en doek naar een perceel dat ook telefoon had. Ik weet niet meer dat er een dokter kwam. Niet dat mijn rug één bolle brandblaar was, waaroverheen behoedzaam dekenbogen gehangen werden, niet van de natte compressen die mijn moeder elk uur verwisselen moest. Zes weken op je buik liggen is lang. De dominee kwam op bezoek, voor mij, niet voor mijn vader. Zwartbuikig stond hij daar, in zijn jacquet, en hij gaf mij een reep chocola die ik alleen, en ogenblikkelijk, op mocht eten. Iets zeer bijzonders: ten eerste deelde men zijn reep met anderen, ten tweede mocht men zijn eetlust niet bederven, de Ster was er nog niet om zoveel domheid te ontzenuwen. Bloemen, kadootjes, snippers, scharen, stapels papieren om te tekenen en te schrijven, wie droeg ze aan, als de compressen ieder uur? Mijn moeder. Van wat ze zei weet ik niets meer. Dat ze er was wél. Zo is dat blijven gaan, ook later, op haar hoekige manier, wantrouwig jegens emoties, en niettemin aanwezig.

Maar

> 'Van de taal werd een spaarzaam gebruik gemaakt:
> liefkozingen moesten worden ontvreemd.'

Ania Bien

Ania Bien werd geboren in Krakau, Polen in 1946, woonde in de Verenigde Staten tot 1973, maakt tekeningen en foto's, bezocht Ateliers 63 *in Haarlem en woont en werkt nu in Amsterdam*.

Het zich ontvouwende moment

Zijn
Gewaar zijn
Zien
Zien van het zich ontvouwende moment
Bewustzijn
Bewust zijn van het hier en nu

Ruimte en tijd

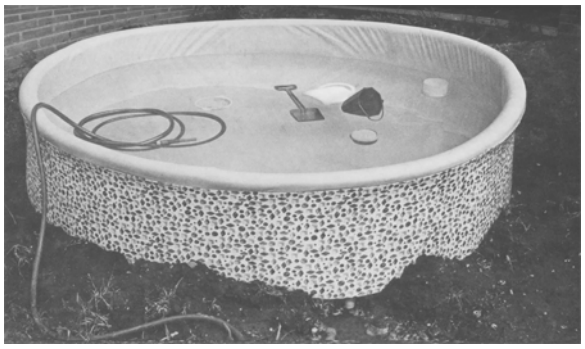

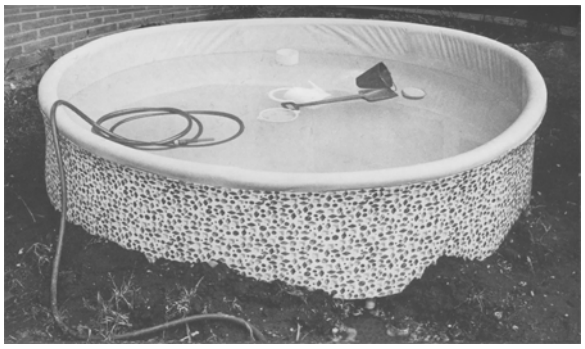

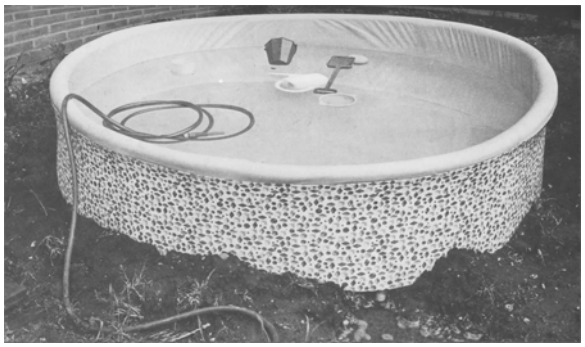

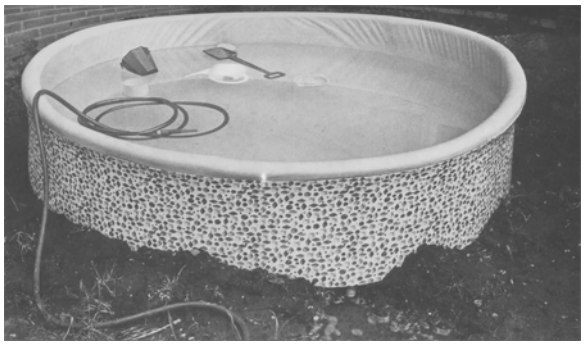

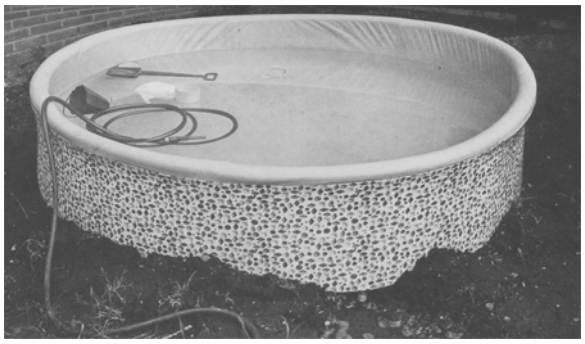

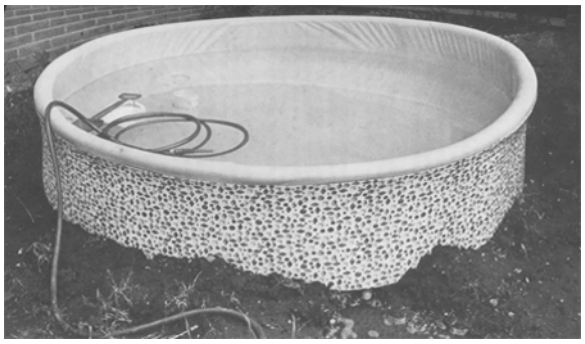

Katty Lensen

De hel

Met een zuchtend geluid gingen de deuren automatisch open toen ze op een bepaald gedeelte van de rubbermat trapte. Kletterend trok ze een boodschappenwagentje uit de lange rij en liep ermee door het draaihekje. Onder het lage, in vakken verdeelde plafond met de witte buisverlichting strekte de supermarkt zich onoverzichtelijk uit.

Ze onderdrukte een gevoel van wanhoop en sloot zich af voor het geluid van de rammelende wagentjes en de geuren, waarvan die van de wasmiddelen overheerste. Toen concentreerde ze zich op haar boodschappen.

Ze was niet met hart en ziel huisvrouw en deed de dingen voornamelijk omdat ze nu eenmaal gedaan moesten worden. Het wekelijkse bezoek aan de supermarkt vond ze haar meest deprimerende taak. Het lage plafond, het witte licht, de weeë lucht en het idee afgesloten te zijn van de wereld daarbuiten benauwden haar. Ze maakte daarom nooit een boodschappenlijstje, want nu was ze gedwongen na te denken en drong de omgeving zich minder aan haar op.

Zo snel mogelijk duwde ze haar karretje door de nauwe gangpaden, van de hoge stapels graaiend wat ze nodig had. Het kostte haar vandaag moeite om na te denken. Meer nog dan anders hinderde haar de onnatuurlijke warmte en de drukte. Echtgenoten van vrouwen die meenden dat ze dit niet alleen aankonden, slungelden onwillig mee en versperden haar de weg. Het kwam haar voor dat iedereen die in een supermarkt liep, er lelijk en afgeleefd uitzag. Ze nam onmiddellijk aan dat dit bij haar ook het geval was. Vandaag ontbraken er kleine kinderen. Hun heldere ogen als ze met bungelende beentjes op het karretje zaten of met hun neus precies ter hoogte van de kauwgomballen stonden, brachten de supermarkt tot zijn juiste proporties terug. Opnieuw onderdrukte ze een vage gedachte die een onafwendbare wanhoop inhield.

Een vergeten artikel dwong haar weer een paar stappen terug te

lopen. Twee kletsende vrouwen versperden massief de doorgang en geïrriteerd drong ze langs hen heen. Ze merkten het niet eens.

Bij de tijdschriften was het mogelijk een glimp echt daglicht op te vangen. Hier verloor ze zoals gewoonlijk ieder besef van tijd door in alle prulbladen haar horoscoop te lezen. Ze geloofde er natuurlijk niets van, maar het viel haar op dat ze deze keer, hoewel vaag, unaniem somber waren. 'Gezondheid: pas op voor water'. Weer die vage gedachte die nu helderder dreigde te worden. In een flits zag ze een hobbelige weg die zich in de duisternis verloor. Natte klinkers glommen in het zwakke licht van een ouderwetse straatlantaarn. Een strook ruig gras met onkruid scheidde de weg van het zwarte water ernaast. Zwart stinkend water dat zich borrelend sloot boven haar hoofd. Wat was dat voor onzin? 'Je kunt niet gek worden als je wilt', mompelde ze. Het was een uitdrukking van haar moeder. Schouderophalend legde ze het tijdschrift terug, keek om zich heen. Zelfs de blote meiden op sommige bladen deden in deze omgeving sexloos aan. Een man naast haar legde met een achteloos gebaar een 'Playboy' weg en voegde zich met een blanco gezicht weer bij zijn vrouw die bij het boterhamstrooisel stond te dubben.

Het slecht sporende wagentje moeizaam om de bochten duwend, kwam ze bij de fijne vleeswaren, de enige afdeling waar je jezelf niet kon bedienen. Er stond een lange rij en zuchtend sloot ze achteraan. Doordat deze afdeling zich hele maal achterin bevond, leken de gangpaden zich van hieruit eindeloos uit te strekken. Zoals elke keer vroeg ze zich af of ze hier ooit weer uit zou komen. Het leek wel of het ene wekelijkse bezoek steeds sneller op het andere volgde. Ze voelde zich duizelig. Haar handen klemden zich om de duwstang van het wagentje. Wat had er in haar horoscoop gestaan? Ze was het alweer volkomen vergeten.

Langzaam schoof de rij op. Toen het haar beurt was, werd ze klam bezweet, want plotseling wist ze niet meer waarom ze hier stond. Fijne vleeswaren, waarom in 's hemelsnaam? Was er iets bijzonders? Kregen ze gasten? In het wilde weg deed ze een bestelling.

Even later wachtte ze weer in een rij, die zo lang was dat ze tussen de pakken waspoeder stond. Maar dit was de rij voor de kassa en straks stond ze met haar boodschappen in de buitenlucht. Vrij,

klaar voor een hele week!

Vrouwen met betaalcheques hielden de boel op. Anderen lieten hun boodschappen op de glijband te hoop lopen, terwijl ze zeurden om een inpakker.

'Steek zelf een poot uit', dacht ze kwaad, duizelig, 'ik wil hier weg'.

Weer die dreigende wanhoop, maar voetje voor voetje schuifelde ze nu in de richting van de rinkelende kassa. Met haastige handen schikte ze eindelijk haar boodschappen in een kartonnen doos en keek uit naar een karretje om ze naar de auto te rijden. Gelukkig, er was er een vrij. Eindelijk klaar. Het drukkende gevoel week. Met een zuchtend geluid gingen de deuren automatisch open toen ze op een bepaald gedeelte van de rubbermat trapte. Kletterend trok ze een boodschappenwagentje uit de lange rij en liep ermee door het draaihekje.

Onder het lage, in vakken verdeelde plafond met de witte buisverlichting strekte de supermarkt zich uit.

Document:

Ethel Portnoy

Valentine de Saint-Point

De werkelijke antithese van de esthetische stroming bekend als Art Nouveau of Jugendstil was niet Art Déco, zoals zo vaak wordt aangenomen, maar Futurisme.

Het Futurisme, waarvan de eerste klaroenstoten gehoord werden in Italië in 1909, wilde de nieuwe bezem zijn die de versleten vormen weg zou vagen in alle takken van kunst - en in de politiek.

Waar aan de Jugendstil een zekere vrouwelijke stemming niet vreemd is, verheerlijkte het Futurisme alles wat mannelijk is of daarvoor doorgaat. De Jugendstil vond haar inspiratie in de natuur en in organische vormen; het Futurisme proclameerde de schoonheid van de technologie en de machine. De Jugendstil verheerlijkte de vrouwelijke anatomie, het Futurisme raceauto's, locomotieven en vliegtuigen. De Futuristen maakten er geen geheim van dat zij neerkeken op het vrouwelijke of wat zij daarvoor aanzagen, en de nobelste menselijke of beter mannelijke activiteit was in hun ogen de oorlog.

Het Futurisme zette haar stempel op de schilder- en beeldhouwkunst en de muziek. Haar literaire manifestaties hadden vooral de vorm van Manifesten, een genre dat door Marinetti en zijn volgelingen met grote vaardigheid werd beoefend. Een aantal van deze manifesten, over allerlei onderwerpen, werd in 1914 in Florence gebundeld onder de titel *I manifesti del Futurismo*.

In deze bundel komen twee manifesten voor van Franse aanhangers van het Futurisme. De ene is van de hand van Apollinaire en de andere van een zekere Valentine de Saint-Point.

Men kan zich afvragen hoe en waarom een vrouw verzeild was geraakt tussen deze verzamelde fallocraten. Was zij misschien mooi? Hoe dit ook zij, haar Manifest, dat hieronder volgt, was zonder twijfel een poging om in de smaak te vallen; Valentine de

Saint-Point is zelfs, zoals men zal zien, plus royaliste que la reine. Het is een vlammende, overspannen tekst, kennelijk het werk van een hysterica.

Een van de interessantste kanten ervan is dat het geschreven werd vlak voordat de grote oorlog uitbrak. Men kan zich afvragen of het Futurisme een van de stromingen was die het uitbreken van de oorlog had helpen veroorzaken of dat het alleen maar als een gevoelige antenne de trillingen had opgevangen van wat er op handen was. Hoe dit ook zij, Valentine de Saint-Point schreef haar Amazoonse apologie van oorlog, compleet met omschrijving van de vrouwelijke bijdragen er toe (le repos du guerrier, het moederschap van heldhaftige zonen) omstreeks dezelfde tijd als waarop Alexandra Kollontai en Rosa Luxembourg massademonstraties organiseerden voor de vrede. Haar tekst is verward en opgewonden en men vraagt zich niet zonder nieuwsgierigheid af hoe zij zich voelde toen de oorlog inderdaad losbarstte: of zij inderdaad haar aanbeden zoon aanspoorde om mee te doen, de zoon die zij tot held had gemaakt van haar roman *Un inceste*.

Een paar jaar geleden kwam een afschrift van deze merkwaardige manifest in mijn bezit doordat ik iemand in Florence had opgespoord die het misschien wel enig overgebleven exemplaar van de eerder genoemde anthologie bezat. Een tijdje lang ben ik in de veronderstelling geweest dat ook de oorspronkelijke Franse tekst verloren was gegaan, maar intussen ben ik er achter gekomen dat de Bibliothèque Nationale in Parijs er een exemplaar van heeft, in de vorm van een pamflet, tesamen met nog een ander manifest van Valentine de Saint-Point, getiteld ‘Manifeste futuriste de la luxure’ (Futuristische manifest van de wellust) dat naar ik me voorstel de moeite waard moet zijn.

Hoewel, als sommige staaltjes van haar gewauwel een maat zijn, misschien toch weer niet. Valentine de Saint-Point had de grootste moeite om zich nuchter uit te drukken en de stijl van twee harer romans, die in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag aanwezig zijn, is op hol geslagen en dweepziek, in de slechtste traditie van D'Annunzio.

Verder is mij over de carrière van Valentine de Saint-Point niet veel bekend. Volgens Pierre Renard, die mij dit afschrift toestuurde, was zij de nicht van de dichter Stéphane Mallarmé (de Saint-Point was een pseudoniem).

Zij publiceerde drie bundels gedichten en kondigde een trilogie aan waarvan ik maar twee delen onder ogen heb gehad: de al genoemde *Un inceste*, en *Un amour* in de Koninklijke Bibliotheek. De Bibliothèque Nationale heeft alleen maar het eerste deel (*Un amour*); het derde deel zou *Un mort* moeten heten maar ik weet niet of het ooit is verschenen. Zou het misschien gaan over haar zoon, die zij verheerlijkte in haar roman *Un inceste*, onder de veelbetekenende naam Siegfried, en kwam hij misschien werkelijk om in de oorlog die zij zo aangeprezen had?

Later moet zij, zoals uit de catalogus van de Bibliothèque Nationale blijkt, naar Cairo zijn gegaan, waar we haar aantreffen in 1927 als de redactrice van een tijdschrift genaamd *Le Phoenix,* 'revue de la renaissance orientale'. Daarna verdwijnt zij uit de geschiedenis of in elk geval dat deel er van dat mij bekend is.

De tekst werd uit het Italiaans vertaald door Jan Schmidt - compleet met de taalfouten en historische onnauwkeurigheden.

Valentine de Saint-Point

Manifest van de Futuristische vrouw

> 25 *maart 1912*
> 'Wij willen de oorlog verheerlijken, het enige reinigingsmiddel van de wereld, het militarisme, het patriottisme, het vernietigende gebaar der anarchisten, de mooie ideeën waarvoor men sterft en de minachting voor de vrouw'
> *(Eerste Manifest van het Futurisme)*

De mensheid is middelmatig. De meerderheid der vrouwen is nóch superieur, nóch inferieur aan de meerderheid der mannen. Beide verdienen dezelfde minachting.

Het geheel der mensheid was nooit iets anders dan een kweekbodem waaruit de genieën en helden der beide seksen opschoten. Maar, evenals in de natuur, zijn er voor de mensheid gunstige en ongunstige momenten voor een opbloei. In de zomers van de mensheid, wanneer de aarde brandt onder de zon, is er een overvloed aan genieën en helden. Wij staan nu aan het begin van een lente; ons ontbreekt nog een overvloed aan zon, dwz. aan vergoten bloed.

Niet de vrouwen, evenmin als de mannen, zijn verantwoordelijk voor deze stagnatie waaronder de wezens lijden die werkelijk jong en rijk aan bloed en lymfe zijn.

HET IS ABSURD DE MENSHEID IN VROUWEN EN MANNEN IN TE DELEN; ZIJ BESTAAT SLECHTS UIT VROUWELIJKHEID EN MANNELIJKHEID.

Ieder supermens, iedere held, voor zover episch, ieder genie, voor zover werkelijk groot, is slechts dan de bewonderenswaardige expressie van een ras en een tijdperk, wanneer hij op een bepaald moment vrouwelijke en mannelijke elementen in zich verenigt, dwz. een volledig mens is.

Iemand die uitsluitend viriel is, is niets anders dan een bruut; iemand die uitsluitend vrouwelijk is, is niets anders dan een verwijfd wezentje.

Dit geldt evenzeer voor collectiviteiten en episodes van het mensdom als voor individuen. Vruchtbare periodes, waarin het grootste aantal genieën en helden opschieten uit de fermente-

rende bodem, zijn die welke rijk zijn aan mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Periodes die alleen oorlogen kenden en die arm waren aan representatieve helden vanwege het feit dat ze opgingen in een golf van heroïek, waren periodes die uitsluitend viriel waren; die welke het heroïsche instinct miskenden en zich, gericht op het verleden, verdeden met dromen van vrede, waren periodes waarin de vrouwelijkheid overheerste.

Wij nu, leven aan het einde van één van dergelijke periodes. WAAR VROUWEN ZOWEL ALS MANNEN HET MEEST GEBREK AAN HEBBEN IS VIRILITEIT.

Daarom juist heeft het Futurisme met al haar overdrijving gelijk.

Om een zekere viriliteit aan onze verwekelijkte rassen terug te geven moeten ze, eventueel aan de haren, naar de viriliteit gesléépt worden.

We moeten aan allen, vrouwen en mannen, beiden even zwak, een nieuwe energieleer opleggen, om een periode van hoogstaand mensdom te bereiken.

Iedere vrouw moet niet alleen vrouwelijke deugden bezitten maar ook mannelijke kwaliteiten, anders blijft het een verwijfd wezentje. En de man die alleen beschikt over de kracht van de mannetjesputter blijft bij gemis aan intuïtie, alleen maar een bruut.

Evenwel, in het tijdperk van vrouwelijkheid waarin we leven, is alleen een overdrijven in tegenovergestelde richting heilzaam EN MOET MEN ZICH DE BRUUT TEN VOORBEELD STELLEN.

Géén vrouwen meer wier ‘armen, in volle bloesem, zich vastklampen aan hun knieën, op de ochtend van het vertrek’ die de soldaten moeten vrezen, ziekelijke vrouwen die zwakte en ouderdomskwaaltjes in stand houden, terwijl ze hun mannen domesticeren voor hun eigen plezier of materiële verzorging. Géén vrouwen meer die alleen voor zichzelf kinderen maken en ze behoeden voor ieder gevaar, voor ieder avontuur, dwz. voor iedere vreugde, en die het recht van hun dochter op liefde en van hun zoon op oorlog betwisten! Géén vrouwen meer die als poliepen op hun haardsteden zitten en met hun tentakels al het bloed van hun mannen uitzuigen en hun kinderen bloedarm maken maar: VROUWEN DIE BEESTACHTIG LIEFHEBBEN EN JUIST IN

HUN BEGEERTE HUN VERNIEUWENDE KRACHT DOEN OPGAAN.

Vrouwen zijn Erinyen, Amazones, Semiramiden, Jeanne d'Arcs, Jeanne Hachettes; Judiths en Carolines *(sic)* Corday, Cleopatra's en Messalina's, strijdsters die heviger van zich afslaan dan mannen, die opzwepend liefhebben, vemietigsters die, de breekbaarsten smorend, in een overwinningsroes of wanhopend met een wanhoop 'die het hart geheel uitput', bijdragen tot de natuurlijke selektie.

Brachten volgende oorlogen maar heldinnen als zo'n schitterende Caterina Sforza tot leven die, terwijl ze de verdediging van haar belegerde stad leidde, en vanaf de muren zag dat de vijand het leven van haar zoon bedreigde teneinde haar te verplichten zich over te geven, heldhaftig haar geslachtsdeel liet zien en schreeuwde: 'Doodt hem maar! Ik heb nog altijd m'n kut om nieuwe te maken!'

Ja, 'de wereld is zwanger van wijsheid', maar de vrouw is uit instinct niet wijs, niet vredelievend en niet goed.

Omdat haar ieder gevoel voor maat ontbreekt, wordt ze in een slaperige periode van het mensdom té wijs, té vredelievend, té goed.

Haar intuïtie, haar verbeelding zijn tegelijkertijd haar kracht en haar zwakheid.

Ze is een massamens: ze maakt haar opwachting voor helden, maar, als die er niet zijn geeft ze haar steun aan imbecielen. Volgens de apostel, opwekker van de geest, offert de vrouw, verwekster van het vlees, of heelt, laat het bloed vloeien of stelpt het, is strijdster of verpleegster.

Eenzelfde vrouw, die op de rails gaat liggen om te verhinderen dat de soldaten ten oorlog trekken, werpt zich in een andere periode, al naar gelang de ideeën die in zwang zijn, wat weer afhankelijk is van de gebeurtenissen van het ogenblik, om de nek van een zegevierende sportheld.

Vandaar dus dat geen enkele revolutie de vrouw vreemd mag blijven en vandaar waarom men, in plaats van de vrouw te minachten, een beroep op haar moet doen.

Het is de vruchtbaarste overwinning die men maar kan behalen, en de meest stimulerende, die op haar beurt haar recruten in getal zal doen toenemen.

Maar men late het Feminisme erbuiten. Het Feminisme is een politieke dwaling. Het Feminisme is een denkfout van de vrouw, een fout die haar instinct zal inzien.

MEN MOET DE VROUW GEEN VAN DIE RECHTEN TOEKENNEN DIE DOOR HET FEMINISME WORDEN OPGEËIST. HET TOEKENNEN VAN DIE RECHTEN ZOU WEL NIET DE WANORDE SCHEPPEN DIE DOOR DE FUTURISTEN WORDT VERWELKOMD, MAAR ZOU JUIST EEN TE VEEL AAN ORDE OPLEVEREN.

Het toekennen van plichten aan de vrouw staat gelijk met het haar doen verliezen van haar vruchtbaarheidspotentieel. De redeneringen en deducties van het Feminisme zullen haar oerlot niet ongedaan maken, maar haar slechts vervalsen en dwingen zich via omwegen te manifesteren, wat tot nog grotere misstanden leidt.

Al eeuwen beukt men tegen het instinct van de vrouw, men vraagt van haar alleen maar tederheid en gratie. De bloedarme man, gierig op het bloed dat hij heeft, vraagt van haar geen grotere rol dan die van verpleegster. Zij heeft zich laten overstemmen. Maar roep haar een nieuw parool toe, lanceer een strijdkreet en met vreugde zal zij U, haar instinct opnieuw aan de teugel, voorgaan naar onverhoopte veroveringen.

Wanneer uw wapens hun dienst moeten verrichten, zal de vrouw ze laten blinken. Ze zal opnieuw bijdragen tot de natuurlijke selektie.

In feite wist de vrouw, ook al kan zij de ware genie niet onderscheiden, omdat zij slechts afgaat op een voorbijgaande roem, de sterkste, de overwinnaar, degene die triomfeerde door eigen spierkracht en moed, te huldigen. Er kan voor haar geen misverstand bestaan over die superioriteit die zich met geweld opdringt.

LAAT DE VROUW HAAR WREEDHEID EN GEWELDDADIGHEID HERKRIJGEN DIE MAKEN DAT ZIJ ZICH, tot verminkens toe, OP HAAR OVERWONNENEN STORT OM HET FEIT DAT ZIJ OVERWONNEN ZIJN. Houdt op haar geestelijke rechtvaardigheid te preken die zij tevergeefs onder dwang zich eigen maakt.

VROUWEN, WORDT WEER OP SUBLIEME WIJZE ONRECHTVAARDIG, ZOALS DE NATUURKRACHTEN!

U zult, bevrijd van iedere controle, nadat U Uw instinct hebt hervonden, Uw plaats hernemen onder de Elementen, waarbij U Uw lot tegenover de bewuste wil van de man stelt.

Wees een egoïstische en harde moeder, die haar kleintjes afgunstig bewaakt en alleen zogenaamde rechten en plichten tegenover hen heeft ZOLANG ZE UW BESCHERMING FYSIEK NODIG HEBBEN.

Laat de man, als vader of als zoon, bevrijd van het gezin, z'n eigen leven van dapperheid en verovering leiden, zodra hij er de fysieke kracht voor heeft.

De man die uit zaaien gaat, stopt niet bij de eerste voor die hij bevrucht.

In mijn 'Poèmes d'Orgueil' evenals in 'La Soif et les Mirages' heb ik het sentimentalisme als een verachtelijke zwakheid verworpen, omdat het krachten tegenhoudt en smoort.

DE WELLUST IS ZO'N KRACHT, omdat zij de zwakken vernietigt en de krachtigen opwekt hun energie te gebruiken ten bate van hun verjonging. Ieder heroïsch volk is sensueel, de vrouw is daarom zijn meest verheven trofee.

Een vrouw moet moeder of geliefde zijn. Ware moeders zullen altijd middelmatig liefhebben, en vrouwen die liefhebben zullen uitermate ontoereikende moeders zijn. Gelijkwaardig tegenover het leven vullen deze twee vrouwen elkaar aan. Een moeder die een zoon krijgt creëert toekomst door middel van verleden. Een vrouw die liefheeft maakt begeerte vrij die naar de toekomst leidt.

We besluiten:

De vrouw die met haar tranen en haar sentimentaliteit de man aan haar voeten gekluisterd houdt is minder dan de prostituée, die haar pooier in ijdele waan aanzet met een revolver in z'n vuist, haar hooghartige heerschappij over het uitschot van de stad te handhaven. Zo'n vrouwspersoon cultiveert tenminste een energie, die voor betere zaken gebruikt zou kunnen worden.

U, VROUWEN DIE TE LANG OP EEN VERKEERD SPOOR ZAT IN GEMORALISEER EN BEVOOROORDEELDHEID, KEERT TERUG TOT UW SUBLIEME INSTINCT: TOT GEWELDDADIGHEID EN WREEDHEID.

Maakt zonen - het bloed eist nu eenmaal zijn tol - terwijl de man oorlogt en strijdt en doet, terwijl U Uw offer aan het Heroïsme brengt, wat het Lot U oplegt.

Voedt ze niet op voor Uzelf, dwz. ter hunner breideling, maar in grote vrijheid, ten bate van hun volledige ontplooiing.

Zet de man, in plaats van hem slaaf te maken van een verwerpe-

lijke sentimentele behoeftenbevrediging, en Uw zonen aan zich te vermannen.
Weest U degenen die hen maakt. U heeft alle macht over hen.
U BENT DE MENSHEID HELDEN VERSCHULDIGD. GEEFT ZE HAAR.

Vertaald uit het Italiaans door Jan Schmidt

Kate Chopin (1851-1904)

Kate Chopin werd in 1851 als Katherine O'Flaherty geboren in St. Louis (USA). Haar vader was een welgestelde immigrant uit County Galway (Ierland) en haar moeder was van Franse afkomst. Toen ze op haar negende jaar naar de Academie van het Heilige Hart ging sprak ze vloeiend Frans en Engels. Als jong meisje gaf ze al verre de voorkeur aan 'het haar zo dierbare lezen en schrijven' boven het 'vioolgeschraap, fluitgetoeter en hoorngeblaas' van de gemeenschap van St. Louis. Ze trouwde op haar twintigste en verhuisde naar Cloutierville dat in het vruchtbare gebied rond Cane River in het district van Natchitoches ligt. Deze plek vormde de achtergrond en inspiratie van vele van haar verhalen over haar Creoolse en Indiaanse (Cajun) buren. Toen haar man in 1882 plotseling aan de moeraskoorts stierf, ging ze met haar zes kinderen weer terug naar St. Louis en begon serieus te schrijven. Volgens overlevering is ze over haar leven in Louisiana gaan schrijven omdat haar dokter haar had aangeraden dit te doen als een therapie voor de eenzaamheid die ze als weduwe ondervond.

Ze bestudeerde de Franse schrijvers die ze het meest bewonderde, Flaubert en De Maupassant. In 1890 gaf ze op eigen kosten haar eerste roman uit. Haar korte verhalen, die door Jean Stafford vergeleken zijn met die van De Maupassant, verschenen in Vogue *en* Century. *Na het verschijnen in 1899 van* The Awakening *(Het Ontwaken), een roman over rassenvermenging en de liefde van een vrouw voor een man die niet haar echtgenoot is, werd ze door de gemeenschap van St. Louis verstoten en haar werk werd door uitgevers en de redakties van tijdschriften geboycot. De roman waarin openhartig over seks wordt gepraat, werd door de* St. Louis Republic *beschouwd als 'te sterke drank voor morele baby's' - 'het zou het etiket "vergif" moeten dragen.' Lang na haar dood verklaarden de kritici dat het boek van een bijzondere schoonheid was en een voorloper van het werk van D.H. Lawrence en Simone de Beauvoir, gezien de wijze waarop ontrouw en seksueel geluk behandeld werden. De hoofdpersoon van* The Awakening, *Edna Pontellier, een moeder van twee kinderen die verliefd wordt op een jongere man is vergeleken met Hester Prynne, Emma Bovary en Isabel Archer.*

Na het schandaal dat door haar boek werd veroorzaakt verscheen er niets meer van Kate Chopin. In 1904, na een hete dag die ze op de tentoonstelling van St. Louis had doorgebracht, stierf ze plotseling aan een hersenbloeding, hoewel er ook een overlevering bestaat dat ze na deze grote teleurstelling zelfmoord heeft gepleegd. Zeker is dat het schandaal over The Awakening *haar leven heeft verwoest*.

De geschiedenis van een uur

Omdat men wist dat mevrouw Mallard aan een hartkwaal leed droeg men er zeer veel zorg voor haar het nieuws van de dood van haar echtgenoot zo voorzichtig mogelijk mede te delen.

Het was haar zuster Josephine die het vertelde, in gebroken zinnen, met gesluierde zinspelingen die onthullend waren in hun halve bedektheid. Richards, de vriend van haar echtgenoot was er ook, dichtbij haar. Toen het bericht van de treinramp gekomen was, met de naam van Brently Mallard bovenaan de lijst met 'gedoden', was hij het die naar het kantoor van de krant was gegaan. Hij had nog even de tijd genomen zich door een tweede telegram van de waarheid van het bericht te overtuigen, alvorens zich te haasten om wellicht andere, minder voorzichtige, minder tedere vrienden voor te zijn in het brengen van de treurige tijding.

Ze hoorde het verhaal niet aan met dat verlammend onvermogen het te aanvaarden, waarmee zovele vrouwen een soortgelijk verhaal aangehoord hebben. Ze weende meteen, met een plotselinge heftige overgave, in de armen van haar zuster. Nadat haar hevige vlaag van smart tot bedaren was gekomen ging ze weg, alleen, naar haar kamer. Ze stond niet toe dat iemand haar volgde.

Er stond een gemakkelijke, ruime leunstoel bij het open raam. Hierin liet ze zich zakken, gedrukt door de lichamelijke uitputting die haar nooit losliet, die tot diep in haar ziel leek te reiken. Ze kon de bomen zien op het open pleintje voor het huis, die helemaal leken te trillen van het nieuwe lenteleven. De heerlijke geur van regen hing in de lucht. Beneden op straat liep een marskramer met zijn waren te venten. Ver weg zong iemand een lied, de zwakke tonen ervan bereikten haar oren, onder de dakrand kwetterden ontelbare mussen.

Hier en daar zag ze flarden van de blauwe hemel tussen de wolken die bij elkaar waren gekomen en zich in het westen, tegenover haar raam, hadden opgestapeld.

Ze zat met haar hoofd achterover in het stoelkussen, roerloos, behalve wanneer er een snik opkwam in haar keel die haar een beetje deed schokken, als een kind dat zichzelf in slaap heeft gehuild maar in zijn dromen door blijft snikken.

Ze was jong, ze had een kalm, mooi gezicht, waaruit terughoudendheid sprak en zelfs een zekere kracht. Maar nu lag er een doffe blik in haar ogen, die als verstard naar een van die flarden blauwe lucht in de verte staarden. Haar blik was niet nadenkend, maar duidde eerder op een opschorting van het verstandelijke denkproces.

Iets was in haar aan het opkomen, ze wachtte erop, angstig. Wat was het? Ze wist het niet; het was te subtiel, te ongrijpbaar om er een naam aan te kunnen geven. Maar ze kon het voelen, vanuit de hemel werd ze er door bekropen, het reikte dwars door de geluiden, de geuren en kleuren waarmee de lucht was gevuld naar haar.

Haar borst bewoog nu onstuimig op en neer. Ze begon dit ding dat haar naderde, dat bezit van haar wilde nemen te herkennen, ze worstelde ermee en trachtte het met haar wil te verjagen - haar wil die even machteloos was als haar twee slanke blanke handen zouden zijn geweest.

Toen ze zich overgaf ontsnapte een kort gefluisterd woordje aan haar half geopende lippen. Zachtjes herhaalde ze het keer op keer: 'Vrij, vrij, vrij!' De afwezige starende uitdrukking, en de angstige die daarop gevolgd was, waren uit haar ogen verdwenen. Haar blik bleef scherp en helder. Haar polsen klopten hevig en elke centimeter van haar lichaam werd door het voortjagende bloed verwarmd en ontspannen.

Ze vroeg zich niet af of ze soms niet in de ban was geraakt van een monsterachtige vreugde. Haar helder en verhoogd waarnemingsvermogen maakte het mogelijk dit idee als onbeduidend te verwerpen.

Ze wist dat ze weer zou gaan huilen zodra ze de tedere vriendelijke handen zou zien, gevouwen in de dood; dat gezicht dat nooit anders dan met liefde naar haar had gekeken, star en grijs en dood. Maar als ze langs dat bittere ogenblik heenkeek zag ze een lange stoet van jaren die komen zouden, die totaal aan haar zouden toebehoren. Ze opende en spreidde haar armen ervoor, ze verwelkomde ze.

In de komende jaren zou er niemand zijn om voor te leven; ze zou leven voor zichzelf. Er zou geen krachtige wil zijn die haar omboog met die blinde volharding waarmee mannen en vrouwen geloven dat ze het recht hebben hun persoonlijke wil aan een

mede-wezen op te kunnen leggen. Zoals ze het nu zag, in dit korte verlichte ogenblik, scheen het haar toe dat een dergelijk gedrag niet minder een misdaad was of het nu met goede of slechte bedoelingen geschiedde.

Toch had ze hem lief gehad - soms. Dikwijls had ze dat niet gedaan. Wat deed het ertoe. Hoe kon liefde, dat onopgeloste mysterie, tellen ten opzichte van dit bezit, deze persoonlijke geldingsdrang welke ze plotseling als de sterkste drang van haar wezen herkende.

'Vrij, vrij in lichaam en ziel!' bleef ze maar fluisteren.

Josephine zat buiten de gesloten deur geknield en smeekte met haar lippen bij het sleutelgat om toegelaten te worden. 'Louise doe de deur open! Ik bid je, doe open - je maakt jezelf nog ziek. Wat ben je aan het doen, Louise? Doe in hemelsnaam de deur open!'

'Ga weg, ik ben mezelf niet ziek aan het maken.' Nee, door dat geopende raam dronk ze gretig van een waar levenselixer.

Ze liet haar verbeeldingskracht genieten van de dagen die komen zouden. Lentedagen, zomerdagen, allerlei dagen die van haar zouden zijn. Ze zuchtte een schietgebedje, dat haar leven lang mocht zijn. Nog pas gisteren had ze gedacht dat haar een lang leven beschoren zou kunnen zijn en gehuiverd.

Uiteindelijk stond ze op en opende de deur voor de bemoeienissen van haar zuster. Er lag een koortsige, triomfantelijke blik in haar ogen, onbewust nam ze een houding aan als was ze de godin der Zege. Ze omvatte de taille van haar zuster en samen daalden ze de trap af. Beneden stond Richards hen op te wachten.

De voordeur werd geopend door iemand met een huissleutel. Brently Mallard kwam binnen, een beetje verreisd, met zijn aktetas en paraplu netjes in de hand. Hij was ver van de plek van het ongeluk vandaan geweest, hij wist niet eens dat er een ongeluk gebeurd was. Hij bleef staan, verbouwereerd van de snerpende gil van Josephine, van de snelle beweging van Richards die voor hem ging staan om zijn vrouw het zicht op hem te beletten.

Maar Richards was te laat.

Toen de dokters kwamen zeiden ze dat ze aan een hartkwaal was gestorven - aan moordende vreugde.

Vertaling: Judith Smedts

Poëzievertalingen:

Marlene A. Geffin

On saturday I gave myself to a woman
to breasts
to fingers
to mushy cigarette breath and
furry vaginal softness

On Saturday I gave myself to
cockless sex and then
I watched
and waited
and dropped into the heavy
sweat sea of woman loving
woman

(in: *San Francisco Gay Free Press*, December 1970).

Afgelopen zaterdag
leverde ik me over aan een
vrouw,
aan borsten, aan vingers,
aan cigaretten die ik vaag rook en
aan het binnenbont van een vagina
die ik vaag voelde.

O ja, zaterdag gaf ik mij over aan
niet-hanige seks en toen
wachtte ik
en verwachtte ik
en viel ik
in de zachte zoete zware zee
van een vrouw,
met huid en alle haartjes overgeleverd aan een
vrouw.

Georgette Cerrutti

Raining the water

We are connected further than time allows.
We are the same race.
We are Cherokees.
In the early morning
we descend different hills.
I am overcome by your plumage,
green and red feathers,
almost a Christ light
fanning your head.
I have bowed to you in rivers.
I have bowed to you in glassy stones.
I bow to you now.
And you bow.
And our green and red headresses
dance the dust.

Liefdes draden tussen ons
reiken van vóór tijd begon,
van uitgestorven ras zijn wij
Elke zonsopgang bestijgen
wij ieder een eigen heuvel.
Jouw vedertooi,
een groenroodgouden waaier-
kroon op je voorhoofd,
is mijn éénpuntig vergezicht,
mystiek oplichtend.
Ik boog naar je over ooit
aan de oever van de rivier
boven glasachtig steen.
Ik buig naar je over nu,
jij naar mij,
onze roodgroengouden hoofdtooi
tot in het stof.

I met you once,
wingtip, the most delicate
part of a bird in a
brace of birds:
woodpeckers with streaming crowns,
cardinals,
hopping linnets.
Small and yellow perhaps you
were a finch.
You were folded
and laughter beaded your breast.
Perhaps you chose to be invisible
and your eyes fanned the other eyes shut.
Only I saw.
I could no more touch than you fly.
I was ashamed of my grayness,
of my old woman's beak.
I was afraid they had told you
I was crazy,
I ate myself slowly and in pieces,
that I was in love with a dark prince.
I was a dead star
past sending light.
How could I expect you
to feed at my center?

(in: *Amazon Poetry*, New York 1975).

In een vlucht spechten met
wapperende kuiven,
roodkuifvinken, vlasvinken,
raakte ik je ooit
bij je vleugeltop,
je subtielste plekje,
in vogelvlucht, even maar.
Klein en geel was je,
misschien een goudvink,
opgevouwen in je veren,
een lachparel op je borst.
Misschien ook wel onzichtbaar,
iedereen verblindend,
behalve mij,
en dan slechts nog in vogelvlucht.
Stralende, ik schaamde me:
grauw was ik, met
een oudevrouwevogelbek.
Misschien zeiden ze je wel
dat ik gek was,
dat ik mezelf langzaam opvrat
dat ik iets had met een Zwarte Prins.
Ik, uitgedoofde dode ster,
hoe kon ik hopen je ooit
te vervullen,
buik aan buik?

Audre Lorde

Love Poem

Speak earth and bless me
with what is richest
make sky flow honey out of my hips
rigid as mountains
spread over a valley
carved out by the mouth of rain.

And I knew when I entered her I was
high wind in her forest hollow
fingers whispering sound
honey flowed
from the split cups
impaled on a lance of tongues
on the tips of her breasts on her navel
and my breath
howling into her entrances
through lungs of pains

Greedy as herring-gulls
or a child
I swing out
over the earth
over and over
again.

(in: *Amazon Poetry*, New York 1975).

Liefdeslied

Gij, aarde, spreek, zegen
mij met uw weelderigheden,
dauwt hemelen van boven
honing over mijn heupen,
de steile heuvels
weerszij van het dal,
door regen doorsneden.

Toen ik tot haar inging, wist ik mij
wilde wind in haar holle bospaden,
fluisterende vingers,
duizend tongespeerpunten
gedoopt in honing
op haar tepels haar navel,
mijn adem fluitend
in haar geheime holen,
pijnlijke paden van verrukking.

O aarde nu, o aarde,
gretig als de zilvermeeuw,
gulzig als een baby,
verlustig ik me
onrustig rustig
aan je in je op je over je
steeds
weer.

Rita Mae Brown

Sappho's reply

My voice rings down through thousands of years
To coil around your body and give you strength,
You who have wept in direct sunlight,
Who have hungered in invisible chains,
Tremble to the cadence of my legacy:
An army of lovers shall not fail.

(in: *Amazon Poetry*, New York 1975).

Mijn stem klinkt en dringt door duizenden jaren,
omvlecht jullie lichamen en kleedt je met kracht,
jullie die zonlicht slechts tranen bracht,
honger en ketens, zij het onzichtbare,-
o beef bij mijn erfenis, doorvoel mijn kadans:
een leger geliefden velt nu haar lans.

Robin Morgan

fragment uit Goodbye to all that, *in:* Women's Liberation, Voices from the present.

> We are rising, powerful in our unclean bodies; bright glowing mad in our inferior brains; wild hair flying, wild eyes staring, wild voices keening; undaunted by blood we who hemorrhage every twenty-eight days; laughing at our own beauty we who have lost our sense of humor; mourning for each precious one of us might have been in this one living time-place had she not been born a woman; stuffing fingers into our mouths to stop the screams for fear and hate and pity for men we loved and love still; tears in our eyes and bitterness in our mouths for children we couldn't have, or couldn't *not* have, or didn't want, or didn't want *yet*, or wanted and had in this time and this time of horror. We are rising.

langzaam richten we ons op,-
kracht stroomt nu voelbaar in dat tweederangs lijf van ons,
razernij in dat tweederangs brein van ons,
onze haren los, onze stemmen uitschietend en fel,
wijdopen onze ogen, ongetemd en onaangepast,
wij,
wij die bloeden elke maangang zijn niet bang voor bloed,
wij die de zin voor humor verleerden, keerden ons in en zien
lachend de kracht van wat prettig is aan ons,
wij schreien in spijt en rouw om alle vrouwen die als ze geen
vrouw waren geweest op deze aarde in deze tijd, een leven hadden
geleefd van zoveel hogere waarde,
wij proppen onze mond dicht om te stoppen het gillen van angst,
haat en grief tegen mannen, eens ons toch lief,
wij proeven bittere smaak en regens van tranen om kinderen die
we niet wilden maken, of nog niet wilden maken, of niet kregen
of niet mochten krijgen, en spijtig genoeg toch hebben helpen
verwekken op juist deze plekken in juist deze tijd van afzichtelijke
zaken,
wij,
wij richten ons op.

Vertaling: Hanneke van Buuren

Sippora Stibbe

Sippora Stibbe (1931) publiceerde enkele gedichten en verhalen hier en daar. Dit verhaal is uit De herkenning en andere verhalen.

Na-oorlogs
Naar Idelsdorf bij München

Bij München werden we met onze bagage afgezet. Zij moesten nu een andere richting uit dan wij. Veel gewuif en geroep en verder gingen we.

Hans droeg de grote rugzak en een kleine plunjezak en ik een dubbele, die je langs je hals kon leggen, zodat ze over je borsten hingen. Je kon ze ook over één schouder dragen, zodat er een zak op je rug hing en de andere op je borst. Heel handig.

Al duim opstekend liepen we door, ieder eindje was meegenomen.

We kwamen langs een busstation.

'Als het liften niet lukt, gaan we met de bus verder,' zei ik flink.

'We zien wel,' zei Hans, mijn vriend, helaas tien jaar jonger dan ik.

Maar dat kon ons niets schelen.

Hij stak zijn duim op voor een nare vrachtwagen, die nog stopte ook en ons wel een eind mee wilde nemen.

Het was een korte stoere wagen. Geholpen door twee vrouwen die rechtop stonden geleund tegen de achterkant van de kabine, klommen we achterin. In de bak stonden verder enkele zwarte tonnen van dik plastic, met grote deksels.

De vrouwen droegen witte hoofddoeken, geplooid zoals je dat altijd op plaatjes van russische boerinnen ziet.

Ze vertelden dat ze in een fabriek werkten en deze hoofddoeken moesten dragen, evenals de plastic voorschoten. Ze hadden grote zwarte handschoenen aan van grof weefsel.

We reden weer.

Ik vond het maar stinken op die wagen en kneep om dat aan te geven mijn neus dicht om zo de taalkloof te overbruggen.

'Ja', knikten ze lachend, 'in die tonnen zaten botten, vleesbotten, die gingen naar de fabriek'.

Veel communicatie was er niet, je moest heel hard schreeuwen om je verstaanbaar te maken en steeds herhalen wat je te zeggen had.

Ik had trouwens geen behoefte aan een gesprek.

Na een paar kilometer keek ik toevallig opzij en mijn hart sloeg over van schrik, bij het zien van een wegwijzer. Zeker verkeerd

gekeken. ‘Dachau’, stond er ‘12 km’. Iets verder op weer: ‘Dachau’ en een bordje eronder met ‘K.Z. Gedenkmal’.

Ineens vol droeve herinneringen zag ik oom Ab, die voluit Aäron heette, aan zijn deur staan, leunend met zijn schouders tegen de deurpost.

Altijd stond hij daar. Wanneer ik naar school ging en ook wanneer ik van school kwam.

Dan deed ik net of ik hem niet zag, want ik was bang voor de grote sombere man, die daar maar stond te leunen.

Wanneer hij af en toe bij ons kwam, opgehaald door vader om eens te komen eten, was het eerste wat hij zei, wanneer hij binnen was ‘vergast zijn ze, allemaal vergast’. Vaak had ik daarom een hekel aan oom Ab, omdat zo'n visite menige keer eindigde met huilen van moeder, waarna Fieke en ik ook begonnen.

Op een woensdagavond was hij weer met vader binnengekomen. Hij had voor de eerste keer bloemen bij zich voor moeder en zijn gebruikelijke sombere groet was achterwege gebleven.

Toen hij die donderdagmorgen daarop dan ook aan zijn deurpost leunde, riep ik in het voorbij fietsen ‘dag oom Ab’. Maar hij groette niet terug, hij hoorde het niet eens. 's Middags stond hij sinds maanden niet op zijn plek, maar diezelfde avond kwam de politie vader waarschuwen dat de buren oom Ab, liggend aan de gaskraan hadden gevonden.

‘Misschien is het wel het beste,’ had moeder gezegd.

‘Zag je dat!’ schreeuwde ik naar Hans die me niet verstond door het lawaai dat de vrachtwagen maakte. Hij wees daarbij op zijn oren en haalde zijn schouders op. Met gebarentaal beduidde ik hem te kijken, wanneer ik zou wijzen.

Fanatiek bleef ik naar bordjes turen: daar kwam er weer één ‘Dachau’, en een kleiner eronder ‘K.Z. Gedenkmal’.

Ik wees.

‘Oh,’ ging zijn mond. Verder niets.

De bordjes bleven verschijnen en ik had nog maar één grote angst, dat de vrachtauto juist dáár moest zijn.

Na een driesprong bleven de bordjes, god-zij-dank, rechts van ons liggen. Met een zwaai stopte de vrachtwagen op een groot fabrieksterrein.

Het leek wel alsof uit ieder gat, deur of raam van de fabriek, stoom

kwam. De witte wolken zag je overal vandaan komen. Over het terrein verspreid stonden containers met bloederig spul, waar je zo in kon kijken, doordat we hoog stonden in die vrachtwagen. Er liepen mensen rond, die door de grootte van het emplacement erg klein leken: mannen met petjes op, laarzen aan en bloederige voorschoten omgebonden. Vrouwen waren te herkennen aan hun witte hoofddoeken. Ze duwden containers voort of verdwenen door de een of andere deur de fabriek in.

Weg moest ik hier en ik sprong meteen nadat de wagen stilstond, er van af. Hans reikte me mijn bundel aan en ik rende naar de uitgang en vandaar de weg op.

Hans had uitgebreid de chauffeur bedankt voor de lift en kwam kwaad achter me aan.

'Waar ga je heen? Je bent geloof ik gek geworden'.

Niets zei ik terug, maar liep stevig stappend door zoekend naar een bushalte om terug te gaan en dan gewoon met trein of bus verder te reizen naar onze vakantiebestemming.

Nog vóór we ons doel bereikt hadden, hebben we onze relatie verbroken, omdat we ontdekten dat er meer verschillen tussen ons waren dan overeenkomsten. We waren tè duidelijk van twee verschillende generaties.

Marieke Verheyen

Marieke Verheyen, beeldend kunstenares, studeerde aan de AKI *in Enschede en woont en werkt in Zuidwolde (Gr.)*.

de dubbelzinnigheid van de b.h. marieke verheyen zuidwolde - september 1977

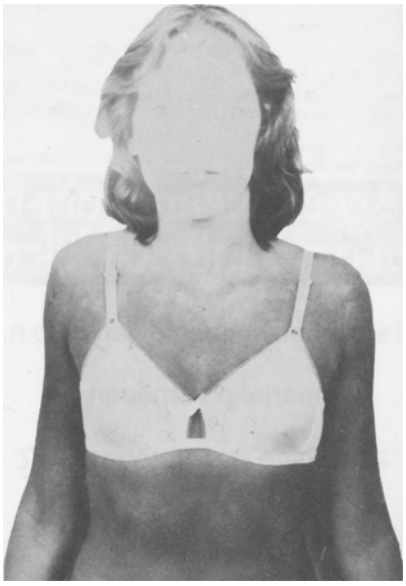

mooier vrouwelijker gelukkiger aantrekkelijker

Hannemieke Stamperius

beëindigde de studies Nederlands en Algemene Literatuurwetenschap, schreef een roman-theoretische verhandeling Het perspectief in ‘Menuet’ *en een proefschrift* Marsman's Verzen. Toetsing van een ergocentrisch interpretatiemodel. *Zij publiceerde naast wetenschappelijke artikelen in* De nieuwe Taalgids *boekbesprekingen in* NRC/Handelsblad *en* De nieuwe linie, *en artikelen over vrouwen en literatuur in o.a*. Maatstaf *en* Opzij. *Momenteel werkt ze aan een boek* Vrouwen en literatuur *voor de Arbeiderspers*.

Vuilnisbak:
Over seksistische 'literatuurkritiek'

1. Vrouwelijke schrijvers worden in de kritiek anders behandeld dan mannelijke.

Stellingen van deze soort wekken altijd onmiddellijk veel verzet. Daarom zal ik deze zo kemachtig geformuleerde uitspraak eerst een beetje verduidelijken, en wel door nuancerend uit te leggen wat hier niet staat. Er staat niet dat vrouwelijke schrijvers altijd anders behandeld worden; en er staat evenmin dat boeken van vrouwelijke schrijvers altijd met negatieve kritiek te maken krijgen. (Af en toe tref ik in kritieken op boeken van vrouwen wel hedendaagse varianten aan van de beroemde uitspraak van Dr. Johnson, die een schrijvende vrouw vergeleek met een hond die op de achterpoten danst: 'Men vraagt zich niet recht af hoe goed, maar juicht omdat het dier het doèt!' Waarmee ik maar wil zeggen dat overschatting ook een vorm van anders behandelen is.)

Maar overschat of onderschat - seksisme betekent (hoewel het woord niet in Van Dale voorkomt): het maken van onderscheid op grond van sekse. En zolang in deze cultuur vrouwen nog een minderheidsgroep zijn en ook als zodanig beschouwd worden, houdt anders behandeld worden altijd in: slechter behandeld worden.

De tegenargumenten die tegen een uitspraak als die aan het begin van dit artikel te berde worden gebracht, zijn altijd dezelfde.

> 'Vrouwen worden niet anders behandeld - als ze maar even goed zijn.'

Maar wie bepaalt dat? De formulering alleen al is tamelijk paternalistisch, en impliceert dat een groep kwaliteitskenners bereid is iemand serieus te nemen en tot die groep toe te laten - op hùn voorwaarden. Zodra er echter voorwaarden worden gesteld hebben we te maken met toestemming, en wie kan toestemmen kan ook weigeren - er is dus in het even-goed-argument *macht* in

het spel. En dan, waarom spreekt dat eigenlijk niet vanzelf, dat vrouwen even goed zijn: wat is dat eigenlijk voor een idiote vooronderstelling dat vrouwen nog steeds niet ‘even goed’ zouden zijn!

> ‘Vrouwelijke schrijvers komen best aan bod, kijk bv. maar naar George Eliot en Virginia Woolf.’

Ook tegen het ‘geniale-uitzonderingen-argument’ valt wel 't nodige in te brengen, waarbij ik dan allereerst natuurlijk moet wijzen op dat spreekwoord dat niet zonder reden over uitzonderingen en regels gaat. Maar wanneer we over groepen spreken - en vrouwen zijn een groep - is het schermen met uitzonderingen altijd gevaarlijk omdat 't ertoe leidt dat men elk geval opnieuw als een geïsoleerd geval beschouwt. En ook hier zit weer een verstopt vooroordeel, nl. dat vrouwelijke schrijvers op een paar na niet zo goed zijn (hahahah). Deze oneerlijkheid blijkt meteen wanneer we de rolpatronen omdraaien en verklaren dat we alleen bereid zijn een middelmatig schrijver als bv. Guus Luyters te beoordelen in termen van Tolstoi. M.a.w. als alleen de allergrootste vrouwelijke schrijvers serieus genomen worden, dan dient dezelfde maat bij mannen te worden gehanteerd. (En dat er veel middelmatige literatuur van mannen wordt uitgegeven en bejubeld zal niemand betwijfelen.)

Maar wat het geniale-uitzonderingen-argument definitief ontkracht is natuurlijk het simpele historische feit dat de grote schrijfsters in dit opzicht geen uitzonderingen zijn. Elaine Showalter heeft (Chrysallis I) aangetoond hoe seksistisch de kritiek is omgesprongen met George Eliot, Charlotte Brontë en Mary McCarthy.

Toch lees ik bv. weer in *De nieuwe linie* (van 21-12-1977), waar een congres over minderheden en literatuur verslagen wordt door de heer Jean A. Schalekamp:

> *Alle spreeksters klagen erover dat literatuur van vrouwen in Amerika, àls het al uitgegeven wordt, altijd door de mannelijke critici (gek eigenlijk, vrouwelijke critici zijn er vrijwel niet) geïgnoreerd ofwel op neerbuigende of half-spottende wijze behandeld wordt. En dat in het land van Woolf, Stein, Plath, Jong en zovele, vele andere prominente of minder prominente schrijfsters en dich-*

> *teressen. Het verbaast me een beetje. Is dat, om maar eens iets te noemen, in Nederland of Frankrijk ooit het geval geweest? Toch zeker niet systematisch, de reacties van een paar zuurpruimen daargelaten. Bij mijn weten is in Europa, althans in deze eeuw, nooit enig onderscheid gemaakt tussen het werk van mannelijke of van vrouwelijke auteurs en worden ze, hoewel feminisme en women's lib in Europa lang niet zo ver gevorderd zijn als in de V.S., allemaal gelijkelijk bewierookt, genegeerd of afgekraakt*.

Dat 'gek eigenlijk' is natuurlijk al puur seksisme: ja mijnheer Schalekamp en ook zijn er minder vrouwelijke hoogleraren en topfunctionarissen zoals er ook minder mannelijke kinderverzorgers en kokers zijn, gek eigenlijk hè? Zo'n tussenvoegseltje is een schoolvoorbeeld van de neerbuigende en badinerende toon die mannen zo vaak aanslaan bij dergelijke argumentaties. Schalekamp maakt zich toch al belachelijk door even later te schrijven:

> *Maar ik hou mijn mond maar, want vrouwen hebben soms van die argumenten waar geen man ooit tegenop kan*.

En bovendien weet hij duidelijk niet waar hij over praat waar hij in hetzelfde artikel bv. schrijft dat Virginia Woolf in 1940 in Chicago zelfmoord pleegde terwijl zij dat in 1941 in de rivier Ouse bij haar buitenhuis Rodmell in Engeland deed!

Maar wanneer ik als antwoord op zijn vraag dus een voorbeeld van iemand bij wie zulk onderscheid is gemaakt moet noemen, van deze eeuw en binnen Europa - wie ligt er meer voor de hand dan Virginia Woolf?

> *To demand 'thinking' from Mrs. Woolf is clearly illegitimate: but such a deliberate repudiation of it and such a smoke screen of feminine charm is surely to be deprecated. Mrs. Woolf has preserved her extraordinary fineness and delicacy of perception at the cost of some cerebral etiolation*.[1.]

Deze woorden staan in een artikel 'Notes on the style of Mrs. Woolf' door M.C. Bradbrook, gepubliceerd in het tijdschrift *Scrutiny*, jg. 1932. *Scrutiny* was een gezaghebbend wetenschap-

1. Van mevr. Woolf verlangen dat zij 'denkt' is kennelijk ongewettigd; maar een dergelijk opzettelijk verwerpen van denken, en een dergelijk rookgordijn van vrouwelijke charme dient toch zeker te worden afgekeurd. Mevr. Woolf heeft haar buitengewoon fijne en delicate wijze van waarnemen weten te bewaren, waarvoor zij echter betaalt met wat bleekheid waar het 't cerebrale betreft.

pelijk tijdschrift dat onder redactie stond van de wereldberoemde professor Leavis, wiens literatuurwetenschappelijke opvattingen wijd en zijd school hebben gemaakt. Men lette op de aanhalingstekens rond 'thinking' en het gebruik van de woorden 'feminine charm' in een artikel met wetenschappelijke pretenties. Verder heeft bv. ook haar vriend E.M. Forster zich met name over de feministische teneur in Virginia's werk zeer negatief uitgelaten; en andere voorbeelden zouden zonder veel moeite in kritieken van die tijd te vinden zijn voor wie de moeite neemt ze op te zoeken.

Mary Ellmann heeft een schitterend boek geschreven, *Thinking about women* heet het, waarin een groot aantal vooroordelen over vrouwen, ook schrijvende, worden ontrafeld en belachelijk gemaakt. Haar ironie is meesterlijk: 'Sexual opinions are sexual themselves. They mate with each other and multiply incessantly. Also, the little ones look like the big ones.' schrijft ze in haar inleiding.[2] Ook vestigt zij de aandacht op iets waarvan mannen zich nooit kunnen voorstellen hoe frustrerend het is: 'The literal fact of masculinity, unlike femininity, does not impose an erogenic form upon all aspects of a person's career.' (p. 31)[3] Vooral het tweede hoofdstuk (Phallic criticism) gaat over het onderwerp van dit artikel: seksistische kritiek. Ellmann geeft een treffend voorbeeld op p. 41 waar ze een criticus over Brigid Brophy citeert, die zijn artikel aldus begint (ik vertaal):

> *Een vriend van mij, een amerikaans hoogleraar, bewonderde vroeger het werk van mejuffrouw Brophy, maar kon haar niet langer zien als een schrijver nadat hij haar in levende lijve had aanschouwd. 'Dat meisje is geschapen voor de liefde,' mompelde hij maar steeds. Waarmee verscheidene schrijvers die van haar kritische aandacht te lijden hebben gehad het maar moeilijk eens zullen kunnen zijn*.

Hoewel ik dergelijke staaltjes niet onlangs in Nederland ben tegengekomen, zijn Ellmanns voorbeelden toch verhelderend omdat ik daardoor het fundamentele probleem beter ben gaan

2. Seksistische meningen zijn zelf seksueel. Ze paren tesamen en vermenigvuldigen zich zonder ophouden. En ook lijken de kleintjes sprekend op de grote.
3. Het blote feit van man-zijn alleen - zulks in tegenstelling tot dat van vrouw-zijn - drukt geen erogeen stempel op alle aspecten van iemands carrière.

begrijpen. Terwijl ik vaak met onbegrip heb gereageerd op kritieken naar aanleiding van boeken van vrouwen, zie ik nu de verklaring: zodra men over vrouwen praat, praat men over een minderheidsgroep (in plaats van over het individuele boek en de individuele maker ervan) en daarbij komen onvermijdelijk de stereotiepen en oordelen die men over die groep heeft, in het spel. Vrouwenboeken worden beoordeeld *mede* met behulp van opvattingen die deze cultuur en de betreffende criticus over vrouwen heeft - daardoor wordt zo'n kritiek *altijd* gekleurd (zelfs als de kritiek afkomstig is van een vrouw).

2. In Nederland is aan seksistische kritiek bij mijn weten nog weinig aandacht besteed. Andreas Burnier zegt in haar lezing 'Ervaringen met kritiek op eigen werk' (in *Poëzie, jongens en het gezelschap van geleerde vrouwen)*, p. 130-131:

'Als u het met mij eens bent dat een belletristisch boek primair op zijn litteraire mérites moet worden beoordeeld, dan is het ridicuul er een punt van te maken of de auteur een vrouw of een man is. Zeer zeker is het onfatsoenlijk vrouwelijke auteurs die litterairtechnisch gezien niets met elkaar gemeen hebben, bij voorbeeld wegens plaatsgebrek gezamenlijk in één bespreking onder te brengen.

Het is mij overkomen dat ik in een kerkeblad, in een overigens heel sympathieke recensie, met nog vier vrouwelijke auteurs werd besproken onder de kop: "Vijf schrijfsters". En dat zonder dat er van enige litteraire of zelfs maar psychologische verwantschap sprake was. Wij werden en bloc litterair gerecenseerd louter op grond van het feit dat onze seksuele reproduktieorganen soortgelijk zijn. Dit is discriminatie van de ridicuulste soort. En als u dat niet gelooft, moet u zich eens een bespreking voorstellen van nieuwe boeken van bij voorbeeld Remco Campert en Den Doolaard onder de gemeenschappelijke kop: "Twee mannen aan het woord".'

Het tesamen bespreken van boeken van vrouwen is inderdaad te vreemder, omdat er nog steeds meer boeken van mannen dan van vrouwen worden uitgegeven, zodat statistisch de kans dat een vrouwelijk met een mannelijk auteur besproken wordt altijd groter is. Dit houdt in dat iedere criticus die, hoe schijnbaar 'toevallig' ook, twee of meer vrouwen in één kritiek bespreekt, al niet

meer waar kan maken dat de sekse van de auteurs voor hem/haar geen rol speelt!

Onlangs heeft Doeschka Meijsing geprobeerd seksisme in kritieken aan te tonen door een klein aantal recensies te vergelijken van Jan Donkers' *Ouders van nu* en Hannes Meinkema's *De groene weduwe en andere grijze verhalen* (Revisor 1977 nr. 6). Uit haar onderzoek bleek best een en ander. Zo heerste over Donkers' werk veel eensgezindheid en over Meinkema allerminst - niet alleen in de waardering niet, maar evenmin in de argumenten; zo werden bepaalde inhoudelijke categorieën met positieve waarden (als eenzaamheid en onvermogen tot wezenlijk contact) bij Donkers wel gewaardeerd, terwijl ze in de kritieken van Meinkema (in wier boek ze wel aanwezig waren) niet werden genoemd; zo werd 'hedendaagsheid' van de verhalen bij Donkers altijd als iets positiefs gezien, bij Meinkema meestal als iets negatiefs. Ook constateerde Meijsing dat in de kritieken op Meinkema vaak een badinerende toon werd aangeslagen; en dat de ironie bij Donkers die afstand tot de gebeurtenissen aangeeft als literair werd herkend, terwijl Meinkema's ironie die kwetsbaarheid verdoezelt, binnen de literaire traditie niet herkenbaar was en daardoor aanleiding gaf tot controverse. De messen waren voor Meinkema ook scherper geslepen, schrijft Meijsing.

Toch is hiermee voor hardnekkige twijfelaars nog niet bewezen dat Meinkema anders werd behandeld omdát zij een vrouw is, en voorzover het Meijsings bedoeling geweest is om dat aan te tonen, is zij in die bedoeling niet geslaagd. Dat kon ook niet, omdat zij maar één man en één vrouw heeft vergeleken, en het kon evenmin omdat zij in haar onderzoek (voor iemand met haar achtergrond begrijpelijkerwijs) alleen de literaire criteria heeft onderzocht waarmee de critici deze boeken te lijf zijn gegaan.

Seksisme is wél overtuigend aan te tonen wanneer men systematisch te werk gaat en bv. van één boek dat door een vrouw geschreven is *alle* kritieken onderzoekt op de vraag of haar sekse bij de beoordeling een rol speelt.

Ik heb zo'n onderzoek verricht naar aanleiding van hetzelfde boek dat Doeschka Meijsing nam: *De groene weduwe en andere grijze verhalen* (in het vervolg afgekort als de Weduwe) van Hannes Meinkema.

Nu is seksisme vaak moeilijk aan te tonen omdat het, uiteraard,

nooit expliciet is - wie zou dat durven. Het zal blijken uit kleine dingen - de aanhalingstekens rond ‘thinking’ in de kritiek op Woolf en het feit dat daar niet-denken in verband met haar vrouwzijn werd gebracht, en het zogenaamd positief gebruiken van de woorden ‘vrouwelijke charme’. Of zoals Schalekamp het deed: het vrolijk en ridiculiserend heenstappen over de maatschappelijke achterstand die vrouwen hebben. Seksisme valt meestal alleen te constateren wanneer men zorgvuldig kijkt, en nadenkt over wat men leest.

Ellmann noemde bv. het gebruik van woorden als formidabel en klinisch - die inderdaad iets negatievers betekenen wanneer ze op een vrouw worden toegepast. Een voorbeeld van iets dergelijks vond ik in *Vrij Nederland* (24-9-77):

> *De boeken van Karin Struck (...) hebben iets slagvaardigs, maar daarom is de schrijfster nog geen feministische heldin en martelares in een mannenmaatschappij*.

Vreemd aan deze zin is de koppeling van de slagvaardigheid in de boeken van een vrouw aan ‘feministisch’ en ‘martelares’. Let ook op de waarde van het woord ‘en’: is een feministische heldin altijd martelares van de mannenmaatschappij? Waarom staat er niet ‘of’? Om nog te zwijgen van het slimme gebruik van het woord ‘martelares’ dat door de negatieve gevoelswaarde de woorden ‘feministische heldin’ méde een negatieve bedoeling meegeeft, die te vreemder is door de onnadrukkelijkheid en vanzelfsprekendheid ervan: kennelijk heeft voor de schrijver van de kritiek (Wouter D. Tieges) het woord feminisme (een beweging die naar gelijkwaardigheid streeft van alle mensen) een negatieve betekenis. En ten slotte: slagvaardigheid is voor mij altijd een positief begrip geweest - ik zie nu in dat dat kennelijk niet zo is wanneer het op vrouwen wordt toegepast.

Duidelijker ligt het natuurlijk bij woorden met een typisch vrouwelijke klank als charmant, of bij verkleinwoorden (‘meisje’ in plaats van vrouw). Zelfs ‘mevrouw’ kan badinerend gebruikt worden (evenals ‘de heer’ een zekere belangrijkdoenerij connoteert). Nog duidelijker voorbeeld las ik in het nummer van de *Revisor* dat gewijd is aan vrouwen en literatuur nota bene, waar naar het woord ‘feministen’ werd verwezen door middel van ‘de dames’ - uiteraard is dit een zeer doorzichtige manier om een groep in discrediet te brengen.

Ik zal bij twijfelgevallen gebruik maken van de zog. ‘relevantietoets’: vaak wordt iets dat te onbelangrijk lijkt om erover te struikelen duidelijker wanneer de rollen worden omgedraaid. Als ik zou lezen ‘al deze verhalen gaan over mannen’ zou ik denken dat dat een belachelijke en overbodige constatering was - maar ‘al deze verhalen gaan over vrouwen’ lijkt niet eens belachelijk - waaruit maar blijkt hoe makkelijk het is om over seksisme heen te lezen.

Ik zal niet ingaan op de kwaliteit van de verhalen - het gaat hier niet om een verdediging van de Weduwe maar om een analyse van seksecriteria in de kritiek - men treft seksisme trouwens even vaak in lovende kritieken aan. Om voor de hand liggende redenen heb ik lang geaarzeld een boek van Hannes Meinkema te nemen - maar juist van deze boeken krijg ik alle kritieken in handen. Het heet in Nederland niet welvoeglijk om op kritieken terug te komen, waarschijnlijk vanwege de verdenking dat je het onweerlegbaar gelijk van de criticus als auteur niet hebben kan. Gelukkig is niet elke auteur hier bang voor, anders hadden we Hermans' Mandarijnen op virtuoos zwavelzuur niet gekend.

In totaal heb ik ± 40 kritieken bekeken, waarvan 4 door vrouwen zijn geschreven. Bij geen enkele speelde sekse (hetzij van de personen in de verhalen, hetzij van de auteur) absoluut geen rol, hoewel er toch vier kritieken desondanks niet seksistisch waren. Daarbij waren er twee van Hanneke van Buuren, van wie niet anders mag worden verwacht. Sitniakowsky verdient goedkeuring omdat hij de in de Weduwe voorkomende conflicten met moeders legt naast het in mannenliteratuur gebruikelijke conflict met de vader; en van Wim Vogel citeer ik een sympathiek bedoelde alinea die voor zichzelf spreekt:

> *De dertien grijze verhalen gaan stuk voor stuk over de drie kernthema 's van Meinkema: de dood, de hevrijding van de vrouw en de relatieproblematiek. Drie onderwerpen die, zo als één van haar hoofdpersonen zegt, bijna modeverschijnselen zijn geworden. Haar boekwinkel heeft er zelfs een speciaal tafeltje voor. ‘Voor alles wat mij in mijn leven overkomen is en overkomen zal kan ik daar het antwoord vinden, op die tafel.’ Duidelijk is dus dat Meinkema niet uitsluitend over de emancipatie van de vrouw schrijft. Maar dat blijkt de tragiek van vrouwelijke auteurs te moeten zijn*.

> *Mannen kunnen rustig jarenlang duizenden boeken over mannen schrijven zonder ooit van een stempel voorzien te worden, maar een vrouw die o.a. over vrouwen schrijft is een feministe*.

Overigens is het niet zo erg om feministe te zijn - het is alleen lastig om ervoor te worden uitgescholden door al die mensen voor wie feminisme een vies woord is.

3. *De vrouwen van Meinkema* (vrij naar de kop in de Zwolsche Courant).

Er is geen enkele kritiek die niet vermeldt dat de verhalen over vrouwen gaan. Over deze, lichte vorm van seksisme heb ik hierboven al iets gezegd, en het heeft geen zin er alle voorbeelden van op te sommen. Het is vaak te opvallender in kritieken waar meerdere boeken worden besproken - zoals de criticus die in het Noord-Hollands Dagblad in dezelfde kritiek verhalen van Herman Pieter de Boer bespreekt en daar niets over de sekse van de verhaalfiguren zegt!

Hoezeer mannen gewend zijn vrouwen als wezens die tot een groep behoren te beschouwen blijkt dan vaak uit formuleringen als *de problemen van die vrouwen* (De Boekenmolen) waar het woord ‘die’ afstand aangeeft; en *problemen van de vrouw* (BRT)

waar ‘de’ maakt dat elke vrouw in elk verhaal allereerst als representatief voor haar sekse wordt gezien, waarna verderkijkende critici eventueel nog toekomen aan het individu. Eerst vrouw, dan mens.

Vaak oordelen de critici over de vrouwen in de verhalen. Ruwweg zijn die oordelen in twee soorten te verdelen: de vrouwen zijn zielig, en de vrouwen zijn rancuneus.

Zielig zijn vrouwen natuurlijk waar herhaaldelijk het woord ‘vrouwenleed’ gebruikt wordt (Bulkboek o.a.). Voor mij heeft dat woord een ironisch-neerbuigende klank. ‘Mannenleed’ is ondenkbaar, ‘herenleed’ is alleen ironisch op te vatten (men herinnert zich de VPRO-serie van Armando en Cherry Duyns). Ik ken neutralere woorden dan het ironisch-melodramatische ‘leed’: pijn, bv.

Een staaltje:

> *Nog nooit is er zoveel aandacht besteed aan onderdrukte en verwaarloosde minderheden als in het laatste decennium. Bij*

> *bosjes kom je ze tegen in de media, in de literatuur en wetenschap: arbeiders, homoseksuelen, gehandicapten, gestoorden, stervenden, vrouwen. (Tubantia)*

Ik weet het niet, op een of andere manier doet dit rijtje me toch niet sympathiek aan. Is het misschien door de suggestie van een climax die erin wordt gewekt? Deze mijnheer (Bulter heet-ie) gaat door:

> *Zoals bekend lijden vrouwen ook heel wat af. Voor de mannen, die dat steeds maar weer moeten horen, zijn moeilijke tijden aangebroken. Uit solidariteit moeten ze zich wel schamen een seksegenoot te zijn van vrouwenmishandelaars, verkrachters en de-baas-in-huis-spelers*.

Nog altijd over Meinkema geen woord. Maar wel zien we hoe lezers die ondanks het tegen vrouwen gerichte ironisch taalgebruik toch misschien nog sympathie voor dit bosje minderheid zouden hebben gekregen, snel attent worden gemaakt op de groep waar het Werkelijk om gaat. Wie meent dat Bulter op de hand van feministen is:

> *Het aantal ploerten van kerels is in deze bundel hoger dan het aantal schatten. Daaraan kun je zien dat de schrijfster de feministische beginselen is toegedaan. Maar ze heeft geen Paarse September-eenzijdigheid en evenmin de felheid van een Anja Meulenbelt*.

Want feministen vinden mannen ploerten, dat is bekend. En als we het woord feminisme horen denken we meteen aan eenzijdigheid en felheid, immers? Hoewel Bulter het via een ontkenning formuleert (M. is niet eenzijdig) slaagt hij er toch in om handig de woorden feministische beginselen een vreemde bijklank mee te geven. En dan:

> *Meinkema blijft genuanceerd. Ze erkent ook dat er krengen van wijven zijn*.

Mij lijkt een dergelijke erkenning juist niet genuanceerd, even ongenuanceerd trouwens als dit twijfelachtig compliment!

Hiernaast lijkt Aad Nuis in de HP bedrieglijk mild: hij spreekt van ‘benarde vrouwenlevens in deze tijd’:

> *Talloze vrouwen zullen zich ten voeten uit getekend achten in deze staalkaart van kleine burgerlijke angsten en onzekerheden, en veel mannen zullen er begrijpend bij knikken. Dat is heel mooi*.

Het is helemaal niet zo mooi, natuurlijk, dat Aad Nuis meent dat talloze vrouwen kleine burgerlijke angsten hebben - of bedoelt hij dat angsten en onzekerheden kleinburgerlijk zijn? Of dat talloze vrouwen kleinburgerlijk zijn? En vergis ik me, als ik de patroniserende toon luid en helder hoor bij die vele begrijpend knikkende mannen?

Guus Luyters, die in de kop van zijn stukje het woord gejengel (alleen op vrouwen en kinderen van toepassing) gebruikt, schrijft ook:

> *De hoofdpersonen van de verhalen zijn muizige dames die graag uit de kleren willen, wat ze meestal nog lukt ook*.

Merkwaardig is niet alleen het gebruik van het woord dames, maar vooral ook het feit dat het hier een aperte onwaarheid betreft: het is niet waar dat alle vrouwen muizig zijn, zelden is hun aandacht nadrukkelijk op de behoefte aan vrijen gericht - en de suggestie die uit Luyters' formulering spreekt, dat de thematiek van de verhalen voornamelijk seksueel zou zijn, doet mij vermoeden dat hij een totaal ander boek dan de Weduwe onder zijn oogjes moet hebben gehad.

Ronduit beledigend is Kees Knopper die voor de AVRO-radio mag vertellen wat hij over boeken en vrouwen (pardon, dames) denkt:

> *De vrouwen die de schrijfster in haar verhalen neerzet zijn zo onappetijtelijk en dom dat ze er haast om lijken te vragen lelijk behandeld te worden*.

Kennelijk beschouwt de heer K. onrecht alleen als zodanig wanneer de slachtoffers voor hem acceptabel zijn (appetijtelijk en intelligent). Zo iemand zou nòg gevaarlijker kunnen zijn als hij een juridische in plaats van kritische werkkring had gekozen. Maar het impliciete vooroordeel, nl. dat vrouwen die hij lelijk en dom vindt, ‘er om vragen’ - dat is werkelijk schokkend.

Andere critici achten Meinkema's vrouwen rancuneus: *Tekortgedane* vrouwen luidt bv. een kop in Het laatste nieuws. Vandaar naar de veronderstelling dat de verhaalfiguren feministisch of zelfstandig zouden (moeten) zijn is maar een kleine stap:

> *Bovendien zijn er weer vele dames, die vreemdgaande mannen ontvangen, veel koffie voor hen zetten en schone lakens op bed hebben gelegd*.

Dit thema komt overigens alleen voor in het verhaal De andere vrouw.

> *Ik vraag me af: Is dàt nou de emancipatie van de tegenwoordige vrouw, als iemand die alleen maar vrij wil zijn, vrij wil wonen en vrij wil neuken?*

De climax van 'zijn' via 'wonen' naar 'neuken' doet mij wat vreemd aan, maar Ben Maandag die dit stuk schreef in Het Vrije Volk gaat zelfs nog een stap verder wanneer hij meent dat het signaleren van onzekerheid en pijn bij vrouwen automatisch betekent dat de schuld daarvan aan mannen wordt gegeven:

> *Of zijn we al gelukkig wanneer in boeken alleenstaande vrouwen zoveel mogelijk door vreemdgaande mannen worden verneukt?*

Hierbij vergeleken is de zacht-ironische toon van Reinders in NRC/Handelsblad opvallend mild. Kwetsbare vrouwen heet het stuk, en het begint aldus:

> *Het is niet zo eenvoudig om een vrouw te zijn in een verhaal van Hannes Meinkema. Je kunt in een saai huwelijk terechtkomen (...)*

Reinders geeft een serie dergelijke voorbeelden uit de verhalen, en hij eindigt met de zin: *Het is niet eenvoudig om een vrouw te zijn*. Reinders heeft natuurlijk volkomen gelijk, maar waarom 25% van een literaire kritiek gebruikt om dit te betogen? Mogelijk om vervolgens te kunnen zeggen:

> *Het is ook niet zo eenvoudig om een man te zijn in die verhalen. (...) Het is niet eenvoudig om een man te zijn. Maar daar gaan de verhalen van Hannes Meinkema niet over*.

Hier moet ik toch sterk denken aan wat je altijd overkomt als je een lezing over feminisme geeft voor gemengd publiek: altijd staat er dan een man op die de onbedwingbare behoefte heeft ons uit te leggen dat mannen ook zo zielig zijn - alsof niemand zich op negerproblematiek zou mogen concentreren vanwege het voortdurende besef dat er ook nog blanken zijn. Maar dat wisten we al, en dat het leven voor niemand meevalt wisten we ook. Daar gaat, voorzover ik weet, àlle literatuur over.

4. *Meinkema is een vrouw*

Hoewel het nauwelijks mogelijk lijkt, blijkt alleen de vermelding van hun vrouw-zijn al tegen schrijfsters te kunnen worden gebruikt:

> *De jonge, schrijvende vrouw is geliefd bij uitgever en publiek* omdat *ze jong, schrijvend en vrouw is. Wat ze schrijft en hoe, is van later zorg, maar als het openhartig is of naar feminisme zweemt, dan zit het zeker goed*.

Een stemmingmakertje van de eerste orde, door een vrouw geschreven (Froukje Hoekstra) en natuurlijk strategisch aan het begin van een artikel (in het Nieuwsblad van het Noorden) dat De triomf van de Pretentieuze Dameslectuur heet (daar is bij mannen geen woord voor: herenlectuur bestaat niet). Waarschijnlijk zullen de meeste lezers over het verwijt van smaakgebrek bij uitgever en publiek heenlezen: Hoekstra 'bespreekt' Erica Jong, Anja Meulenbelt, Hester Albach, Laurie Langenbach en Doeschka Meijsing in hetzelfde stuk en de mensen die een van hun boeken mooi vinden weten dus bij dezen dat hun gevoelens louter en alleen uit het door Hoekstra gesignaleerde modeverschijnsel voortkomen. Maar haar inleiding bewerkt natuurlijk bij iedere lezer die haar serieus neemt dat sekse en leeftijd en ev. thematiek van alle besproken auteurs tegen hen gebruikt worden nog voor er iets over hun boeken is gezegd. (Overigens, Meinkema is van 1943, Anja is ook zoiets, hoe oud Erica Jong is weet ik niet maar ik schat haar een leeftijdgenote zo niet ouder: zo jong zijn zij heus niet meer.) Het verbaast me dan ook niet wanneer ik aan het slot van ditzelfde stuk een vreemde gedachtenkronkel aantref:

> *De normen worden verlaagd, de ogen gesloten, het is tegenwoordig immers een lucratieve zaak om een nieuwe vrouwelijke auteur op de markt te brengen (bovendien moet een uitgever goed op zijn tellen passen, voor hij het weet staat hij bekend als 'seksist of mannelijke chauvinist')*.

Dacht Froukje Hoekstra nou werkelijk dat een dergelijke angst uitgevers zou brengen tot het uitgeven van boeken waar zij niks in zagen? Dan heeft ze weinig vertrouwen in Meulenhoff, van Gennep, Peter Loeb, Querido en Elsevier.

> *U moet uit het bovenstaande overigens niet de conclusie trekken, dat er geen goede schrijfsters meer zouden bestaan. Ze zijn er wel degelijk, maar vormen geen interessante publiciteit. Misschien omdat ze te veel op mannelijke auteurs lijken en geen pretentieuze dameslectuur voortbrengen*.

Sinds ik over literatuur nadenk weet ik, dat het bijzondere van een bepaald boek is dat het zich van andere boeken onderscheidt. Ik

begrijp daarom niet goed welk literair criterium Froukje Hoekstra aanlegt wanneer ze meent dat goede schrijfsters juist op andere auteurs zouden moeten lijken. Of bedoelt ze: hoe meer het verschilt van wat mannen maken, hoe slechter het is - m.a.w. vrouwen kunnen niet schrijven?

Feminisme blijkt trouwens een teer punt te zijn. Vaak wordt het in besprekingen genoemd - en dat zou zo erg niet zijn, wanneer het begrip niet voortdurend zo negatief werd geïnterpreteerd. Zelfs in die mate dat Wim Vogel meent Meinkema tegen de benaming feministe in bescherming te moeten nemen, zoals ik aan het begin van deze opsomming heb laten zien.

Het Algemeen Dagblad (dat trouwens twee vrouwen tegelijk bespreekt) begint hiermee:

> *Hannes Meinkema (de schuilnaam van de feministe Hannemieke Postma) schrijft stug door. (...) In 'De groene weduwe' is de feministe aan het woord - niet fanatiek - maar mannen spelen in deze verhalen wel duidelijk de tweede viool. Meinkema's verhalen gaan over vrouwen die het niet naar de zin hebben, getrouwde, ongetrouwde en verlaten vrouwen. Het wordt je na die dertien verhalen droef te moede: wat is er een leed in onze doorzonwoningmaatschappij. Dat komt natuurlijk omdat de thematiek van alle verhalen vrijwel op hetzelfde neerkomt: de vrouw heeft nog niet dezelfde rechten als de man en lang niet allemaal doen ze er zelf wat aan*.

Uit het feit dat ik feministe ben wordt klakkeloos afgeleid dat *dus* de thematiek van de verhalen feministisch is - want het is van feministen immers bekend dat ze fanatiek zijn en dus kan een feministe maar over een ding schrijven. (Weer wordt de link feminisme-fanatiek via een ontkenning gelegd - maar als Meinkema niet fanatiek is, waarom moet het dan worden gezegd?) En wat dat leed betreft - dat mag wel een algemeen kenmerk van literatuur überhaupt heten. Gaan de meeste boeken over vrolijkheid, geluk en plezier? Is een happy end schering en inslag? Waarom, wil ik maar zeggen, wordt een karakteristiek van grofweg de twintigste eeuwse westerse literatuur plotseling als een negatief criterium aangemerkt?

We vinden meer staaltjes van onhelder denken in deze zelfde bespreking:

> *Hannes Meinkema discrimineert zelf ook een enkel keertje. Op*

> *blz.44 schrijft ze: 'Wat ze ziet is een gewone man, keurig in het pak, een echtgenoot zo te zien, niets bijzonders.' Dat geeft toch te denken. Sinds wanneer zie je aan een man dat hij getrouwd is? Toch niet aan een keurig pak? En wat is 'een gewone man'? En een 'ongewone'?*

Mijn vraag: wat is hier discriminerend aan - is het fout of minderwaardig om getrouwd te zijn? Weet deze recensent wel wat discriminatie is? Ernstiger is de ondertoon van dit punt van 'kritiek': ik zal deze feministe eens met haar eigen wapenen bestrijden, o foei, ze discrimineert zelf ook! Maar stom is de gedachte dat Meinkema het is die van die man denkt dat ie getrouwd is - in plaats van, natuurlijk, de vrouw uit het verhaal die door de man werd achtervolgd (of dat althans dacht)! Een recensent die de auteur met haar figuren identificeert, moet veel interessants in boeken missen. Als een auteur haar figuren alleen maar zou mogen laten denken wat ze zelf vond, zou ze nooit iemand kunnen beschrijven die zichzelf voor de gek houdt, bij voorbeeld, en nooit zou ze zo kunnen schrijven dat de lezer iets concludeert wat de verhaalfiguur niet weet. Armoedige schrijverij zou me dat worden, hoor. Hoe gevaarlijk het woord feminisme voor veel mensen is, blijkt ook uit een kritiek van Wim Hazeu, die schrijft over het meisje in het eerste verhaal uit de Weduwe:

> *Zij wordt geschoffeerd, maar de conclusie luidt: 'Ze heeft het uitgelokt'. Dit mag een voorbeeld zijn van mijn visie dat het Meinkema, ondanks het feit dat het woord emancipatie een viertal malen wordt genoemd en een enkele keer het woord feminisme, niet te doen is om een strijdbaar geschrift of pamflet over de verdrukking van de vrouw door het vroeger zo sterk genoemde andere geslacht te publiceren*.

Het spijt me het te moeten zeggen over iemand die het zo vriendelijk voor me opneemt, maar de conclusie uit het verhaal Kennismaking is alweer, niet die van Meinkema, maar die van het meisje zelf. Mijn conclusie - en die van de meeste lezers van het verhaal gelukkig eveneens - luidt juist precies andersom: natuurlijk heeft ze haar verkrachting niet uitgelokt, en het is tragisch dat ze denkt van wel. Desalniettemin ben ik het met Hazeu's andere conclusies natuurlijk eens.

Legio zijn de critici die uit het feit dat Meinkema het voor vrouwen opneemt afleiden dat mannen de schuld krijgen. Een

kras voorbeeld. Wilbert van der Doef schrijft (Gooi en Eemlander):

> *Vroeger werd er wel eens literatuur geschreven door 'dames', tegenwoordig doen 'vrouwen' dat. Wat het verschil is? Van buiten zien ze er hetzelfde uit, maar van binnen is er wel wat veranderd. De vrouwen houden zich niet meer op gepaste afstand bezig met een mannenzaak als literatuur, met mannen hebben ze heel weinig te maken, denken ze: eigenlijk willen ze graag weinig met mannen te maken hebben aan de ene kant, maar aan de andere kant kunnen ze moeilijk zonder*.

Die 'gepaste afstand' zal wel grappig bedoeld zijn, maar als begin van een stuk waarin de schrijver zal beweren dat hij sympathiseert met feministen is het niet erg geloofwaardig, en als begin van een literaire kritiek is het natuurlijk te gek om gedrukt te worden. Ik wijs hier maar even op weer zo'n krankzinnige maar wijd verbreide misvatting, dat feministen eigenlijk zonder mannen zouden willen leven. Overigens maakt zo'n vooroordeelbevestigend zinnetje waarschijnlijk de meeste mannelijke en vele vrouwelijke lezers van de kritiek al boos op Meinkema bij voorbaat. Dan staat er:

> *Hannes Meinkema introduceert de bevrijde vrouw in haar verhalen zoals feministen die graag willen zien*.

Maar de vrouwen in deze verhalen zijn meestal helemaal niet erg feministisch en allerminst kunnen zij gelden als feministisch ideaalbeeld (waar overigens niet erg interessant over te schrijven zou zijn, uiteraard). Van der Doef heeft deze redenering echter nodig om vervolgens te kunnen roepen dat in elk verhaal wel een ondertoon heerst van

> *mannen zijn onderdrukkers en ze willen maar één ding van vrouwen. De man is altijd vijand, hij heeft of kwade bedoelingen of hij heeft die al uitgevoerd*.

En dat omdat de verhalen vaak over mislukkende relaties gaan! Wat zou dat trouwens zijn, dat ene ding? Overigens treffen we hier een tweede onjuistheid aan: is het de fout van het vriendje in het verhaal Gelijkheid dat ie zijn vriendin een plaat geeft die ze al van een vorige geliefde heeft gehad? Welnee, en het is het gebrek aan moed van het meisje zelf dat maakt dat ze het bezit van die plaat hem niet op durft te biechten. Krijgt hier de man de schuld? Nee, maar het idee dat feministen mannen de schuld geven

(terwijl ze deze mannenmaatschappij als oorzaak aanwijzen) van veel wat voor vrouwen lastig is, is even onzinnig als de koppige misvatting dat feministen mannenhaters zouden zijn. (Alsof sympathie voor homoseksuele mensen zou impliceren dat men heteroseksuelen haat! Of, om op dat gezellige rijtje uit Tubantia voort te borduren, sympathie voor gehandicapten = haat voor fysiek gezonde mensen, en zo verder.) We gaan nog even door: *Veel mannen, ik ook, kunnen op veel punten sympathiseren met het feminisme, maar het feminisme doet haar uiterste best om mij ook als onderdrukker enz. te zien en mij niet te accepteren als sympathisant. Jammer, wanneer feministen zoals Meinkema, bij mij wat minder agressief en eigenwijs zouden overkomen, zou ik mij bij het lezen van boeken met feministische strekking minder aangevallen voelen*.

Van der Doef noemt zich sympathisant en dat is makkelijk gezegd, maar waarom blijkt dan uit zijn stuk het ene vooroordeel tegen feministen na het andere, nog afgezien van aperte onwaarheden? Hier is er nog een:

> *de bevrijde vrouwen zijn voor hun omgeving niet te genieten, ze hebben met iedereen ruzie, zien overal onderdrukte trutten die nodig eens bevrijd moeten worden en zien mannen, het wordt eentonig, als vijanden*.

Ja, het wordt eentonig: in de Weduwe is er geen enkele vrouw die een andere vrouw wil bevrijden, en geen enkele vrouw die met iedereen ruzie heeft. Deze man gebruikt een literaire kritiek om zijn agressie tegen het feminisme te uiten - en hoopt dat dat minder opvalt wanneer hij zich sympathisant noemt - maar hij heeft zich misrekend, de agressiviteit is onmiskenbaar.

5. Veel critici geven zich meer bloot dan zij waarschijnlijk denken. Het beeld dat zij van vrouwen hebben blijkt duidelijk uit hun kritiek. Vrij expliciet is dat het geval bij Maarten 't Hart:

> *Zeker is wel dat het mannelijke pseudoniem in het geval van Hannes Meinkema volstrekt overbodig is, want als er iets vrouwelijk is dan wel haar romans en verhalen. Haar werk is een soort microscoop waardoorheen wij één vrouwelijke eigenschap bijzonder goed kunnen observeren: een bepaalde vorm van angstvalligheid, het op spelden lopen.*
> *(...)*
> *Dat de vrouwen altijd het slachtoffer zijn en de mannen altijd de*

> *boosdoeners vind ik nog wel aanvaardbaar, maar ik geloof niet dat vrouwen zich gewoonlijk zo weerloos naar de slachtbank laten leiden. Vrouwen zijn best vaak ook heel moedig, heel weerbaar, hebben vaak best datgene wat we persoonlijkheid noemen, durven heus wel, als dat nodig is, van zich af te bijten*.

Dit klinkt aardig, maar is op meerdere punten (opzettelijk?) onjuist. Zoals bv. in de veronderstelling dat angst voor het oordeel van anderen typisch vrouwelijk is, en dat die angst noodzakelijkerwijs gepaard moet gaan met weerloosheid en gebrek aan persoonlijkheid. Wanneer 't Hart spreekt over angstvalligheid is dat trouwens een grove simplificatie. (Hij toont deze eigenschap trouwens alleen aan in het verhaal Een minuut stilte. Zij is verder nog aanwezig bij de vrouw uit het titelverhaal - maar daartegenover staat bv. het verhaal Trouwdag waar een vrouw haar man precies deze zelfde angst verwijt.) De verhalen in de Weduwe gaan niet over angstvalligheid - wel veelal over angst.

Maar angst en pijn zijn ingrediënten van ieders leven, niet alleen van dat van vrouwen!

Door in plaats van het woord angst het negatiever ‘angstvalligheid’ te gebruiken en die eigenschap tot typisch vrouwelijk te benoemen buigt 't Hart zijn kritiek seksistisch om.

En 't komt mij wonderlijk naief voor dat 't Harts mensenkennis angst - zelfs angstvalligheid - niet in combinatie met moed en persoonlijkheid kent. Ik ken niemand die zich niets aantrekt van wat anderen van haar/hem denken (ook Maarten 't Hart niet) - en ik ken heel wat mensen met moed en persoonlijkheid.

Maar de aap komt aan het slot van het stuk uit Maartens mouw:

> *Waarom, zo vraag ik mij vaak af, schrijft ze niet veel auto-biografischer? Waarom verhaalt ze niet over haar eigen ervaringen, over echte ervaringen, want ik kan me haast niet voorstellen dat vrouwen alleen maar op deze angstvallige wijze dingen beleven. De vrouwen die ik ken in ieder geval geen van allen. Hannes Meinkema heeft in korte tijd een heel oeuvre bijeen geschreven. Dat bewijst toch dat zij vitaler is dan haar hoofdpersonen*.

Ik herinner mij dat Maartens partner Hanneke in een interview in Opzij heeft gezegd dat zij veel herkende in Meinkema's verhalen - dat ‘geen van allen’ doet dus vreemd aan: welke vrouwen kènt Maarten eigenlijk? Maar goed, Maarten, die in interviews vaak

heeft verklaard zich tegenover vrouwen machteloos te voelen (zelfs bang voor vrouwen te zijn), werpt zich nu plotseling op als vrouwenkenner. Bovendien gaat zijn voorkeur kennelijk uit naar een ander soort vrouwen dan die in Meinkema's verhalen - maar is dat een criterium voor literatuur? Mijn sympathie gaat lang niet altijd uit naar de mannelijke hoofdpersonen van de boeken die ik lees - en soms vind ik die boeken daarom hinderlijk, of vervelend, maar met hun literaire kwaliteiten heeft dat toch niets te maken? Vreemd is natuurlijk de patroniserend-bemoedigende toon bij zijn advies, om autobiografischer te schrijven. Zou Maarten mij minder 'vitaal' vinden als ik vertelde dat ik, hoewel niet over mezelf, toch dikwijls schrijf over dingen die ik uit ervaring ken? Maar zo'n argument ad feminam is op zichzelf al verdacht: ik kan me niet voorstellen dat mannelijke schrijvers vaak te horen krijgen dat ze toch zoveel interessanter zijn dan hun figuren. Neem Heeresma, of Kellendonk, wier figuren toch beslist niet lijken op hun scheppers - zou iemand die niet van het werk van deze mannen hield hun aanraden om autobiografischer te gaan schrijven? Deze gedachtengang van 't Hart is zo idioot dat een andere criticus zich geroepen heeft gevoeld er uitdrukkelijk, Maarten noemende, tegen te protesteren:

'Natuurlijk weet ook ik heus wel dat er ook andere vrouwen bestaan, die wél voor zichzelf opkomen. Voor een recensie is die wetenschap echter niet van belang. Waar het om gaat is dat Hannes Meinkema authentieke en voor mij geloofwaardige geschiedenissen van vrouwen neerzet, en die heb je maar te beoordelen.' (Wim Vogel)

Meestal blijkt het vrouwbeeld van de critici impliciet uit het gebruik van woorden die stereotiep vrouwelijke activiteiten aan plegen te duiden: gerebbel (Trouw), 'Hannes Meinkema schrijft wel goed maar keuvelt te lang' (kop in het Utrechts Nieuws[bla]d). Deze criticus (ik ken alleen de initialen, H.v.S.) verbaasde me met de mededeling dat

> *de mannen die in deze verhalen optreden, door Hannes Meinkema met veel meer persoonlijkheid zijn uitgerust*.

Een staaltje van wishful thinking: in de bundel heeft geen enkele man meer dan een bijrol, waardoor uiteraard hun persoonlijkheid nauwelijks uitvoerig beschreven wordt. H.v.S. concludeert uit dit feit echter:

> *Kortom, ondanks het element 'strijd voor de positie van de vrouw' dat ook in verscheidene verhalen een duidelijke nadruk krijgt, is Hannes Meinkema een typisch vrouwelijke schrijfster*.

Omdat de mannen meer persoonlijkheid hebben? Hoewel strijd van de vrouw soms thema is? Ik begrijp hier niets van. Voor de zoveelste maal wordt pour besoin de la cause aangenomen dat een bundel verhalen waarin vrouwen voorkomen dùs de bedoeling moet hebben feministische heldinnen te creëren om Meinkema vervolgens te verwijten dat zij in die bedoeling niet is geslaagd:

> *Aan werkelijke emancipatie, aan gelijkwaardigheid met de man komt zij dus niet toe. Niet dat ìk dit erg vind, maar er spreekt uit deze verhalen toch telkens weer een aanmerkelijke afstand tussen bedoeling en resultaat*.

De typisch badinerende toon waar Mary Ellmann geregeld op wijst, vinden we bij Paul Marijnis in het Leidsch Dagblad:

> *Boeken recenseren kan erg leuk zijn; als de boeken slecht zijn, of erg goed. Maar dit is niet eens slecht, het is alleen maar literatuur. Ik zou bijna geneigd zijn haar tot de nieuwe Anna Blaman uit te roepen, de Jo Vrugt van de jaren zeventig, maar dat is dan weer niet eerlijk...*

Nee, inderdaad weinig eerlijk om de eigen naam van Anna Blaman te ridiculiseren. Even verder:

> *En bovendien echte, artistieke kunst - er zijn verhalen met een open einde bij, jaja, en verhalen die 'in medias res' beginnen*.

En zo laat deze criticus zien dat hij, zo hij al geen verstand van vrouwen en hun boeken heeft, toch keurig de literaire termpjes kent. Proficiat, Paul!

Op een soortgelijke toon, maar nog een graadje agressiever, schrijft Jan Geurt Gaarlandt in de Volkskrant. Hij begint listig met een lange inleiding waarin hij omstandig uitlegt hoe smakeloos hij Meinkema's vorige boek En dan is er koffie wel vond. Deze inleiding eindigt hij met het 'excuus':

> *Deze inleiding lijkt op een 'warming up', een aanloop naar een nieuwe aanval op Meinkema's proza. Toch schreef ik het nog vóór ik haar laatste, zojuist verschenen, boek ter hand genomen had. De reden daarvan was dat ik voor mezelf wilde vaststellen hoe ik, slechts afgaande op mijn geheugen, tegenover de verhalen van Meinkema stond en hoezeer dat een belemmering zou kunnen vormen om nieuw werk van haar spontaan te lijf te gaan*.

Alsof een criticus verplicht is om alles wat hij voor zichzelf wil vaststellen in een kritiek op te nemen, kom nou toch! En zodra iemand een dergelijke inleiding publiceert - wanneer dan ook geschreven - dan wèrkt die toch als stemmingmakertje?

In bepaald opzicht is dit nog de meest seksistische kritiek van alle, want Gaarlandt ontziet zich zelfs niet een seksuele woordspeling te gebruiken die alleen via Meinkema's vrouw-zijn te begrijpen is:

> *Inderdaad, de animo om opnieuw met Meinkema in één stoel te gaan zitten was gering*.

Wat gebeurt er in deze zin? Eerst gaat G. er vanuit dat Meinkema een vrouw is en een seksobject waarmee hij in één stoel zou kunnen gaan zitten. Vervolgens wijst hij Meinkema af met veel vertoon van walging en afschuw. Hij vertaalt gladjes de onaantrekkelijkheid van de Weduwe in onaantrekkelijkheid van Meinkema's seksuele persoon - nog bedankt voor de afwijzing, Gaarlandt!

Nog lolliger is Wim Zaal in Elseviers Magazine. Zijn stukje (dat over twee vrouwelijke auteurs gaat) begint aldus:

> *Duifgrijze pumps, die hadden het hem gedaan. Als een schrijfster twintig jaar geleden modern wilde zijn (en voor die tijd ook wàs) vertelde zij over een zelfstandige vrouw in deux-pièces en duifgrijze pumps: 'Zie je Jean-Claude nog wel eens?' vroeg haar vriendin dan, waarbij ze vermeed haar in de ogen te kijken. Maar die tijden zijn voorbij. De maatschappelijke, seksuele en literaire veranderingen moeten de romans over vrouwenlevens wel ingrijpend hebben beïnvloed, zou je zeggen. Dat is echter niet het geval. Zeker, onderzoekingen hebben aangetoond dat de Nederlandse vrouw meer geëmancipeerd is in mentaliteit dan in gedrag (de geest is wel gewillig, maar het vlees kent zijn plichten), maar dan zou je toch juist verwachten dat jonge schrijfsters een nieuw type vrouw proberen op te roepen*.

Er staat hier dus dat vrouwen wel geëmancipeerd willen zijn maar dat hun lichaam weet dat het bepaalde niet-geëmancipeerde *plichten* heeft. Bedoelt Zaal seks of het moederschap? En realiseert hij zich wel hoezeer het gebruik van het woord 'plichten' zijn eigen patriarchale standpunt nog duidelijker verraadt dan het maffe gezeur over duifgrijze pumps?

6. Een paar conclusies, hoewel het materiaal in nauwelijks gevarieerde herhaling voor zichzelf spreekt.

Opvallende gemeenschappelijke trekjes bij deze critici zijn wel, dat de sterkste staaltjes van seksisme bij voorkeur aan het begin van hun artikel staan. Daarmee is de toon aangegeven en de stemming van de lezer vast beïnvloed - daarna kunnen eventueel nog een paar dingen over het te bespreken boek worden gezegd.

Verder kan ik me niet onttrekken aan de indruk dat veel mannen zich aangevallen voelen door boeken die over vrouwen gaan. Dat zal dan ook wel de reden zijn dat hun kritieken vaak vanuit een verdedigende toon zijn geschreven ('t Hart is daar een goed voorbeeld van), of juist buitensporig agressief - zoals J.G. Gaarlandt en Ton van Deel. Die laatste neemt zelfs de moeite om een ingezonden brief naar de Volkskrant te sturen waarin hij uitlegt dat de zin ‘Enige kwaliteit wil ik En dan is er koffie zeker niet ontzeggen’, die ik als voorbeeld van negatieve kritiek op de achterkant van de Weduwe had geciteerd, toch vooral niet als lovend moet worden opgevat. Van Deel verwàcht kennelijk al van zijn collega's dat zij niet kunnen lezen!

Ach, met literaire oordelen hebben deze citaten niet van doen gehad. Maar dat hadden de (meeste) kritieken ook niet. En dat was het 'm nou juist.

Leiden, januari 1978

Literatuur over vrouwen en literatuur

Women and literature. An annotated bibliography of women writers. The sense and sensibility collective, Cambridge Mass., 1973. Een bibliografie, alfabetisch op auteursnaam, van 400 nummers uit de laatste 100 jaar, vergezeld van een kort commentaar. De index is gerubriceerd naar verschillendsoortige onderwerpen als bv. 'autobiography', 'birth control', 'jewish backgrounds', 'rape' en 'translations'.

Gene Damon, Jan Watson, Robin Jordan: *The lesbian in literature*. Uitg. The ladder, Reno, Nevada.

Bibliografie van literatuur, van schrijvers van beiderlei kunne, waarin lesbische vrouwen een rol spelen. Over de boeken wordt verder geen informatie gegeven, wel is er een systeem van letters die aangeven tot welke rubriek een boek gerekend wordt (bv. T voor 'trash').

Mary Ellmann: *Thinking about women*. A Harvest book.

Moeilijk, vaak grappig, maar uitermate verhelderend onderzoek naar de gevolgen die de gevestigde ideeën over vrouwen hebben in de literatuur - waarbij Ellmanns kritiek, op mannelijke en vrouwelijke schrijvers en critici lang niet mals is. Zeer aanbevolen.

Suzanne Juhasz: *Naked and fiery forms. Modern american poetry by women: a new tradition*. Harper, Colophon books.

Van Emily Dickinson tot Alta en Adrienne Rich wordt poëzie van vrouwen in een serie interessante essays onder de loupe genomen. Uitgangsstelling was hierbij, dat het meestal moeilijk is geweest een goede vrouw en goed dichter tegelijk te zijn, waar poëzie van vrouwen onder geleden heeft. Juhasz bekijkt in welke opzichten dat het geval is, en komt en passant tot een boeiende presentatie van het werk van o.m. Sylvia Plath, Anne Sexton, Nikki Giovanni.

Elizabeth Hardwick: *Seduction and betrayal. Women and literature*. Vintage books, New York.

Verzameling tamelijk verschillende maar alle briljante essays over o.m. de gezusters Brontë, de vrouwen van Ibsen, Zelda Fitzgerald, Virginia Woolf, Dorothy Wordsworth.

Ann Sutherland Harris en Linda Nochlin: *Women artists 1550-1950*. Knopf, New York.

Van een zeer goede theoretische inleiding voorziene catalogus

van de tentoonstelling die werk van vele bekende en onbekende vrouwelijke beeldende kunstenaars bijeen heeft gebracht. De kwaliteit van de vele reproducties is bijzonder. Liesbeth Brandt Corstius schreef over dit boek in *Opzij*.

De strijd om de broek. Revisomummer over vrouwen en literatuur, dec. 1977.

Het is onbegrijpelijk dat de redactie van deze speciale *Revisor* niet in staat geweest is voldoende vrouwen te vinden om bijdragen voor dit 'vrouwen'nummer te leveren: de helft van de opgenomen artikelen zijn door mannen geschreven. Als geheel kan het ongetwijfeld wat meer diepgang gebruiken, het bevat zelfs enkele onjuistheden. Niet aanbevolen.

Adressen vrouwenboekhandels:
Xantippe, Westerstraat 191-193, Amsterdam.
De heksenkelder, Oudegracht 261, Utrecht.
De feeks, Ridderstraat 11, Nijmegen.
Internationaal archief voor de vrouwenbeweging, Herengracht 292, Amsterdam.

Hm. P.